

TRANSPARANT

orgaan van de Vereniging van Christen-Historici

Groen van Prinsterer (1801-1876)

Themanummer

jaargang 3
nummer 2
april 1992

Colofon

Transparent is het tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici en verschijnt vier keer per jaar.

Grondslag en doel

De vereniging heeft als grondslag de Bijbel, het geïnspireerde Woord van God, en de Gereformeerde belijdenis. De vereniging heeft ten doel op basis van haar grondslag de bezinning op de geschiedenis en haar beoefening en overdracht in Nederland te bevorderen en aan te moedigen, alsmede de belangen van haar leden, voorzover deze samenhangen met de beoefening van de geschiedenis, waar mogelijk te behartigen.

Bestuur van de VCH

R. Kuiper (voorzitter)
mw. H.J. van de Streek (secretaris)
F. Quist (penningmeester)
R. Bisschop (tweede voorzitter)
G. Harinck (adjunct)
mw. P.G. Luteijn (onderwijszaken)
G.J.A. Raven (cursuswerk)

Leden en donateurs ontvangen *Transparent* automatisch. De contributie bedraagt f 40,- per jaar (studenten f 30,-). Donateurs betalen minimaal f 55,-. Niet-leden, secties en instellingen kunnen zich op *Transparent* abonneren voor f 45,-. Losse nummers kosten f 12,50 (inclusief porto).

Overmakingen op gironummer 2664113 t.n.v. penningmeester VCH, Sint-Maartensdijk.

VCH-Secretariaat

Voor informatie en administratieve zaken kan men zich wenden tot het VCH-secretariaat: Postbus 24062, 3502 MB Utrecht. Adreswijzigingen en opzeggingen dienen schriftelijk te geschieden.

Redactie *Transparent*

J.L. Krabbendam (hoofdredacteur)
F. Quist (eindredacteur)
A.A. van der Schans
K. van der Zwaag (advertentiewerving)

Redactieadres

Viermeistraat 26
4695 EW Sint-Maartensdijk
tel. 01666-3853

Comité van aanbeveling

dr. R.H. Bremmer, prof. dr. A.Th. van Deursen, dr. W.J. op 't Hof, prof. dr. C. Graafland, dr. G. Puchinger, prof. dr. G.J. Schutte, prof. dr. W. van 't Spijker, dr. J.R. Wolffe (University of York)

Erelid: mw. drs. J.L. van Essen

Inhoud

Redactioneel (J.L. Krabbendam)	1
Column: Bij Groen van Prinsterer in de leer (J.L. van Essen)	1
Hoogte- en dieptepunten in de Groen-receptie (A.J. van Dijk)	3
"Het essentiële bij Groen hebben ze niet gewogen" In gesprek met prof. J. Kamphuis (J.L. Krabbendam en R. Kuiper)	8
Niets spreekt vanzelf (Jac. Schaeffer)	10
Wie maakt de geschiedenis? Groen van Prinsterer over Goddelijke ordeningen in de geschiedenis (R. Kuiper)	18
Biljarten of vruchten plukken? Smitskamp over causaliteit bij Groen (A. Zijlstra)	22
Commentaar: De gereformeerde gezindte en het beroep op Groen (R. Kuiper)	28
Hedendaagse reacties op Groen	31
Zeventien jaar monnikenwerk In gesprek met dr. J. Zwaan (K. van der Zwaag)	36
Groen van Prinsterer en de 'wezenlijke theocratie' Bij de verschijning van Groens <i>Bescheiden</i> door dr. J. Zwaan (W. van der Zwaag)	41
Het Schriftgebruik in Groens <i>Handboek der Ge- schiedenis van het Vaderland</i> Een inventarisatie met enkele kanttekeningen (M. te Velde)	46
Groen van Prinsterer en de Afscheiding van 1834 (T.C. Segers)	54
Groen van Prinsterer, "principiële opposant in permanentie" (C. Cammeraat)	56
Bericht van de onderwijswerkgroep: katernenreeks (J. Odding)	58
Verenigingsnieuws	58

Redactioneel

J.L. Krabbendam

Mr. Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876) staat centraal in dit nummer van *Transparant*. Elke nieuwe generatie christen-historici moet het gedachtengoed van Groen verwerken. Een vorige generatie had afstand genomen van Groens denkwijze door de relatie die Groen legde tussen geloof en historisch onderzoek door te knippen. Oppervlakkig gezien was het vrome aanwijzen van Goddelijk ingrijpen in de geschiedenis onhoudbaar. Sinds die tijd is er echter dieper doorgedacht over de manier waarop Groen zijn geloof in zijn werk verdisconteerde.

Op 25 april wijdt de VCH een congres aan de persoon en het werk van Groen. Dit nummer biedt voorbereidende artikelen onderverdeeld in drie thema's. De eerste twee bijdragen (een artikel van A.J. van Dijk en een interview met J. Kamphuis) belichten eerdere, vooral kritisch-afwijzende, reacties op Groen. De tweede serie artikelen geeft een eigentijdse waardering van Groen met verwerking van de kritiek van voorgangers. Jac. Schaeffer behandelt de vraag waarom we nu anders tegen de werkelijkheid aankijken dan Groen. R. Kuiper en A. Zijlstra analyseren de dieptelagen in het denken van Groen. In een gesprek met K. van der Zwaag geeft de Groenkenner J. Zwaan niet alleen een kijkje achter de schermen van de totstandkoming van de bronnenuitgave van Groens werk, maar ook voorbeelden van de relevantie van Groens standpunten voor de hedendaagse politiek. Vervolgens geeft een gevarieerd gezelschap van historici, filosofen, politici en journalisten een taxatie van Groen.

Het derde deel van dit nummer is besteed aan korte historische studies over Groen en zijn tijd. In een lovende bespreking van Zwaans bronnenuitgave van Groens geschriften schetst W. van der Zwaag de ontwikkeling van Groens denkbeelden. M. te Velde bespreekt Groens gebruik van bijbelteksten, T.C. Segers Groens kerkkeuze en C. Cammeraat Groens strijd als christen-politicus.

Ook de andere bijdragen hebben betrekking op Groen. Mw. J.L. van Essen bespreekt in de Column Groens inzicht in zijn eigen tijd, met name de opkomst van Duitsland, die nu nog waardevol is. In het Commentaar geeft R. Kuiper Groen niet prijs aan ieder die zich op hem beroept. Verder is een scriptiebespreking aan Groen gewijd.

We hopen niet alleen dat door dit nummer de persoon van Groen weer betudeerd wordt, maar ook dat de aanzetten die hij in zijn werk als christen-historicus heeft gegeven uitgangspunten voor verdere bezinning over de relatie geloof en geschiedenis zullen zijn. Dat blijkt alleszins vruchten op te leveren. ■

Column

J.L. van Essen

Bij Groen van Prinsterer in de leer

In 1945 verscheen van de hand van dr. H. Smitskamp een boekje onder de titel: *Wat heeft Groen van Prinsterer ons vandaag te zeggen?* Begin 1941 was de drukproef al gereed, maar doordat de bezetter zijn toestemming tot de uitgave weigerde, werd het boekje pas na de oorlog gepubliceerd. De inhoud was ook

toen nog actueel. Groen had toen ongeveer zeventig jaar na zijn overlijden iets te zeggen, onder andere zoals dr. H. Colijn in de Inleiding schreef, dat "de terzijdestelling van de goddelijke wet in het publieke leven, waardoor het oog tevens altijd gesloten wordt voor de natuurlijke en historische factoren, die op het volksleven hun invloed doen gelden, de oorzaak is voor het scheeftrekken der levensverhoudingen".¹⁾

En nu, nog eens zevenenveertig jaar later? Wij leven in een tijd, waarin de geschiedenis in een stroomversnelling geraakt is. De gebeurtenissen volgen elkaar snel op. Enerzijds is er een streven naar meer eenheid en samenbinding van verschillende volken, anderzijds worden centrale verbindende machten krachteloos, vallen staten uiteen en jagen nationalistische idealen de volkeren tegen elkaar in het harnas. Zelfs de meest recente atlanten zijn niet meer up to date.

In Groens tijd werd de kaart van Europa eveneens drastisch gewijzigd, voornamelijk door het optreden van Bismarck, dat zijn climax bereikte in de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871. Hoe stond Groen daar tegenover? Zoals altijd berustte zijn oordeel ook nu op de overtuiging, dat historische ontwikkelingen niet los te denken zijn van de heersende ideeën. In zijn tijdens die oorlog geschreven *Nederlandsche Gedachten* moesten de binnenlandse aangelegenheden het veld ruimen voor de gebeurtenissen in het buitenland, die ook in ons land alle gemoederen bezig hielden. Waarom ruimde hij voor die oorlog zo'n grote plaats in? "Om de oorzaak en de hachelijkheid van den européschen toestand te waardeeren, in verband met het licht der Openbaring en met den grondtoon der eeuw. Om aldus, in het heden, de ontwikkeling van het verleden te doen opmerken."²⁾

Hoewel Groen aanvankelijk de nadruk legde op de schuld van Frankrijk, dat door zijn oorlogsverklaring het initiatief had genomen, heeft hij zich na de overwinning van Pruisen bij Sedan en de uitschakeling van Napoleon III vooral tegen de politiek van Bismarck

gekeerd. Reeds eerder had hij dat gedaan, onder andere in 1866 in zijn *Parlementaire Studien en Schetsen*³⁾ en in zijn van 1867 daterende brochures *La Prusse et les Pays-Bas*⁴⁾ en *L'Empire Prussien et l'Apocalypse*.⁵⁾ Hij kwalificeerde toen de inlijving van Sleeswijk-Holstein als een statenroof, noemde de oorlog tegen Oostenrijk een broederkrijg en veroordeelde de annexatie van de kleine Duitse staatjes als Hannover en Saksen. Zo bekritiseerde hij nu de voortzetting van de oorlog door Bismarck om zich meester te maken van de Elzas en Lotharingen. Velen van zijn vrienden konden niet begrijpen, waarom hij nu de Fransen in bescherming nam, terwijl hij altijd tegen de revolutie, waarvan Frankrijk toch de verpersoonlijking was, ten strijde was getrokken. Verscheidene van zijn correspondenten wezen hem op de verregaande zedeloosheid van het Franse volk, waartegen de Duitsers immers juist een dam opwierpen en nu het middel in Gods hand waren geworden om het oordeel aan de Fransen te voltrekken. Dit was echter niet in het geding. "In de veldtocht van 1870 misken ik niet het Godsgerigt; misken ik niet "ein Sieg eines christlichen Volkes über ein in Materialismus und Mammonismus versunkenes Land".⁶⁾ Maar dit was geen vrijbrief voor Bismarck om zijn annexatielust bot te vieren, en "den toestand van ontbinding en weerloosheid, waarin Frankrijk geraakt is, ter bereiking van lang gekoesterde wenschen" te misbruiken.⁷⁾ Hij meende, "dat men zeer ten onrechte uitsluitend aan het Fransche volkskarakter toeschrijft, wat vooral ook uit de werking van den revolutiegeest moet worden verklaard".⁸⁾ Na Sedan was de ware aard van Bismarcks politiek, die zich reeds in het verleden gemanifesteerd had, opnieuw gebleken. Groen was anti-Bismarckgezind, "omdat deze zich ten regel gesteld schijnt te hebben zonder anderen toetssteen, alles te verrigten wat hij ter doelbereiking noodzakelijk keurt".⁹⁾ Hij richtte zich niet in de eerste plaats tegen de Duitse eenheid op zichzelf, maar tegen de middelen, die waren aangewend om haar tot stand te brengen, tegen "eene politiek, mijns inziens, revolutionair en napoleontisch".¹⁰⁾ De "krater van de revolutie" had zich verplaatst van Frankrijk naar Duitsland. Daarom zag Groen in Duitsland een gevaar voor Europa. "De Roode Republiek, waarvoor het afgefolterd en, in dien zin, afgeleefde Frankrijk terugbeeft, is het ideaal, naar hetwelk het jonge en veerkrachtige Duitsland reikhalzend uitziet".¹¹⁾ Daarbij ging Bismarcks politiek uit van het nationaliteitsbeginsel in weerwil van de historisch gevormde verhoudingen. Een land, waar zulk een revolutionaire politiek bedreven wordt door een zo geniaal man als Bismarck, is dat geen gevaar voor Europa? "Wat dunkt u van de staatkunde die in Europa veld wint? Is zij niet, vooral in het volkenrecht, praktische ontplooiing van het ongeloof en spelen met de revolutie? Is zij niet terzijdestelling van de geboden

Gods, waartegen rechtsgevoel en geweten zich verzet? waartegen een christelijk *non licet!* met niet onzeker geluid, moet worden gehoord?"¹²⁾ Groen wilde ook graag de mening van zijn vrienden in binnen- en buitenland horen. "Ernstige gedachtenwisseling had ik begeerd." "Ernstige wederlegging, ook, zoo het noodig is, scherpe teregtwijzing, begeer ik." "Om, met afsnijding van bijzaken, de aandacht te vestigen op datgene waarop het voornamelijk aankomt. Op de kwestie waarmee het regt, of van Duitschland, of van Frankrijk, in het nauwste verband is. Namelijk op den aard der Bismarcksche politiek, als geniale kopie van het napoleontische model, als revolutionaire wegcijfering van het volkerenrecht."¹³⁾

Groen onderkende het revolutionaire beginsel achter Bismarcks politiek die de oorsprong was van de historische ontwikkelingen in Europa. Maar hij erkende daarin ook "de Voorzienigheid Gods, door welke alle dingen, ook vrede of oorlog, niet bij geval, maar van zijn vaderlijke hand ons toekomen; Die herinnert dat alle creaturen, ook vorsten en staatslieden en krijgsoverhebbers, alzoo in zijne hand zijn dat ze zonder zinnen wil, zich noch roeren noch bewegen kunnen".¹⁴⁾ Wat heeft Groen ons vandaag te zeggen? Dit: probeer bij het licht van Gods Woord de beginselen achter de politieke ontwikkelingen te onderkennen en beoordeel ze op de vraag, of zij het recht of het onrecht dienen. Maar ook: weet, dat de Here regeert. En dat is een bemoediging voor iedere christen, maar het is tevens een factor, die een christen-historicus niet buiten beschouwing mag laten.

Noten:

1. H. Smitskamp, *Wat heeft Groen van Prinsterer ons vandaag te zeggen?* ('s-Gravenhage 1945) 10.
2. G. Groen van Prinsterer, *Nederlandsche Gedachten*, I (Amsterdam 1870) 326.
3. G. Groen van Prinsterer, *Parlementaire Studien en Schetsen* ('s-Gravenhage 1866) 3 dln.
4. Groen van Prinsterer, *La Prusse et les Pays-Bas. A mes Amis de Berlin* (Amsterdam 1867).
5. Groen van Prinsterer, *L'Empire Prussien et l'Apocalypse. A mes Amis de Berlin* (Amsterdam 1867).
6. *Nederlandsche Gedachten*, II (Amsterdam 1871) 235.
7. *Nederlandsche Gedachten*, II, 236.
8. *Nederlandsche Gedachten*, II, 235-236.
9. *Nederlandsche Gedachten*, II, 179.
10. *Nederlandsche Gedachten*, II, 235.
11. *Nederlandsche Gedachten*, II, 153.
12. *Nederlandsche Gedachten*, II, 170.
13. *Nederlandsche Gedachten*, II, 49-50.
14. *Nederlandsche Gedachten*, II, 69.

Hoogte- en dieptepunten in de Groen-receptie

A.J. van Dijk

Een karakteristiek begin

Nog tijdens zijn voorlezingen over ongelooft en revolutie bereikten Groen kritische vragen. Eén ervan was een schot in de roos: Kan een christelijk geregeerd land rekenen op zegen en voorspoed, spreken vele gevallen in verleden en heden dat niet tegen?¹⁾ Groens genuanceerd antwoord kan uit zijn oeuvre samengesteld worden (men zie de opstellen van J.L. van Essen) maar het is een vraag die uit anderhalve eeuw Groen-receptie niet meer is verdwenen.

Uit het vele materiaal moeten we een keuze doen. We staan kort stil bij een aantal saillante reacties op Groens geschiedbeschouwing in samenhang met diens methode en praktijk.

R. Fruin: detailkritiek

Onder de vele wetenschappelijke bestrijdingen tussen 1848-1854 staan die van Fruin het hoogst c.q. het laagst. In twee lijvige brochures nam hij Groen op de korrel. Met een dubbel oogmerk: om diens geschiedbeschouwing te ontzenuwen en om aldus de politieke richting gebaseerd op deze beschouwing te ontmaskeren.

Bepaald leerzaam is de vakkundige kritiek waarmee Fruin fouten in Groens beeld van de middeleeuwse toestanden aanwijst. Groen heeft zijn dilettantisme op dit gebied dan ook aanstonds moeten toegeven — al moet men dit ook weer niet overtrekken: zo heeft hij niet uit onkunde maar juist met overleg de naam van de merovingische *champs de mars* met Marsvelden in plaats van Maartvelden weergegeven (dit blijkt thans uit *Bescheiden*, I). Fruin (en later Geyl) hebben zich over deze 'verschrijving' verkneukeld; ten onrechte. Maar de kritiek op de voorstelling van de vroegere monarchieën snijdt hout.

Op een ander punt tast Fruin, hoe begrijpelijk ook, mis. Hij werpt Groen tegen dat niet de liberale begrippen verantwoordelijk kunnen worden gesteld voor de revolutionaire bloedbaden, maar hartstocht en dweepzucht. Het is een misverstand dat steeds weer opduikt in de Groen-kritiek. De revolutiebegrippen beperken zich niet tot beredeneerde standpunten maar worden vanuit dieperliggende, religieuze drijfveren gestuwd. Bij de behandeling van het Schrikbewind betoogt Groen juist dat het fanatisme zelf opgewekt wordt door — en, mét de logica, onderhorig blijft aan — de theorie die men eenmaal als heilsboodschap heeft omhelsd. De verklaring van de Franse Revolutie uit de ongeloofttheorie is geen logicistische reductie maar een analyse die afsteekt naar de diepte.²⁾

J. Huizinga: "ontoereikend denkbeeld"

In zijn kroniek van de universiteit van Groningen, 1814-1914, memoreerde Huizinga de arbeid van onder andere de jurist Tellegen. Hij erkende hoe deze liberale professor zijn doel voorbijschoot toen hij in 1862 fel protesteerde tegen Groens waarderende *Ter gedachtenis van Stahl*. Tellegen hekelde deze Nederlandse lofprijzing van Duits autoriteitsdenken! Alsof (merkt Huizinga op) Groen dáárin zijn verwantschap met Stahl zag! Het was Stahls christelijk-historische beschouwingwijze die Groen aanpreef en Tellegen niet vatten kon. Wat Groen met de Duitser verbond was beider grondbezwaaar tegen de tijdgeest: op elk gebied heeft de Revolutie toegeslagen en alleen het herstel van de christelijke beginselen kan de Revolutie overwinnen. Huizinga meende Groen te begrijpen, maar hij begreep ook Tellegen, wiens "nuchter historisch verstand nauwelijks vatbaar [was] voor dat denkbeeld 'de Revolutie', dat, uit toorn en schrik geboren, van het historische feit slechts het uitgangspunt neemt, om een naam te geven aan de romantisch-apocalyptische voorstelling, die de jongere vorm is van het Augustinische begrip der *civitas terrena*".

Het citaat is treffend. Het spreekt van "denkbeeld" en "voorstelling", zaken die Huizinga in een historicus wist te waarderen. Hij was bepaald geen tegenstander van een ver doorgevoerde stilering, als het de beeldvorming maar ten goede kwam. Maar, hoezeer hij doorgaans het bijzondere, zelfs het bizarre, wist te bewonderen, hier klinkt toch kritiek door. Had Groen niet "de eigenschappen van Proteus, of, als men liever wil, van Antaeus" (dus: een moeilijk grijpbare polemicus, die het kampgevecht steeds weer uitlokt, met wie dan ook)? Geen wonder, schrijft Huizinga, dat Tellegen geen vat kon krijgen op de gedachtengang van zijn tegenstander en zijn bestrijding dan ook geen doel trof. Daarin slaagde Tellegen later wel, toen hij opkwam voor de ook volgens Huizinga "onloochenbare waarheid" dat 1813 in het verlengde lag van 1795. Welnu, wie als Groen de Revolutie van de 18e eeuw radicaal afwijst, maakt het zich onmogelijk de vestiging van het Koninkrijk te waarderen voor wat zij was: vrucht en voortzetting van de hervormingsarbeid van de Bataafse revolutie. Aldus constateert Huizinga het ontoereikende, ja het onwezenlijke van Groens "denkbeeld".

Ondanks de soms rake typering in deze schets zit Huizinga er hier toch naast. Groen heeft steeds, evenals op den duur zijn vriend Da Costa, bij alle bezwaar tegen "de geest der eeuw", opengestaan voor "de loop der eeuw", en met Thorbecke "de revolutie-geest" leren onderscheiden van "de orde van zaken welke sedert en onder de revolutie heeft plaats gegrepen" (*Handboek*, 3e uitg., § 846). Groen wist 1813 te waarderen als geen ander, mits men er maar niet in de geest van 1795 mee aan de haal ging!³⁾

H. Smitskamp: triomf van de moderne geschiedwetenschap

Dit proefschrift is een voldragen historiografische studie, geschreven door een kenner die Groen hoog had. Groen was, als voorstander van de onpartijdige mededeling van de onbewimpelde waarheid, gebaseerd op grondige bronnenstudie, niemand minder dan de baanbreker van de moderne geschiedvorsching in Nederland.

Toch heeft Smitskamp ook gewichtige bezwaren. Groen benadrukt eenzijdig de ideële factoren en mist kent zodoende de betekenis van niet geestelijke drijfkrachten. Hij neigt ertoe, het geleidelijk geworden gelijk te stellen met het door God gewilde. Erger, hij verstout zich telkens Gods Hand aan te wijzen en stelt zijn gelovige beschouwingen op één lijn met de uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek.

In dit laatste kritiekpunt vooral bespeurt men de invloed van prof. A.A. van Schelven, die in 1924 schreef dat ook de christen-historicus zich heeft te beperken tot de daden van mensen. Daar is toen wel meteen vanuit de onderwijswereld tegen geopponeerd (onder andere door T. v.d. Kooij in *Gereformeerd Schoolverband*), maar de meer beperkte taakopvatting heeft zich doorgezet. De seculariserende tendens die hierdoor werd versterkt is sindsdien alleen maar sterker geworden.

Uit het vele dat Smitskamp biedt, haal ik nog twee punten naar voren. Daarin gaat het over Groens geschiedbeschouwing zoals die blijkt uit *Ongeloof en Revolutie*. Logicist als hij is, meent Groen het "er is geschied" op voorhand te kunnen afleiden uit het "er is geleerd". Over deze puur-deductieve methode is vaak de staf gebroken. Smitskamp wijst echter op het onderscheid tussen voordracht en onderzoek. In navolging van de Franse historicus Guizot geeft Groen een *aprioristische* voorstelling van zijn analyse van de Revolutie en ontwerpt hij "inderdaad, door logische deductie uit haar beginsel, het bestek (...) waarbinnen de Revolutie zich moest bewegen"; in werkelijkheid echter berust de analyse "op een interpretatie der feiten *a posteriori*". Dat zijn beschouwing a priori reeds vaststond is dus slechts schijn. Waarvan acte!

Het tweede punt betreft Smitskamps mening dat Groen "veel te mechanisch" over de historische causaliteit dacht. Inderdaad klinkt het betoog "mechanisch": gegeven de leer, zijn de daden voorspelbaar; de geschiedenis van de Revolutie verloopt volgens een reeks logische gevolgtrekkingen, enzovoorts. Toch zegt Groen ook dat het soms heel anders toegaat, namelijk wanneer andere oorzaken op krachtdadige wijze in het spel komen (bijvoorbeeld de Pruisische interventie in 1787 of de Franse invasie van 1795). Is Groen op dat moment inconsequent omdat zijn schema hem in de steek laat?

Groens "idealisme" bedoelt de menselijke verantwoordelijkheid centraal te stellen. Smitskamp vermeldt wel Groens verzekering dat ondanks de fatale zuigkracht der verderfelijke theorie geen mens ooit zijn vrijheid verliest om medewerking te weigeren, maar hij doet er verder niets mee. Hij blijft bij de schijnbare tegenspraak staan omdat hij meent te moeten kiezen tussen verschillende soorten of lagen van causaliteit — aanleiding, hoofd- en eendoorzaak — die Groen nu juist tegelijkertijd in het oog wil houden, in casu: dringende omstandigheden, menselijke keuzen, en de Heer der geschiedenis die een afkerig volk bij tijden overgeeft aan de kwade vrucht van hun eigen overleggingen (Jer. 2:19, 6:19).⁴⁾

De Lustrumbundel van de geestverwanten

Sinds 1920 bestaat er een Gezelschap van Christelijke Historici. Voor de bundels der gehouden Voordrachten is steeds belangstelling geweest. De vijfde lustrumbundel is gewijd aan diverse aspecten van Groens voordrachten. Zeven geleerde verhandelingen voeren samen tot deze conclusie: Groens werk blijft inspirerend maar rammelt aan alle kanten. Hoe kwam het tot deze negatieve slotsom? Deels door een eeuw vooruitgang in de wetenschap, deels door toenemende distantie ten opzichte van de erflater. De kritiek is niet mals. Met het oog op ons onderwerp moeten we selecteren.

Men schrijft: Dit werk uit 1847 is al even eenzijdig (maar dan in omgekeerde zin) als het *Communistisch Manifest* van een jaar later. Groen isoleert en overschat de historische betekenis van de Reformatie. Zijn mechanisch idealisme belet hem te zien dat niet de ideologie maar hellende inflatie tot het Schrikbewind heeft geleid. Hij steunt op een riet, het historisme uit zijn dagen, dat het revolutionaire staatsrecht niet beter wist te bestrijden dan vanuit eerbied voor verkregen rechten en dat een universalistische sociologie bevorderde die de verschillende geaardheid van de levensverbanden nivelleerde. Hij schuift ongeloof en revolutie ineen in plaats van het bewijs te leveren dat revolutie uit ongeloof is ontstaan — een religieus gegrepen samenhang die de vak-historicus als zodanig niet kan verantwoorden. Hij redeneert te rechtlijnig en te simplistisch; in 1789 dongen meerdere theorieën naar de overhand, en het waren bepaalde omstandigheden die de Revolutie in handen stelden van de dweppers met het totalitaire systeem van Rousseau; achter die uitkomst zat geen dwingende logica.

De verschijning van de lustrumbundel bracht geen "afscheid van Groen van Prinsterer". Een kerkbladscriticus schreef enthousiast: we hebben een gezuiverde en dus beter verstaanbare Groen teruggekregen en zijn meesterwerk is er ons des te dierbaarder om geworden! De eerstvolgende vergadering van het Gezelschap noteerde een record aantal bezoekers. Of dat verband

hield met het succes van de jongste bundel meldt de kroniekschrijver niet.⁵⁾

P. Geyl: met Fruin tegen Groen

In dit triomfantelijke stuk, deze bespreking van de lustrumbundel stelt Geyl met diepe voldoening vast: de rede heeft gezegevierd. Groens nazaten hebben eindelijk het werk van de meester wetenschappelijk getoetst en geven nu eerlijk toe dat het uiterst zwak was. In het geschil tussen Fruin en Groen had de eerste het gelijk aan zijn kant. Zo mag men geen geschiedenis opdissen, dat had Fruin dadelijk goed gezien! Geyl veegt de vloer aan met Groens vermeend vakmanschap en verwijst diens visie naar het rijk der fantasie. Groen leed aan de dwangvoorstelling dat begrippen alles zijn. (Dat Fruin op zijn beurt de hartstocht als hoofdfactor aanwees vindt Geyl al even ontoereikend, maar die opmerking stopt hij in een voetnoot, p. 5). Maar het kon dan ook niet anders, zo vervolgt Geyl, of de anti-liberale leidsman leed tevens aan gezichtsverenging. Juist het liberalisme, dat hij verwant achtte aan totalitarisme, zou in zijn tijd de voorwaarden scheppen (sic!) om tot volle vrijheid voor kerk en school te geraken. Voor de ontwikkeling van de geschiedwetenschap bleek Groens "onhistorische aanpak" onvruchtbaar en zijn hoofdwerk was wetenschappelijk één grote vergissing. Zijn geestkinderen hebben zelf het bewijs op tafel gelegd.

Geyl is wel erg karig met zijn erkenning van Groens blijvende verdienste ook voor de historicus van de 20e eeuw. Horen we niet veeleer Groen dan Fruin wanneer Geyl opmerkt (in de voorrede van zijn Napoleon studie) dat "Revolutie en Dictators hun wetmatigheid bezitten" en dat iedere revolutie "bezield is door het bewustzijn": wij brengen een nieuwe wereld, wij stellen alle wetten uit het verleden buiten gebruik, wij bezitten "een recht waarvoor alles wijken moet"? Maar Geyl heeft nu eenmaal een afkeer van alle dogmatisch geloof dat zijns inziens het historisch-kritisch onderzoek met speculatie kortsluit en de historische discussie voortijdig afsluit. Vandaar zijn bestrijding van Romeins marxisme en Toynbee's schematisme. En, achteromziend, ook van Groens idealisme.

Geyl plaatst twee zinnige opmerkingen: (1) Fruin keerde zich zo heftig tegen Groen omdat hij bang was dat de verworvenheden van de Revolutie — het is kort na 1848 — nog eens door de Reactie teniet gedaan zouden worden. (2) Van zowel het *Handboek* als *Ongehoof en Revolutie* zijn Groens herziene uitgaven, waarin hij poogt zijn winst te doen met geleverde kritiek, slechter wijl onvoldoende herzien en dus op vele plaatsen "ongenietbaar tweeslachtig".

Nog één opmerking geef ik door. Geyl oordeelt: "Van wezenlijke historische studie, van enige intieme bekendheid [met] de gebeurtenissen (...) is nauwelijks sprake". Men vergelijkte dit vooringenomen oordeel

met de honderden bladzijden voorstudien thans uitgegeven in Groens *Bescheiden*.⁶⁾

J. Kamphuis over Groens erfgenamen

Zorgvuldige bestudering van dit gedocumenteerde strijdschrift loont de moeite! Door dieper te peilen wordt het peil van de discussie met één slag verhoogd. De schrijver is nog onder ons en kan voor zichzelf spreken. Slechts dit. De rectorale rede lijkt ingegeven door verontwaardiging over Groens erfgenamen aan de Vrije Universiteit die Geyl valse kaarten in handen hebben gespeeld. Punt voor punt tracht Kamphuis zowel de Utrechtse historicus als de schrijvers van de lustrumbundel te weerleggen. Zo noteert hij, sterk argumenterend, dat historische en mechanische causaliteit door Groen niet vereenzelvigd maar vergeleken worden, en wel uitsluitend op het punt van hun dwangmatig karakter.

En dan komt de idee van een verbondscausaliteit ter sprake. Men hoeft niet van schrijvers kerkgenootschap te zijn om de klassiek-gereformeerde opvatting te onderschrijven: de schepping ligt in de tijd onder het verbond van God met de mensheid "dat in belofte en dreiging de geschiedenis beheerst".

Er is inderdaad — het moge dan vaak genoeg uit onverdiende genade uitblijven — een historisch gericht dat regelrecht samenhangt met overtreding — individueel en collectief — van Gods wetten voor mens en samenleving. Wanneer de historicus zo'n samenhang meent te zien, wil hij dat te berde brengen. Voorzichtig, voorlopig, vragenderwijs wellicht. Maar erover zwijgen kan hij niet. Bedoelde samenhang geldt met name voor volken en culturen die door het Evangelie gevormd en gevoed zijn geweest. Groen zag dit juist. Er staat geschreven: "Dwaalt niet, God laat niet met Zich spotten. Want wat een mens zaait, zal hij ook oogsten" (Gal. 6:7; zie ook Matt. 7:16-18 over de boom en zijn vruchten). Zeker, de oordelen worden wel eens al te vlot aangewezen. De waarschuwingen van H. Algra H.G. Leih, J. Schaeffer en anderen zijn niet overbodig. Maar misbruik heft het goed gebruik niet op.⁷⁾

J. Zwaan als hoogtepunt

Met dit proefschrift bereikte de Groen-kritiek opnieuw een hoogtepunt. Op grond van een nauwkeurige analyse van woordgebruik en gedachtengoed in Groens oeuvre worden talrijke verkeerde interpretaties en ingeslopen misvattingen weerlegd. Bij Groen, zo wordt ruim afdoende aangetoond, slaan termen als begrip, idee, theorie op *religieuze grondmotieven*, een dieptelaag in de geschiedenis waarvoor hij aandacht vroeg op een wijze die niet af te doen is met "mechanisch idealisme". Verder hanteerde Groen een historische causaliteit die nooit losstaat van een bovennatuurlijke.

Zwaan valt Kamphuis bij. Voor het oog van de gelovige historicus schemert achter, onder, in en door de immanente veroorzaking de transcendente, die toch de menselijke verantwoordelijkheid intact laat. Groen wenste eenheid van geloof en wetenschap. Eindelijk geeft Zwaan de doodsteek aan de oppervlakkige herleiding van Groens "idealisme" tot platonisme; hij toont aan hoe de invloed van Plato op Groen in het algemeen schromelijk is overschat.

De schrijver documenteert uitputtend. In boeiende aantekeningen achter elk hoofdstuk wordt zijn uitleg van Groen vaak verrassend uitgediept, waardoor de bestudering van Groen nieuwe impulsen ontvangt.⁸⁾

Evaluatie

Slechts bij enkele punten op het traject van de Groen-receptie hebben we stilgestaan. Een eindpunt is nog niet in zicht. Om nog even op Geyl terug te komen: Wat deze merkbaar irriteerde was, dat nota bene dezelfde critici die Groens tekorten aantonen niettemin blijven betuigen dat Groen "ten diepste" toch zo'n groot gelijk had. Hoe kan men de pijlers onder iemands betoog wegslaan en toch beweren dat hij het allemaal zo goed gezien heeft? Geyl vond dat niet erg logisch en dat was het ook niet. Maar geestverwantschap kruipt waar de logica niet gaan kan. Ook waar de deelargumenten worden afgewezen kan instemming met de hoofdzaak standhouden. Want geloof en levensbeschouwing kan men gemeen hebben zonder altijd dezelfde bewijzen ervoor te erkennen. Voor Geyl moest echter het één met het ander vallen. Hier wreekte zich Groens pretentie dat de anti-revolutionaire wereldbeschouwing met een "onpartijdig relaas van onloochenbare feiten" te staven viel. Een begrijpelijke stellingname ten tijde van de opkomst van de wetenschappelijke geschiedbeoefening. Maar zonder het 'er staat geschreven' mist het 'er is geschied' nu eenmaal *algemeengeldige* bewijskracht. Juist de verbinding van die twee ken-bronnen vormt de basis voor Groens praktijk als historicus. De scheiding der geesten die dat oproept is heilzaam omdat ze doet uitkomen wat de beoefening van de geschiedenis altijd is: namelijk, aan de hand van de stukken (dat is op grond van de ervaring van alle tijden) getuigenis afleggen omtrent de betekenis van het bestaan, de zin van het leven. Groen was een "getuigend historicus" (Bremmer). Welke historicus is dat niet? Romein was dat, op zijn manier. Geyl niet minder: zie zijn strijdbare geschriften, zie zijn afscheidscollege.

Zeker, soms wordt het getuigenis al te belérend. Dan worden de feiten onder de interpretatie bedolven. Dan voelt een docent als H.G. Leih zich geroepen het uitgesproken vrijgemaakt-gereformeerde leerboek voor de kerkgeschiedenis van dominee P.K. Keizer te diskwalificeren. Pedagogisch terecht; onderwijs is geen indoc-

trinatie. Maar uit de geschiedbeoefening als geheel — hetzij wetenschap of popularisatie, onderzoek of onderwijs — is de controverser niet uit te bannen: zij behoort er wezenlijk toe. De geschiedenis leeft van de strijd om de ware interpretatie. De vraag is niet: *mag ik wel interpreteren, waarderen, oordelen?* Maar veel-*eer: hoe zal ik, in het licht van de feiten en bij het licht van de Bijbel, interpreteren?* En ook: hoe zal ik andere interpretaties van datzelfde gebeuren weergeven en weerleggen?⁹⁾

De lustrumbundel blijft mij dwars zitten. Was het een hoogtepunt of een dieptepunt? De schrijvers, groot geworden in de Kuyperiaanse nadagen, hadden hun eigen standpunt te bevechten. Ontbrak het hun soms aan voldoende historische distantie om aan hun onderwerp recht te doen? Hun kritiek doet vaak onbillijk aan en honoreert mijns inziens te weinig hoe Groen, optornend tegen zijn tijd, baanbrekend werk heeft verricht. Niet alleen voor een christelijk-historische staatkunde en vrijheid voor kerk en school, maar ook voor de intellectuele vorming van een achtergesteld volksdeel en voor een geschiedbeschouwing die wortelt in het geloof.

Noten:

1. *Groen van Prinsterer. Schriftelijke Nalatenschap III, Briefwisseling II*. RGP, Grote Serie nr. 114 ('s-Gravenhage 1964) 708.
2. R. Fruin, 'De leer van Groen ontvouwd, overwogen, beoordeeld' in: Idem, *Verspreide Geschriften X* ('s-Gravenhage 1905) 76-238.
3. J. Huizinga, *Verzamelde Werken VIII* (Haarlem 1951) 264-266.
4. H. Smitskamp, *Groen van Prinsterer als historicus* (Amsterdam 1940) resp. 107-109 en 141-143 (baanbreker); 58 en 81 (drijfkrachten); 69 en 92 (gelijkstelling); 49 en 151 (Gods Hand); 72-73 (a posteriori); 75 (schema); 80 (menselijke verantwoordelijkheid).
5. *Groen's "Ongeloof en Revolutie". Een bundel studiën* (Wageningen 1949) resp. 26 (Communistisch Manifest); 81 (Reformatie); 111 (Schrikbewind); 136 (nivellering); 143 (onverantwoord); 177 (geen dwingende logica).
6. P. Geyl, 'Groen en Fruin' (1952) in: Idem, *Reacties* (Utrecht 1952) 1-44 (later herdrukt in: Idem, *Verzamelde opstellen III* (Utrecht 1978) 135-180) resp. 11 (dwangvoorstelling); 14 (kerk en school); 6, 10 (vergissing); 20, 24, 27 (opmerkingen 1 en 2); *Bescheiden I*, nrs. 39-45.
7. J. Kamphuis, *De hedendaagse kritiek op de causaliteit bij Groen van Prinsterer als historicus* (Goes 1962) 11, 24.
8. J. Zwaan, *Groen van Prinsterer en de klassieke oudheid* (Amsterdam 1973) resp. 66-69 (grondmotieven); 15, 66, 77 (menselijke verantwoordelijkheid); 464-466 (geloof en wetenschap) en 132-161 (Platonisme).
9. H.G. Leih, *Gods hand in de geschiedenis?* (Kampen 1976) 36, 90-93.

KERKHISTORIE

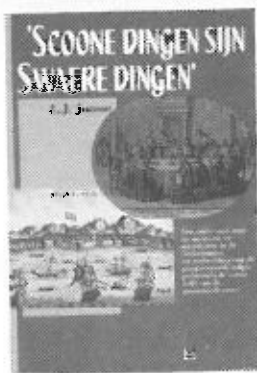
■ Drs. J.L. van Essen

Een ziel van vuur
Opstellen over Groen van Prinsterer en zijn omgeving

In dit eerste deel in de 'Transparant reeks' behandelt de auteur verschillende aspecten en hoofdfiguren van het Reveil.

Paperback, 125 blz.

f 24.95

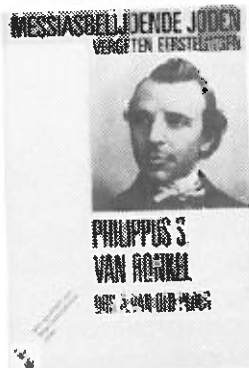
■ Dr. L.J. Joosse

'Schoone dingen sijn swaere dingen'

Een onderzoek naar de motieven en activiteiten in de Nederlanden tot verbreiding van de gereformeerde religie gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw.

Paperback, 672 blz.

f 79.50

■ Messiasbellijdende Joden

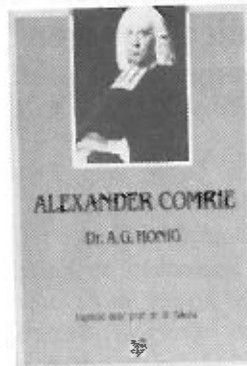
■ Drs. A. van der Ploeg
Philippus S. van Ronkel

■ Dr. W. van der Greef
Carl A.F. Schwartz

■ Dr. T. Brien
Christiaan Meijer

Paperback, per deel

f 22,50

■ Dr. A.G. Honig

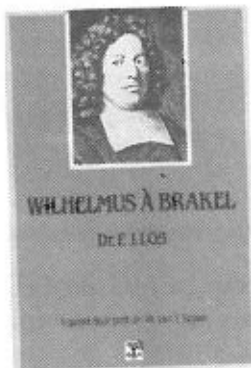
Alexander Comrie

Ingeleid door:
prof. dr. D. Nauta

De biografie van de bekende nadere reformator Comrie (1707-1774). Met uitgebreide aandacht voor zijn dogmatiek en polemieken met tegenstanders. Fraaie heruitgave.

Paperback, 392 blz.

f 48.50

■ Dr. F.J. Los

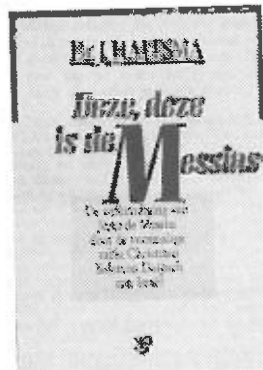
Wilhelmus à Brakel

Ingeleid door:
prof. dr. W. van 't Spijker

Het standaardwerk over één van de belangrijkste figuren binnen de Nadere Reformatie en auteur van de 'Redelijke Godsdienst'.

Paperback, 334 blz.

f 46.50

■ Dr. J. Haitsma

Deze, deze is de Messias

De verkondiging van Jezus als de Messias door de voormalige rabbi Christiaan Salomon Duijtsch aan Israël.

Een belangrijk werk in de bezinning rond de verkondiging van het evangelie aan Israël.

Paperback, 200 blz.

f 42.50

■ Dr. J. van Oort

Bediening van het heil

Augustinus over de prediking

Augustinus' visie op de Schrift en prediking van het Woord. Een belangrijk boek voor ambtsdragers.

Paperback, 62 blz.

f 14.95

■ Dr. G. van den End
Guiljelmus Saldenus (1627-1694)

Een praktisch en irenisch theoloog uit de Nadere Reformatie

Een informatieve en boeiend geschreven biografie van Saldenus, met uitgebreide aandacht voor zijn werk en zijn visie op vele zaken; o.a. het verbond, de prediking, volksvermaken en de gevestigde kerk. Fraai uitgevoerd.

Paperback, 319 blz.

f 49.50

UITGEVERIJ J.J. GROEN EN ZOON

POSTBUS 11031, 2301 EA LEIDEN

Al onze uitgaven zijn verkrijgbaar in de boekhandel.

"Het essentiële bij Groen hebben ze niet gewogen"

In gesprek met prof. J. Kamphuis

J.L. Krabbendam en R. Kuiper

"Heeft Groen van Prinsterer als geschiedschrijver afgedaan?" Met deze zin opende prof. J. Kamphuis op 6 december 1962 zijn rectorale oratie aan de theologische hogeschool te Kampen onder de titel *De hedendaagse kritiek op de causaliteit bij Groen van Prinsterer als historicus*. Scherp maar doeltreffend reageerde Kamphuis op de kritiek van onder meer Smitskamp en Donner (neergelegd in een bundel van het Gezelschap van Christelijke Historici uit 1949) op de geschiedschrijving van Groen van Prinsterer.

Nu, dertig jaar later, blikken we in Kampen op de studeerkamer van prof. Kamphuis op deze oratie terug. "Ik ben van 1959 tot 1979 hoogleraar kerkgeschiedenis geweest en daarna acht jaar hoogleraar dogmatiek. Voordat ik hoogleraar werd had ik in de pastorie *Ongehoof en Revolutie* gelezen en ook Geyl. Ik was niet een groot Groen-kenner. Toen ik hoogleraar werd en ging nadenken over mijn program ben ik me meer met Groen gaan bezighouden. Ik stond, zoals alle gereformeerden, tegen de achtergrond van Groen van Prinsterer. Ik wilde het centrum van mijn werkzaamheden zoeken in de negentiende eeuw met Groen als dragende figuur."

En daarom voelde u zich geprikkeld door de kritiek van de christelijke historici van de Vrije Universiteit.

"Ja, ik wilde mij oriënteren op Groen van Prinsterer. En toen kwam ik die kritiek van Smitskamp en Donner tegen en werd de vraag: mag dat wel? Vandaar ook mijn vraag aan het begin van mijn oratie: heeft Groen als geschiedschrijver afgedaan?"

Voelde u zich teleurgesteld over die generatie christen-historici?

"Ik kan niet zeggen dat ik de school van christelijke historici kende. Ik denk dat ik er via Geyl op gestuit ben. Ik had veel van Geyl gelezen, ook zijn *Reacties*. Zo kwam ik bij die bundel uit 1949. Ik voelde mij onder meer geprikkeld door wat Donner schreef, dat Groen niet een volbloed gereformeerde was."

Door historisch onderzoek kom je met mensen in contact. Wat heeft u aangetrokken in Groen?

"Zijn integritas. Verbonden met de gelovige omgang met de Here. Groen was daarin heel schroomvallig. Juist in die bescheidenheid was hij puur. En hij was een man van allure, de staatsman en historicus. Je komt mensen tegen die nooit tegenvallen. Groen valt nooit tegen, zoals R.H. Bremmer dit eens treffend heeft getypeerd."

"Die puurheid mis je bij de jonge Kuiper. Kuiper was ambitieus. Je leert beide karakters goed kennen in hun

Prof. J. Kamphuis (foto Reformatorisch Dagblad)

correspondentie. Kuiper probeerde Groen altijd ergens bij te betrekken. Maar Groen wist tegenover bepaalde grondopvattingen van Kuiper afstand te houden. Bij hem vind je steeds de zachte glans van het Reveil."

Toch heeft Groen, ondanks die verschillen in persoonlijkheid, Kuiper heel beslist als zijn opvolger aangewezen.

"Jazeker. Zij zaten wel degelijk in hetzelfde spoor. Ik ben ervan overtuigd dat als Groen nog wat langer had geleefd hij met de Doleantie zou zijn meegegaan. Maar er was ook accentverschil. Bij Groen staat, meer dan bij Kuiper, de prediking centraal. Groen is ook sterk doordrongen van het Evangelie als historievormende macht. God is aanwezig in de geschiedenis."

In uw oratie bent u zich ervan bewust als theoloog te spreken over de geschiedenis en u gebruikt dan het woord 'grensoverschrijding'. U zegt: "Ging het om een bepaald historisch detail of complex, dan zou voor grensoverschrijding gewaakt moeten worden, niet nu

het de uitgangspunten en de grote vragen van de historische methode betreft".

"Zo is het ook. Voor Groen was er geen scherp onderscheid tussen de historicus en de Evangeliebelijder. Groen wist Coram Deo te leven. Wie zo leeft, weet; dat houdt niet bij de wetenschap op. Dit essentiële bij Groen hebben de christelijke historici niet gewogen. Voor deze historische vraag wilde ik opkomen. De Vrije Universiteit is in die generatie aan deze vraagstelling ontzonken. Ze hadden wel hun eigen terrein van onderzoek, maar ze liepen met andere historici in de pas. Geyl zei dat er nu met de christelijke historici te praten viel. Vrede met de rede, noem ik dat. En dat heeft mij geprikkeld."

Bij die generatie historici speelde ook een moderne wetenschapsopvatting een rol. Zij waren uiteindelijk beïnvloed door het wetenschapsklimaat in de school van Fruin, die bepalend is geweest voor de wetenschappelijke geschiedbeoefening in Nederland en waar men niet wilde weten van subjectieve inbreng.

"Dat was zeker het geval, maar die opvatting is niet juist. Het subjectieve zal een rol spelen. Maar hier gaat het om 'Dieu dans l'histoire'. Dat is wat anders dan het subjectieve. We mogen roemen in Gods daden. Dat is meer dan een stichtelijke opmerking in een overigens gesecculariseerd verhaal. Dit raakt de zin van de geschiedenis."

Maar wat voor geschiedwetenschap heeft u dan op het oog? In uw oratie zei u: "het liberalistisch-humanistische ethos (...) bleek een betere geestelijke achtergrond om tot de opbouw van een zuivere wetenschap te komen".

"Reeds in de methode ga je uiteen. Ik heb twintig jaar kerkgeschiedenis in Kampen gedoceerd. In het begin werkten we met het *Compendium der Kirchengeschichte* van Heussi. Deze had een gesecculariseerde kijk op de geschiedenis. De kerk was daarin een cultureel fenomeen. Maar als je uitgaat van de kerk als het werk van Christus wordt het anders. Als gereformeerde vraag je als je de kerkgeschiedenis van de Middeleeuwen bestudeert: waar was het Woord? En: hoe werkte hier het Woord? Dat is een normatieve vraagstelling. Gerretson heeft eens gezegd dat de christen-historicus zijn eigen voorkeursgebieden heeft. Maar dat is het eigenlijke punt niet. Het gaat erom: hoe werkt de Here hier?"

Dat dit van betekenis is voor de kerkgeschiedenis is duidelijk. Maar als we dat normatieve uitgangspunt betrekken op de algemene geschiedenis, zou je dan niet beter de algemene vraag kunnen stellen: hoe heeft de mens geantwoord op Gods roepstem?

"Ik ben het met u eens dat je in dit verband ook kunt spreken van de vraag naar de zin van de geschiedenis. Hoe hebben mensen daaraan gestalte gegeven? Dat kun je als historicus nagaan. Er is zin en anti-zin in de

geschiedenis. Dat is heel concreet. In de gestalte van het ongelof zit een destructief element. Toen Hitler in zijn bunker in 1945 de dood vond heeft hij zich ook doodgelopen. God heeft hem laten stuklopen. Berlijn heeft het gemerkt dat er een levende God is!"

In uw oratie spreekt u in dit verband van 'verbondscausaliteit'. Kunt u dat woord gebruiken zonder te impliceren dat er van een soort volksuitverkiezing sprake is?

"Ik heb het gebruikt tegen de achtergrond van het feit dat voor Groen Nederland een christelijke natie was met het Evangelie als landwet. Men heeft mij niet begrepen als men de kritiek richt op het causaliteitsbegrip. Het ging mij er in die oratie om Groen te verdedigen tegenover de hedendaagse kritiek op zijn geschiedbeschouwing."

De meest uitgesproken kritiek werd geuit door H. Algra in Antirevolutionaire Staatskunde. Daarin gaf hij te kennen uw oratie vanwege dat woord 'verbond' wel een erg vrijgemaakt verhaal te vinden.

"Ik geef toe dat ik het wel wat strak geformuleerd heb. Maar Algra heeft mij ook niet goed begrepen door te vragen of de dood van de Assyriërs voor Jeruzalem een verbondsstraf moet heten. In de Schrift is het heel duidelijk: de Here roept. Hij roept Kores. Leest u het begin van Ezra. Zo is dat ook nu. Gorbatsjov heeft de voosheid van het Sovjet-systeem aangetoond. Mag ik zeggen dat God hem daartoe heeft aangesteld? Ik vind het niet billijk als Algra, die ik waardeer om zijn *Dispereert niet*, dat voorbeeld van die Assyriërs zo uitspeelt."

"Ik heb ook niet gezegd dat voorspoed altijd een zegen is. Dat zegt Groen overigens ook niet. Het gaat om de God van de geschiedenis en die God ken ik in het verbond."

Speelde de kerkelijke situatie uit die dagen ook niet een rol? Er was veel afstand tussen (synodaal) gereformeerden en vrijgemaakten.

"Ja, het kerkelijk klimaat speelde hierin wel door."

Heeft u nog contact gehad met Smitskamp of Algra naar aanleiding van uw oratie?

"Nee, ik heb met niemand van hen naderhand hierover contact gehad."

Uw oratie heeft wel veel waardering gekregen. Voor christen-historici is dit een belangrijk stuk werk.

"Waar het mij om ging is dat je Groen niet uit Kuyper kunt begrijpen. De verhouding ligt anders. Ik heb weleens het vermoeden dat die generatie VU-historici op Kuyper was uitgekeken en nu wel eens naar Groen terugwilde. Maar komend uit de Kuyperiaanse wereld kwamen ze met Groen, praktisch gesproken, niet verder. Daar ligt wellicht een stuk frustratie, die zich in die bundel uit 1949 uitdrukt. Maar Groen heeft ook een grens. Hij was geen man voor allerlei praktische vraagstukken. We moeten hem niet willen imiteren. Hij leefde heel teer. Er ligt in dit leven een geheim." ■

Niets spreekt vanzelf

Jac. Schaeffer

In *Gestalten der geschiedenis* beschrijft F.W.N. Hugenholz de doelstelling van één der bekendste vroeg-middeleeuwse geschiedschrijvers, Gregorius van Tours, als volgt: Geschiedenis van het handelen Gods met de mensheid, vooral geïllustreerd door een beschrijving van Gods handelen met de Franken (*Gesta Dei per Francos*).¹⁾

In zijn laatste grote publikatie, *Maurice et Barnevelt*, sluit Groen van Prinsterer aan het begin van het laatste hoofdstuk, hierbij aan. "Het Woord van God en God in de geschiedenis bezien van uit christelijk standpunt, dat is, naar de in alle eenvoud verheven omschrijving *Acta Dei per Francos*, ons fundament."²⁾

Er liggen dertien eeuwen tussen Gregorius en Groen van Prinsterer. Maar Groen voelt zich in de kern van zijn geloof en geschiedschrijving met hem verbonden, in de belijdenis dat het God is die in de geschiedenis handelt *door mensen*. Maar: wat hebben zij beiden gemeenschappelijk wat óns van hen scheidt, ons twintigste-eeuwers? Ik ken tenminste geen hedendaagse christen-historicus die zijn werk zou typeren met de woorden die Groen citeerde. Wat is er intussen gebeurd? Geloven christenen van nu niet dat God in de geschiedenis handelt door mensen? Nee, daarin ligt het verschil niet, daarvoor hoort deze belijdenis al te zeer tot de inhoud van het christelijk geloof. Zet men dit geloof dan misschien tussen haken omdat het niet past binnen het kader van de historische wetenschap? Inderdaad schrijft bijvoorbeeld A.J. van Dijk, daar ligt een belangrijke reden. "In geen geval wagen we het God erbij te betrekken (...) En in het onderwijs zwijgen we er al helemaal over, uit vrees dat we ons wetenschappelijk boekje te buiten zullen gaan."³⁾ In dezelfde trant waarschuwde al veel eerder J. Kamphuis de christen-historici om de les van Groen ter harte te nemen: "dat er wel onderscheid is tussen het zuurdesem van de 'evangelische waarheid' en 'het deeg der wetenschap', maar *geen* tegenstelling. Groen heeft de verbondenheid van die twee vastgehouden..."⁴⁾

Ook H.G. Leih meent, dat de ontwikkeling van de echte, wetenschappelijke geschiedschrijving ertoe geleid heeft dat de nadruk steeds meer kwam te liggen op het menselijk handelen. In tegenstelling tot de beide vorige auteurs ziet hij dat als winst. "De 'secularisering' als gevolg van wat wij vandaag specialisatie noemen, zet in, maar de resultaten van déze secularisatie zijn vandaag, evenals het verschijnsel zelf, gemeengood onder allen die geschiedenis studeren en doceren!"⁵⁾

Ik concludeer dus — wat voor ieder trouwens te zien en te tasten is — dat christenen vandaag God niet meer zo bij de geschiedenis en/of de werkelijkheid betrekken als vroeger. Mijn eerste vraag is: Is deze verandering

bewerkt door de wetenschap?; de tweede vraag is: Hoe moeten we die verandering taxeren?

De rol van de wetenschap

Als met name binnen de wetenschap zou gelden "het bieden van historische verklaringen is een 'horizontale bezigheid': tot méér hebben wij de bevoegdheid niet ontvangen",⁶⁾ dan zouden we kunnen verwachten dat daarbuiten door christenen wel onbekommerd belijdend gesproken kan worden, zoals bijvoorbeeld Groen deed. Maar de verandering waarvan hierboven sprake is, doet zich ook daar voor waar men aan de wetenschap niet direct een boodschap heeft. Dat kan duidelijk worden als we het journalistieke werk van de door Groen gestempelde P. Jongeling vergelijken met wat in onze tijd geschreven wordt door journalisten van het *Nederlands Dagblad*. Enkele voorbeelden, eerst van Jongeling uit artikelen gebundeld in *Christus en de volken* (1959).

Aan het slot van een artikelenreeks over het dekolonisatie-proces in Nederlands-Indië schrijft hij: "Het wordt eb voor de blanke volken, terwijl het getij der kleurlingen met de dag rijst. Het Westen is schier overal op de terugtocht. Het Oosten dringt voorwaarts. (...) De HEERE is begonnen de macht van de westerse volken — die zich nog christenvolken noemen, maar het in meerderheid niet meer zijn — in te korten. Jafeth weigert te wonen in Sems tenten. Het verwerpt de rijke geestelijke zegen van het Evangelie, welke het eenmaal mocht beëerven. En nu wordt ook het "God breidde Jafeth uit" in zijn tegendeel verkeerd."⁷⁾

Het laatste hoofdstuk van zijn boek handelt over "De Joden en Israël". Hij vertelt daarin het verhaal van Joodse pioniers die met uiterste volharding tussen Jericho en de Dode Zee een oase hebben geschapen. Vijf jaar achtereen hebben zij daartoe de zilte grond gewassen met zoet water en ingezaaid. Daarna eindelijk ontkiemde het zaad. Maar in de strijd rond het ontstaan van Israël is de oase bestormd door Arabieren. De plaats waar ze heeft gelegen is nu Jordaans gebied. De grond is weer zout als voorheen.

Jongeling maakt vervolgens duidelijk, dat de pioniers gehandeld hebben vanuit het geloof in het visioen van Ezechiël die profeteert, dat een beek die uit de tempel vloeit met haar zoete water zelfs de Dode Zee tot leven zal wekken (Ezechiël 47). Die profetie van Gods Koninkrijk had men hier op aarde willen verwerkelijken met z'n eigen blote handen. "Het schéén te gelukken. Maar God heeft er in geblazen. De grond is opnieuw zout en onvruchtbaar."⁸⁾

Ziedaar het "vlammend schrift" der historie. God handelt door mensen. Hij gebruikt Aziatische volkeren om het afvallige Westen in te korten. Hij gebruikt vijandige Arabieren om afvallige Joodse hoogmoed af te breken.

Ik zet hiertegenover nu enkele bijdragen van de tegenwoordige journalist buitenland van het *Nederlands Dagblad*, A. Kamsteeg.

In een nabeschouwing over de Golfoorlog in de Oudejaarsbijlage van het *Nederlands Dagblad* vraagt hij zich af, of deze oorlog een "rechtvaardige" was. Hij spreekt trouwens liever over "gerechtvaardigd", want, zo citeert hij iemand met instemming, "Als je 'rechtvaardig' zegt, kun je daarmee bedoelen dat de oorlog in overeenstemming is met de rechtvaardigheid van God. Dat kunnen we echter niet zeker weten. Daarentegen kan wel vaststaan, dat een conflict volgens bepaalde (en naar eer en geweten opgestelde) criteria gerechtvaardigd is. Natuurlijk kan dan achteraf toch nog blijken, dat we het mis hebben gehad." Kamsteeg concludeert: "We kunnen ons in zo'n bescheiden benadering goed vinden".

In een hoofdartikel in het *Nederlands Dagblad* van 18 januari 1992 schrijft hij indringend over de toestand in het werelddeel Afrika, onder de titel "Onze puinhoop". Hij opent met de zin: "Er gebeuren dingen in de wereld die te beschrijven noch te begrijpen zijn". De onvoorstelbare rampen die Afrika treffen, brengen hem de vier paarden uit het boek Openbaring in gedachten. Maar zij "zijn niet zonder aanleiding verwoestend bezig. De verschrikkingen gaan niet buiten de verantwoordelijkheid van de mens om (...) Punt in geding is dat er sprake is van gemeenschappelijke schuld (...) alle mensen zijn in zonde gevallen, samen hebben we er een puinhoop van gemaakt (...) Maar vaak horen we het zuchten en steunen van de schepping niet eens."

De verschillen tussen de benadering van Jongeling en Kamsteeg springen in het oog. Beiden bedrijven journalistiek bij een open Bijbel. Maar terwijl Jongeling duidelijk spreekt over Gods handelen in de geschiedenis, kiest Kamsteeg voor "bescheidenheid". En als het gaat over Afrika is er geen zweem van een analyse die dringt in de richting van Gods oordeel over een werelddeel dat grotendeels elk stempel van het christelijk geloof mist. Wél valt alle nadruk op de menselijke verantwoordelijkheid én op de gemeenschappelijkheid van de schuld.

Maar waar is het Groeniaans-profetisch spreken in de trant van Jongeling gebleven? Als er sprake is van het "vlammende schrift", dan lijkt het hier eerder te spreken van de zonde van de mens dan van het handelen van God. Jongeling haalt ergens Groen aan: "In de stem der geschiedenis werd de stemme Gods gehoord: Uw boosheid zal u kastijden en uw afkeringen zullen u straffen..."⁹⁾ Kamsteeg schrijft zo niet; bij hem geen stemme Gods maar het zuchten en steunen van de schepping.

Er is iets vrij grondig veranderd in ons spreken over de verhouding van God tot onze werkelijkheid, in onze duiding van deze werkelijkheid. Deze constatering is

niet nieuw. Al tientallen jaren wordt geklaagd over en gewaarschuwd tegen de invloed van de gesecculariseerde wetenschap op ons wereldbeeld. Groen zelf zag het al, God wordt wegverklaard. En we moeten deze klachten wel serieus nemen, als en zolang we geloven in een persoonlijk God. Een God die niet als ervaring of als de hoofdpersoon in een verhaal bestaat, maar die de Schepper en Drager en Bestuurder is van de werkelijkheid. H. Berkhof schreef in 1958 al: "En de gemeente van Christus kan er niet in berusten, dat haar belijden van Gods daden en oordelen abstract wordt, doordat het niet meer betrokken is op haar werkelijkheidservaring van alle dag en op de werkelijkheidsdoordening in de wetenschappen. Gods daden en oordelen zijn op onze werkelijkheid betrokken. Daarin fungeren ze. En ons belijden ervan moet ook op onze werkelijkheidservaring betrokken worden. Daarin fungeert het, of nergens."¹⁰⁾

Wat is het toch dat christen-historici, en niet alleen hen, belemmert om in hun werk, ik zeg niet in hun belijden, aansluiting te zoeken bij deze woorden. Als ons *belijden* gelijk gebleven schijnt aan het belijden van vroegere generaties, als dus onze relatie tot God, onze vertrouwensrelatie, niet veranderd is, is er dan iets veranderd in onze relatie tot de werkelijkheid — misschien inderdaad voor een belangrijk deel onder invloed van 'de' wetenschap, maar ook als gevolg van urbanisatie en industrialisatie, enzovoorts. Kortom, is het mogelijk dat de impasse waarin bovengestelde vragen de discussie telkens weer brengen, doorbroken kan worden, wanneer we het veranderde spreken over de verhouding tussen God en de werkelijkheid *niet* in de eerste plaats benaderen vanuit de vrees voor secularisatie, geloofsafval en Godsverduistering? Wat zien we als we eerst aandacht geven aan een veranderd spreken over de werkelijkheid zelf?

Vanuit die vraagstelling wil ik enkele notities maken over werkelijkheidsbeleving in de pre-moderne samenleving.

Demonen en heksen

Augustinus schrijft in zijn *De Civitate Dei*: "Er zijn ook talrijke verhalen in omloop — en veel mensen verzekeren ook dat ze zelf zoiets hebben meegemaakt of het gehoord hebben van anderen die het zelf hadden meegemaakt en aan wier geloofwaardigheid geen twijfel mogelijk zou zijn — over bos- en veldgoden (...) die zich tegenover vrouwen vaak onbeschaamd hebben misdragen en geslachtsgemeenschap met haar gezocht en voltrokken hebben".¹¹⁾ Dit werd geschreven omstreeks 420 na Chr.

In 1616 na Chr. schrijft de predikant Baudartius, één van degenen die door de synode van Dordrecht zou worden aangezocht als vertaler van de Bijbel uit de grondtaal, over een vrouw uit Berkhout. Aan haar

verscheen de duivel "in de gedaante van haar eigen man. Toen hij naast haar in bed ging liggen kreeg ze argwaan, want hij was zo koud als een ijsklomp. De vrouw riep tot God, en deed zo de Satan verdwijnen."¹²⁾

In 1545 schrijft Calvijn in een brief het volgende: "Hier (in Genève) bezoekt ons de Heer op een heel bijzondere wijze. Want kortgeleden werd een samen-zwering van mannen en vrouwen ontdekt die al drie jaar lang de pest in de stad verspreidden door een of andere onduidelijke gifmengerij. Hoewel vijftien vrouwen verbrand werden, enige mannen nog gruwelijker terechtgesteld, sommigen in hun kerker zelfs de dood zochten, nog vijfentwintig gevangen gehouden worden, houden ze toch niet op elke dag de sloten van de huiskamers met hun zalf te bestrijken. Zie toch in wat voor gevaar wij verkeren. Ons huis heeft God tot nu toe voor het kwade behoed, hoewel het al meerdere malen werd aangetast. Het is maar goed, dat wij ons veilig weten onder Zijn bescherming."¹³⁾

Zoals wellicht bekend is in de Nederlanden het doden van heksen een eeuw eerder dan elders opgehouden. Voor de katholieken in de 17e eeuw een welkom argument om de afval in deze ketterse streken aan te wijzen. Het is opmerkelijk hoe de grote Voetius zich hier tegen verdedigt. Dat hekserij hier ongestraft blijft "ligt niet aan de kerk, maar aan de wereldlijke overheid; (...) de kerk heeft in de zaak niets te zeggen". Hij vermeldt dan dat in de laatste zaak die in Holland diende tegen een vrouw die de kinderen van een buur betoverd zou hebben, het juist een roomsgezinde advocaat was die het hevigst pleitte voor ontslag van rechtsvervolging. Fruin, aan wie ik dit ontleen, tekent hierbij aan: "de vermelding dat het een roomsche advocaat was, die het meest voor de vrijspraak der beschuldigde had geijverd, wettigt het vermoeden, dat Voetius dit ijveren juist niet lofwaardig keurde".¹⁴⁾

Voorlopige conclusie — in bepaalde opzichten is de afstand tussen onze werkelijkheidsbeleving en die van deze broeders in Christus heel groot.

Wonderen en tekenen

In het laatste boek van *De Stad Gods* gaat Augustinus in op de vraag hoe het komt dat tegenwoordig geen wonderen meer gebeuren en vroeger in de tijd van de profeten wel. Augustinus heeft niet zoveel op met deze vraag. "Iedereen die nu nog wonderlijke gebeurlijkheden wil zien om te kunnen geloven, is zelf een hoogst wonderlijk geval: terwijl de hele wereld gelooft, doet hij het niet."¹⁵⁾ Maar, zo gaat hij verder, wonderen gebeuren nog steeds in Christus' naam, zowel door Zijn sacramenten, als door gebeden en relieken van Zijn heiligen. En dan gaat Augustinus vertellen, bladzijden lang, over allerlei wonderen die hij heeft meegeemaakt. Eén voorbeeld. Hij vertelt over een arts die aan

jicht leed. "Toen hij zich had laten inschrijven om gedoopt te worden, kreeg hij de dag vóór zijn doopsel een droom, waarin zwarte jongetjes met lange lokken — hij begreep dat het demonen waren — hem wilden beletten zich dat jaar te laten dopen. Toen hij er geen gevolg aan gaf, traptten zij hem zó op zijn voeten, dat hij meer pijn had dan hij ooit had gevoeld. Hij ging toch en overwon hen nog verder door zijn belofte gestand te doen en de reiniging in het bad der wedergeboorte niet uit te stellen. Op het ogenblik dat hij gedoopt werd, verdween die pijn die hem met ongewone hevigheid kwelde en verdween bovendien ook de jicht. Hij heeft nog lang daarna geleefd, maar nooit meer pijn aan zijn voeten gehad. Maar wie kent deze geschiedenis? Wij alleen, met een klein aantal broeders die haar hebben kunnen horen..."¹⁶⁾

Voor Augustinus en zijn tijdgenoten blijkt de wereld vol wonderen, óf bewerkt door demonen, óf bewerkt door God. En de laatste overtreffen verre die van de demonen en goden uit de heidense voorstellingswereld. Iets, maar wel veel minder, van deze werkelijkheidsbeleving treffen we ook nog aan bij Calvijn. Hij schrijft aan zijn collega Viret in Lausanne over een brief uit Polen, waarin vermeld staat dat een meer ergens drie dagen lang er had uitgezien als een meer vol bloed. Hele klompen geronnen bloed had men eruit gehaald. "Een vreselijk voorteken waarvan de betekenis snel duidelijk zal worden."¹⁷⁾ Maar, voegt Calvijn eraan toe, voordat ik er echt geloof aan hecht, wacht ik eerst nadere bevestiging van dit bericht af.

Ook in de 17e eeuwse Nederlanden is een dergelijk geloof in wonderen en voortekenen nog algemeen. De al eerder genoemde Baudartius beschrijft hoe in Kolmar een zeemonster aanspoelde. Het droeg drie hellebaarden op de rug, een zwaard op het voorhoofd en twee olifantstanden in de bek. Bovendien stond op zijn zijde geschreven: "wee, wee, wee, mensche".¹⁸⁾

Ook kometen hebben een waarschuwend betekenissen. Jacobus Koelman heeft met verontwaardiging de stelling van Balthasar Bekker van de hand gewezen, "dat kometen geen tekenen of boodschappers zijn van toekomstige kwaden".¹⁹⁾

Van Augustinus tot aan Baudartius en later zien christenen de natuur, het hele leven, gevuld met gebeurtenissen die spreken van Gods directe bemoeienis met de mensenwereld. Alles wat opzienbarend is, natuurverschijnselen als kometen, natuurrampen, wonderlijke verschijningen, kan men zien als een waarschuwing van God die zo de aandacht van de mensen wil trekken.

Weliswaar is de wereld voor Augustinus nog niet en voor Calvijn en lateren niet meer die "oceaan van wonderen" die ze voor de middeleeuwse mens was, maar dat de verschillen tussen hun werkelijkheidsbeleving en de onze groot zijn is evident.

Zonde en straf

De verbinding tussen kwaad en rampen enerzijds en Gods straf op oordeel anderzijds wordt op een veel vanzelfsprekender en directer manier gelegd dan wij dat plegen te doen. Enkele voorbeelden uit brieven van Calvijn om dit te illustreren.

Een vriend van Calvijn is gestorven als gevolg van de pestziekte. Calvijn hield veel van hem. Toch is hij door de dood weggenomen. Daarom, zo zegt hij, moet mijn conclusie wel zijn, "dat de Heer, omdat Hij mij deze vriend ontnomen heeft, mij ernstig aan mijn zonden wilde herinneren".²⁰⁾

In een brief aan Bucer in Straatsburg: "Ik hoor dat bij jullie een pestepidemie woedt, dus kan ik niet anders zeggen dan dat God met harde hand de strijd voert tegen onze hardnekkigheid".²¹⁾

Calvijn heeft gehoord van een brand in Noyon, zijn geboortestad. De stad was één ruïne geworden. Maar zijn ouderlijk huis was blijven staan. Hij citeert met instemming iemand die dat ziet als een ontwijfelbaar teken van God.²²⁾

In een vermanende brief aan de Franse vluchtelingengemeente in Frankfurt am Main wijst hij er op, hoe hen door de dood hun predikant ontvallen is. Hij ziet daarin een rechtstreekse waarschuwing van God de bestaande twisten te doen ophouden.²³⁾

Calvijn is er blijkens zijn brieven diep van overtuigd, dat God Zijn kinderen in toom houdt door hen allerlei moeiten te doen overkomen.

En niet alleen Calvijn denkt zo. Van Deursen citeert uit een brief gericht aan Constantijn Huygens: De pest is weer voorbij, mochten wij slechts zeggen, dat met haar ook de zonde is verdwenen die dit alles bewerkt heeft. "Zo zag men het algemeen. Zonde verwekt Gods toorn, die zich ontladde in pest, oorlog, duurte en overstroming."²⁴⁾

Men leeft ver voor de tijd van de maakbare samenleving. Er zijn zoveel onvoorziene rampen die de mens kunnen treffen. De christen die op God vertrouwt en die aan dit vertrouwen wil vasthouden, wil daarin Gods vaderlijke, zij het slaande, hand herkennen. Hoe minder men nog met menselijke maatregelen, door menselijk bestuur kan voorkomen of verzachten, hoe meer men zich veilig wil weten bij het Goddelijk bestuur. En kastijdt God niet die Hij liefheeft en vragen de zonden van de mens niet om bestraffing?

Deze mengeling van zondebesef, lijdelijkheid of, zo men wil, incasseringsvermogen en behoefte aan veiligheid vind ik funderend voor de pre-moderne werkelijkheidsbeleving. Er bestond een natuurlijke verbinding tussen de machteloosheid van de mens tegen ziekten, noodweer en rampen en de beleving van Gods zegen en straf in de werkelijkheid. Met name de belevingswereld van de middeleeuwen "bepaald door gevoelens van onzekerheid en onveiligheid"²⁵⁾ werd hierdoor gestem-

peld. In die onzekere tijden ging de aandacht niet uit naar "waarneembare verschijnselen die door een natuurwet bewezen konden worden en zich op mechanische wijze herhaalden. Integendeel, men was juist eerder bereid geloof te hechten aan het buitengewone, het bovennatuurlijke of op zijn minst het onbegrijpelijke. Zelfs de wetenschap richtte zich eerder op het uitzonderlijke, op de wonderen, de *mirabilia*. Aardbevingen, kometen en verduisteringen van hemellichamen golden als verschijnselen die studie en bewondering verdienden."²⁶⁾

Vanuit deze beleving komt de verering van de wondermacht van de heiligen voort. Zij "belichaamden in belangrijke mate de buitenaardse machten, verantwoordelijk voor de vele krachten en verschijnselen die maatschappelijk of technisch onbegrepen bleven".²⁷⁾

Middeleeuws werkelijkheidsbesef en christelijk geloven vermengen zich op natuurlijke wijze. Gods boodschap van verlossing en de behoefte aan afweer tegen aardse bedreigingen gaan in de heiligenverering een natuurlijke hand aan. In deze natuurlijke godsdienst is het bovennatuurlijke vanzelfsprekend aanwezig.

Maar hoe verhoudt zich deze natuurlijkheid tot de bijbelse werkelijkheidsbeleving?

Bijbelse en middeleeuwse werkelijkheidsbeleving

Bredero schrijft: "De beleving van de godsdienst werd destijds bovenal bepaald door een sacraal beleven van de aardse werkelijkheid. Daardoor werd hetgeen onbegrepen bleef van deze werkelijkheid toegeschreven aan buitenaardse machten, die men moest bezweren of voor zich winnen. De aanbidding van het Evangelie in deze wereld was slechts mogelijk als dit naar vorm en inhoud werd geassimileerd aan die werkelijkheidsbeleving. Naar de vorm was dit geen te grote opgave, omdat het Evangelie bij zijn op schrift stellen verwoord was conform die werkelijkheidsbeleving" (cursive-ring J.S.).²⁸⁾

Als Bredero gelijk heeft, moet de afstand die wij voelen ten opzichte van de middeleeuwse werkelijkheidsbeleving even sterk gevoeld worden met betrekking tot die van de bijbelschrijvers. Maar dan geldt ook het omgekeerde. Als we het "oud vertrouwen" van de bijbelschrijvers willen vasthouden, dan moeten we terug naar de pre-moderne werkelijkheidsbeleving waarin mensen Gods ingrijpen in de bestaande orde nog niet vreemd geworden was.

Maar ik geloof niet dat die twee werelden op één lijn gesteld mogen worden. Er ligt juist een wereld van verschil tussen de werkelijkheidsbeleving van middeleeuwen en bijbelschrijvers. Ik noem enkele van die verschillen.

Apostelen en profeten belijden allerm minst een natuurlijke godsdienst. Het wonder is voor hen nu juist niet vanzelfsprekend. Tekenen en wonderen getuigen van

een God die anders is dan alle andere goden, die dingen doet die niemand had verwacht. Zijn wonderdaden verwijzen naar Hem, ze geven geen verklaring van het onverklaarbare in deze werkelijkheid. Ze brengen in contact met een bemoedigende of verontrustende andere werkelijkheid. Ze houden niet *onze* wereld leefbaar, maar ze verwijzen naar Gods Koninkrijk.

De middeleeuwen leefden in een vijandige en vreemde wereld. Hun grote kerken vormden, Bredero noemt dat zelf, bolwerken tegen de kwade machten. De Israëlieten leefden in het beloofde land, hun door God gegeven. Hun geschiedenis sprak van Gods trouw.

Een sacrale werkelijkheidsbeleving komt voort uit een geloof in hogere onpersoonlijke machten, die onberekenbaar zijn. Voorzover christenen de werkelijkheid zo beleven, zoals Bredero dat aantoonde voor de Middeleeuwen, kunnen ze het wonderbaarlijke dat ze meemaken niet meer in verband brengen met de persoon van God zoals Hij zichzelf bekend maakt. Trouw en liefde, kwaadheid en verdriet van een *persoonlijk* God worden verduisterd door het ontzag voor het miraculeuze en het numineuze. Misschien dat ook tegen deze achtergrond verklaard kan worden waarom in de vroeg-middeleeuwse geschiedbeschouwing weinig afzonderlijk van Christus wordt melding gemaakt.²⁹⁾

Kort gezegd zie ik als verschil tussen onze en de pre-moderne werkelijkheidsbeleving: voor de moderne mens is God vanzelfsprekend afwezig, voor de pre-modernen is God vanzelfsprekend aanwezig. Maar bijbels gezien moeten we zeggen, God is aanwezig, maar nooit vanzelfsprekend. Gods verhouding tot Zijn schepping heeft niets vanzelfsprekends vanwege het wonder van Zijn liefde en heeft niets vanzelfsprekends vanwege de feitelijkheid van onze zonde.

Deze laatste opmerking brengt me op een aspect in de pre-moderne werkelijkheidsbeleving dat tot nu toe niet genoemd is, de werkelijkheid als de door God gewilde orde.

Goddelijke orde

Evenals in het voorgaande laat ik eerst Augustinus aan het woord. Zijn beschouwingen over het Goddelijk bestuur van deze wereld worden gedragen door zijn geloof in Gods onveranderlijkheid. Hij spreekt over "God wiens eeuwigheid iedere verandering uitsluit".³⁰⁾ God is het hoogste Zijn. Alle natuur door hem geschapen ondergaat "veranderingen ten goede of ten kwade, overeenkomstig het nut of de beweging van de dingen, waaraan de wet van de Schepper hen ondergeschikt maakt".³¹⁾ Die veranderingen ten kwade heeft God voorzien en gebruikt als een soort contrastwerking ten opzichte van het goede. Augustinus vergelijkt de wereldorde met een literair werk. "Evenals daar dus het contrast van de tegenover elkaar geplaatste dingen de schoonheid van de uitdrukking tweewegbrengt, wordt

ook de schoonheid van het wereldverloop opgebouwd uit een contrast van tegengelden."³²⁾ Zo is "voor iemand die het weet te bezien, het geheel van de dingen schoon, zelfs met de zondaars erbij..."³³⁾

Het zou verkeerd zijn om, op basis van deze citaten, te veronderstellen dat Augustinus deze zondige wereld maar al te makkelijk accepteert als zo door God gewild. Zijn hele leven en werken bewijst hoe hij als bisschop van Hippo de strijd aanbindt tegen kwaad en ongelooft. Niettemin heeft zijn accent op Gods onveranderlijke voorzienigheid en op deze aardse orde als door God gewilde orde een lange traditie gevormd. Hoe de historische lijnen naar later tijd lopen overzie ik bij lange na niet. Maar het is duidelijk, dat de identificatie van natuurlijke of maatschappelijke en Goddelijke orde in allerlei vorm voorkomt. We zien dat in de Middeleeuwen. We treffen het, om nog één voorbeeld van heel andere statuur te noemen, ook aan bij de calvinistische volksdichter Jacob Cats.

Strengtholt schrijft over hem: "Wie (...) zijn gedichten gaat lezen, ontdekt een complete wereld, waarin alle dingen hun eigen plaats hebben (...) Alles wat leeft en beweegt, van het ogenschijnlijk allernietigste tot het ogenschijnlijk oneindige, is voor de aandachtige beschouwer ook vingerwijzing. Het is immers voortgekomen uit de handen van de almachtige Schepper. Heel de werkelijkheid is spiegel van Godswege."³⁴⁾ Dat betekent onder andere ook, dat de bestaande orde met zijn standen geaccepteerd moet worden. Hij beredeneert dat met gezond verstand: als apen hoger klimmen willen, dan ziet men hun blote billen — maar ook vanuit Gods wil. Ieder, rijk of arm, moet bedenken "dat een hooger macht, die in de hemel leeft een ieder na den eysch uyt sijne volheyte geeft".³⁵⁾

Tot ver in de 19e eeuw heeft dit maatschappelijk besef de levenshouding van velen, ook van veel christenen, bepaald.

Als de feiten vanzelf spreken van God

Op verschillende manieren kan er dus een vanzelfsprekende band tussen God en de werkelijkheid beleefd en geloofd worden. In de sacrale werkelijkheidsbeleving van de Middeleeuwen is Gods Hand voortdurend zichtbaar in tal van wonderen, zo sterk, dat men van een doorbreking van een zelfstandig bestaande orde nauwelijks kan spreken.

Vanuit het christelijk geloof zie ik als voornaamste bezwaren tegen deze werkelijkheidsbeleving:

1. God zoals Hij zich in Christus, in Zijn Woord, heeft bekend gemaakt, komt niet in beeld, ook al lijkt Hij in deze beleving centraal te staan.
2. De werkelijkheid van de schepping komt niet in beeld, alles kan. De werkelijkheidsbeleving is een projectie vanuit sterke gevoelens van onzekerheid en onveiligheid.

In later tijden, misschien al vanaf de twaalfde eeuw, ontstaat er ruimte voor het ontdekken van een zelfstandige orde van de dingen. God begint naar de achtergrond te wijken. Toch blijft er nog genoeg onverklaarbaars en opzienbarends over om veelvuldig Zijn onmiddellijke daden van straf en zegening aan te wijzen.

Daartegen zie ik als bezwaren:

1. God wordt gebruikt als de bewerkker van wat *wij* onverklaarbaar vinden, als sluitstuk van *onze* visie op de werkelijkheid, van onze interpretatie van de feiten.
2. God wordt gebruikt om onze zaak te rechtvaardigen. Bepaalde gebeurtenissen krijgen zo een lading van goddelijke gerechtigheid, die kritische toetsing van de feiten belemmert. God gaf ons deze overwinning...
3. Gods wonderdaden kunnen al te gemakkelijk gebruikt worden als basis van een theologia gloriae, het kruis als overwinningsteken.

Tenslotte kan er in de pre-moderne werkelijkheidsbeleving ook sprake zijn van een werkelijkheid die gezien wordt als een spiegel van Gods wijsheid. Dan bestaat er harmonie tussen de orde van deze wereld en Gods voorzienigheid.

Als bezwaren tegen deze visie noem ik:

1. Onderschatting van het Goddelijk geheim in natuur en geschiedenis. Als God Job antwoord geeft op zijn klacht en Hij beschrijft hem Zijn goddelijke kracht en majesteit, dan opent Hij voor hem niet het boek der natuur als spiegel van Zijn wijsheid. Maar Hij spreekt uit een storm en overstelpt Job woedend met Zijn vragen: "Waar waart gij, toen Ik de aarde grondvestte? Vertel het, indien gij inzicht hebt?" Als daarna de rechtvaardige Job zijn onverstand bekent, blijkt God ook in Zijn daden van liefde ondoorgrondelijk.
2. Miskennis van de werking van de zonde. Hoe kan een schepping die zucht en onderworpen is aan de vergankelijkheid spiegel zijn van Gods wijsheid?
3. Miskennis van de menselijke verantwoordelijkheid. Elke identificatie van een aardse orde met wat God wil, miskent dat wij zondige mensen zijn die telkens weer moeten vragen wat hij wil. Juist in de moderne tijd is veel meer dan vroeger duidelijk geworden voor hoeveel rampen wij mensen verantwoordelijk zijn, zowel in de samenleving als in de natuur.

De bestaande orde is daarom vaak allerminst Gods wil. Gods spreken moet ons juist bevrijden van en doen strijden tegen de overmacht van de vanzelfsprekendheid van het bestaande, de bestaande orde: zo ben ik nu eenmaal, zo is het nu eenmaal gegaan.

Om misverstand te voorkomen. Ik beweer niet dat de geloofsuitingen van vroeger in hun algemeenheid on-

persoonlijk en onkritisch zijn geweest. Ik heb het oog op die uitingen waarin algemeen levensgevoel en christelijk geloof haast naadloos, vanzelfsprekend dus, in elkaar overgaan. Voorzover christenen van vroeger de werkelijkheid, geassimileerd, beleefden als kinderen van hun tijd, gelden in meerdere of mindere mate de bezwaren hierboven genoemd. We betrappen dit besef vooral in terloopse uitingen en reacties. Terloops omdat zich hier immers gedachten en gevoelens uiten die zo gangbaar zijn dat discussie daarover niet voorkomt. Die discussie ontstaat pas goed als wetenschap en techniek gaan leiden tot rationalisatie en mechanisatie van het wereldbeeld.

Moderne vanzelfsprekendheid

De strekking van het voorgaande is, dat we in ons verlangen naar het betrekken van God bij onze werkelijkheid op onze hoede moeten zijn voor de gevaren van de pre-moderne werkelijkheidsbeleving. Die beleving kan evengoed het zicht op de ware God verduisteren, ook al noemt men Hem veel, als een moderne visie, die God opsluit in persoonlijk belijden en geloofservaring.

Inmiddels is een wereldbeschouwing dominant geworden waarin Gods onmiddellijk ingrijpen in Zijn wonderdaden ontkend wordt en Gods leiding onkenbaar wordt geacht.

Deze moderne vanzelfsprekendheid is door Robert Fruin in een fraai artikel, in *De Gids* van 1866, hierboven al eerder aangehaald, op zijn bekende soeverein kalme wijze onder woorden gebracht onder de titel *Het geloof aan wonderen*. Hij ziet hoe de orthodoxe christenen van zijn tijd in de moeite komen door een wetenschap die in tegenstelling tot het 'kerkelijk geloof' ervan uitgaat, dat de wet van oorzaak en gevolg overal heerst. Hij beschrijft hoe in vroeger eeuwen een overstelpende hoeveelheid bewijsmateriaal voor het bestaan van heksen en tovenaars verzameld is. Bijvoorbeeld door Nicolas Remy (omstreeks 1600) in een geleerd geschrift waarin "deze man van het vak, een rechter van jarenlange ervaring", voor iedere bijzonderheid de belijdenissen aanhaalt van veroordeelden "met al de nauwkeurigheid die een wetenschappelijk man betaamt". Zo groot is de hoeveelheid bewijsmateriaal door hem "en andere even bevoegde deskundigen geleverd, dat men zich tenslotte afvraagt: hoe is een zo hecht gebouw nog aan het wankelen, aan het instorten gebracht?"³⁶⁾

Fruin begrijpt ook, dat waar deze toverij en hekserij ontkend wordt tenslotte eveneens de autoriteit van de Bijbel in het geding is, die even stellig leert "dat tooverij en tovenaars bestaan, als dat er een God is die wonderen doet". Zo gezien is het consequent dat John Wesley, door hem geciteerd, uitsprekt "The giving up of witchcraft is in effect giving up the Bible."³⁷⁾

Maar het is duidelijk dat Wesley alleen blijft staan met deze mening. "Zelfs de meest rechtzinnigen in den lande zijn verre afgedwaald, ik zal niet zeggen van de wereldbeschouwing der Middeleeuwen, maar zelfs van die der protestanten in de 17de eeuw. Ten opzichte der wonderen is het geloof van Groen van Prinsterer niet zo zuiver als dat der halve libertijnen, waarop Voetius zoo smadelijk afgeeft;..."³⁸⁾

Fruin eindigt met een vraag: "Zal het voortaan blijven gaan, zoals het tot nu toe gegaan is? Zal het geloof gedurig wijken voor de voortgang der wetenschap?" Zijn antwoord is indirect, de ondervinding zal het leren. Maar vast staat voor hem, dat evangelische actie en gelovige bezweringsformules niet in staat zijn "de richting, waarin de mensheid zich beweegt, te veranderen", evenmin "als de wind, die de oppervlakte beroert, in staat is om den oceaan in een andere richting dan die der golfstroom te drijven".³⁹⁾

Wat kunnen wij antwoorden op de vraag van Fruin? Vijftien jaar na zijn artikel is hier te lande een Vrije Universiteit opgericht om te voorkomen dat "de hogere ontwikkeling van ons volksleven in handen van het ongeloof overga; de wetenschap een instrument tegen de eere van Christus worde",⁴⁰⁾ kortom om een dam op te werpen tegen de secularisatie. Maar was het meer dan een windstoot die de oppervlakte van de oceaan beroerde?

De historicus Van Schelven trad eerder in de voetsporen van Fruin dan in die van Groen, door niet meer te letten op de "handelingen, plannen en gedachten Gods", maar zich veeleer bezig te houden met de historische orde, met menselijke daden.⁴¹⁾ En blijkt uit de geschriften van de VU-theoloog Kuitert vandaag niet hoe sterk de assimilatie is van het christelijk geloof aan de moderne (casu quo post-moderne) vanzelfsprekendheid?

Hoe moeilijk het is zich aan de greep van deze "tijdgeest" te onttrekken in ons handelen, maar ook in ons denken, blijkt uit het werk van M.C. Smit. Zijn geschriften laten een imponerende maar moeizame worsteling zien om de historische feiten hun vanzelfsprekendheid te ontnemen.

Maar bij Groen van Prinsterer kan hij daarvoor kennelijk niet terecht. Diens naam komt slechts eenmaal voor in het register van zijn gebundelde essays, *De eerste en tweede geschiedenis*.

Vanuit zijn werk en vanuit het magistrale boek van de Leidse theoloog A. van de Beek, *Wonderen en wonderverhalen*, wil ik in aansluiting bij het voorgaande zoeken naar een antwoord op de vraag: wat heeft Groen van Prinsterer ons vandaag te zeggen?

Noten:

1. W. den Boer e.a., *Gestalten der geschiedenis* (Den Haag 1960) 105-151.
2. Mr. Groen van Prinsterer, *Maurice et Barnevelt* (Utrecht 1875) 167: "La Parole de Dieu et Dieu dans l'Histoire au point de vue Chrétien, d'après la définition naïvement sublime ACTA DEI per Francos, voilà notre appui!"
3. A.J. van Dijk, *Beweging*, 55e jrg. nr. 6, december 1991, 103
4. J. Kamphuis, *De hedendaagse kritiek op de causaliteit bij Groen van Prinsterer als historicus* (Goes 1962) 35.
5. H.G. Leih, *Gods Hand in de geschiedenis?* (Kampen 1977) 57.
6. *Ibidem*, 96.
7. P. Jongeling, *Christus en de volken* (Groningen 1959) 238, 239.
8. *Ibidem*, 322.
9. *Ibidem*, 239.
10. H. Berkhof, *Christus de zin der geschiedenis* (Nijkerk 1958) 183.
11. Aurelius Augustinus, *De stad van God*, vertaald en ingeleid door Gerard Wijdeveld (Amsterdam 1984) 718.
12. A.Th. van Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw, IV, Hel en Hemel*, (Assen 1980) 26.
13. Rudolf Schwarz, *Johannes Calvins Lebenswerk in seinen Briefen* (Neukirchen, 1961) I, 299.
14. Robert Fruin, 'Het geloof aan wonderen' in: *Ibidem, Verspreide Geschriften, X* ('s-Gravenhage 1905) 26.
15. Augustinus, *De stad van God*, vert. G. Wijdeveld, 1137.
16. *Ibidem*, 1143.
17. Schwarz, *Johannes Calvins*, II, 492.
18. Van Deursen, *Kopergeld*, 30.
19. Fruin, 'Geloof', 10.
20. Schwarz, *Johannes Calvins*, I, 179.
21. *Ibidem*, 179.
22. Vgl. *Ibidem*, II, 628.
23. Vgl. *Ibidem*, II, 822.
24. Van Deursen, *Kopergeld*, 11.
25. Jacques Le Goff, *De cultuur van middeleeuws Europa* (Amsterdam 1987) 406.
26. *Ibidem*, 411.
27. Adriaan H. Bredero, *Christenheid en christendom in de Middeleeuwen*, 2e dr. (Kampen 1987) 12.
28. *Ibidem*, 16.
29. Vgl. M.C. Smit in, *De eerste en tweede geschiedenis*, Nagelaten geschriften van Meyer C. Smit, Red. J. Klapwijk (Amsterdam 1987) 16.
30. Augustinus, *Stad van God*, 502.
31. *Ibidem*, 547.
32. *Ibidem*, 517.
33. *Ibidem*, 524.
34. L. Strengholt, in *Vier Eeuwen Jacob Cats* (Tentoonstellingscatalogus) (Zierikzee 1977) 6. Het valt op dat Strengholt met een zeker heimwee spreekt over de wijsheid van Cats: "Zou wat toen als levenswijsheid gold nu verouderd moeten zijn? Sterker: zouden wij in die bezonken wijsheid, gebaseerd op een allesomvattende geloofsvisie, niet de mindere kunnen zijn van de zeventiende-eeuwen?" (p. 7)
35. Citaat bij Van Deursen, *Kopergeld*, III, 9.
36. R. Fruin, *Verspreide Geschriften*, X, 23.
37. *Ibidem*, 22.
38. *Ibidem*, 35.
39. *Ibidem*, 37.
40. W.J. Wieringa, in *Wetenschap en rekenschap, 1880-1980, Een eeuw wetenschapsbeschouwing aan de Vrije Universiteit* (Kampen 1980) 15.
41. Vgl. M.C. Smit, *De eerste en de tweede geschiedenis*, 19. ■

GEEN ANTIPAPISME, MAAR WEL GETUIGEND GESPREK

In zijn proefschrift *Groen van Prinsterer bij het herstel der hiërarchie in de Rooms-Katholieke kerk in Nederland* (Amsterdam 1931), typeert dr. J.A.H.J.S. Bruis Slot Groen als iemand die geen antipapist was, maar wel principiële bezwaren had tegen de rooms-katholieke leer. Dat is ook het standpunt van *In de Rechte Straat, maandblad voor het getuigend gesprek met Rome*.

Daarom hadden wij in de eerste vier nummers van IRS 1992 gesprekken met: prof. dr. J.W. Schneider, jezuïet, over het gezantschap van de paus; Ans Anthonisse over het aanroepen van de heiligen; Phil Bosmans (priester) van wiens boeken reeds vier miljoen exemplaren zijn verkocht; kardinaal Danneels over de Mariaverering; pastoor A. Ory over de vrijzinnigheid in de Rooms-Katholieke Kerk van België.

Als u zich nú abonneert op IRS, ontvangt u de eerste drie nummers GRATIS. Dat betekent slechts f 16,50 voor 352 blz.!

Schrijf daarom METEEN f 16,50 over op giro 901.000 van 'In de Rechte Straat', Postbus 131, Velp, met vermelding 'abonnement 1992'.

De Groen van Prinsterer Stichting:

Al meer dan twintig jaar in het spoor van Groen.

De Groen van Prinsterer Stichting is het wetenschappelijk bureau van het GPV. Word donateur. Voor f 45,= per jaar ontvangt u minimaal drie brochures met informatie over politiek-inhoudelijk belangrijke onderwerpen.

Aanmelding kan telefonisch: 033-613546 of door het sturen van een briefje naar: Groen van Prinsterer Stichting
Antwoordnummer 862
3800 VB Amersfoort
(Een postzegel is niet nodig.)

Als welkomsgeschenk ontvangt u alle vier brochures die in 1991 verschenen zijn. Dat zijn:

- *Christelijke politiek in een gesecculariseerd Nederland*. Bundel naar aanleiding van het jubileumcongres van de Groen van Prinsterer Stichting in 1990. Met bijdragen van mr. E.M.H. Hirsch Ballin, drs. C. Klop en E. van Middelkoop.
- *Rechtspraak binnen bereik* (over de reorganisatie van de rechterlijke macht). Auteurs: mr. D.A.C. Slump (hoofd stafafdeling rechtspraak bij de Raad van State) en mr. E. Bos (kantonrechter te Rotterdam).
- *Nederlandse levensstijl en taal in het verenigende Europa*. Auteur: dr. A.J. Verbrugh.
- *Een zelfstandige overheid in een sterke samenleving* (over de verhouding tussen maatschappelijke organisaties en de overheid). Auteur: drs. P. Dijkstra, e.a.

Wie maakt de geschiedenis? Groen van Prinsterer over Goddelijke ordeningen in de geschiedenis

R. Kuiper

Enige jaren geleden publiceerde A.M. Donner een boekje onder de titel *Wie maakt de geschiedenis?* Hij verhaalt in dit boekje de roerige Engelse geschiedenis van de 17e eeuw, het tijdperk van katholieke Stuart-koningen en van Cromwell. Donner beschrijft de vaak turbulente strijdtoneelen en de hoofdpersonen met hun eigen motieven en overtuigingen. Verschillende mannen van naam en invloed wilden richting geven aan de ontwikkelingen, de geschiedenis sturen. Maar, zo laat Donner zien, de geschiedenis neemt haar eigen loop. Mensen kunnen de geschiedenis willen maken, maar er zijn altijd onberekenbare uitkomsten en onbedoelde gevolgen. Is de geschiedenis maakbaar? Donner lijkt met zijn titelkeuze te willen aangeven dat het uiteindelijk niet de mens, maar God is die de geschiedenis maakt.

Donner, die in 1949 meewerkte aan de bekende bundel *Groen's "Ongeloof en Revolutie"*, stelt zich hiermee op een sympathiek standpunt. De geschiedenis is niet de resultante van het menselijk gedrag. Er is meer aan de hand tussen hemel en aarde. Maar wat? Hoe moeten we dat bovenindividuele en structurele benoemen? Is er een Goddelijke ordening in de geschiedenis? Het is alsof Donner hier de knoop dichthaalt die hij in 1949 begon te maken. Toen schreef hij over 'Het oorzakelijk verband tussen ongelooft en revolutie bij Groen van Prinsterer'. In dat artikel sprak hij van het "eigenwettelijke van het historische en staatkundige" en de "verhouding tussen Gods wet en staat en historie".¹⁾ Hoewel hij ook veel kritiek op Groens werkwijze had (die we hier verder kunnen laten rusten) is er fundamentele overeenstemming over het gegeven dat er in de geschiedenis een boven-individuele ordening te onderkennen valt. In zijn *Wie maakt de geschiedenis?* benoemt of definieert Donner deze niet, maar leidt hij door de gedetailleerde beschrijving van een revolutionair proces toch wel de gedachten naar deze conclusie.

Onveranderlijke beginselen

Daarmee heeft Donners boek iets van een eigentijdse reprise van Groens *Ongeloof en Revolutie*. Ook Groen wees op het boven-individuele en het structurele in de geschiedenis en wilde dit tonen in de beschrijving van een revolutionair proces. Het is duidelijk dat er volgens Groen een Goddelijke waarheid is die zich in de geschiedenis doet gelden. In het tiende hoofdstuk van *Ongeloof en Revolutie* wijst Groen op de factoren 'natuur' en 'regt'. Dit zijn 'onveranderlijke beginselen', waar de revolutieleer in haar praktische uitwer-

king steeds op stoten zal. De revolutie is ten diepste vreemd aan de mens en aan de door God gestelde orde. "Dus zal de revolutieleer tegen het geweten, tegen de ware behoeften van de mens, tegen de wezenlijkheid der staatsvormen en der verkregen rechten en vrijheden, in gestadige worsteling zijn."²⁾ Groen spreekt met het oog op de 'onveranderlijke beginselen' zelfs van rotsen en bergen die de richting van de stromende rivier bepalen. Het gaat hier dus om Goddelijke ordeningen van het tijdelijke leven die zich concreet in de geschiedenis manifesteren.

Het is van belang dat laatste te onderstrepen, omdat Groen wel van platonisme is beticht. Het gaat hier maar niet om ideeën die boven de werkelijkheid zweven of nauwelijks vatbaar zijn voor concretisering, nee de ordeningen van God doen zich feitelijk in de geschiedenis gelden. Heel Groens onderneming in *Ongeloof en Revolutie* is er op gericht om dat duidelijk te maken. Het gaat om de waarheid van de Schrift, die in de geschiedenis te aanschouwen is. De geschiedenis is niet een vrij ontwerp van de mens, de geschiedenis is gebonden aan grenzen die God haar heeft gesteld.

Redelijke orde

Maar wat bedoelt Groen precies als hij het heeft over 'natuur' en 'regt'? Om met dit laatste te beginnen: Groen gaat uit van een vaste zedelijke orde in de geschiedenis. Centraal daarin staan begrippen als recht en gerechtigheid. In zijn *Proeve over de middelen waardoor de waarheid wordt gekend en gestaafd* uit 1834 zegt hij: "Het regt is in Gods wezen gegrond. Godverzaking brengt regtverzaking te weeg."³⁾ Het is in notedop de boodschap van *Ongeloof en Revolutie*. In de geschiedenis dient het Goddelijk recht als richtsnoer voor het zedelijk leven, ja, alleen wat bestaanbaar is met de zedelijke orde van het Goddelijk recht, zal in de tijd bestand blijken. Wat daartoe niet behoort, overleeft de tijd niet. Het sterft af. Dit lot treft ook het rationele ontwerp van de staat dat door de revolutie wordt gehuldigd, zo is Groens overtuiging. Het staat op gespannen voet met de zedelijke orde die God heeft ingesteld en in de geschiedenis zijn waarde heeft bewezen. Niet het staatsrecht van de filosofen, maar het historisch staatsrecht, zoals het zich in de geschiedenis heeft bewezen, moet uitgangspunt zijn voor het staatkundig handelen.

Geen historisme

Hier passen twee opmerkingen. In de eerste plaats moet worden opgemerkt dat Groen zijn opvattingen ontvouwt tegen de achtergrond van de Franse Revolutie. Groen concentreert zich in sterke mate op de ontwikkeling van het staatsrecht in de geschiedenis. Niet het volle historische leven betreft hij in zijn overwegingen — de aandacht voor het sociale en economische

ontbreekt — maar hij beperkt zich tot de opvattingen van mensen over het (staats)recht, die vervolgens in de praktijk worden gebracht. Donners mening dat de historische werkelijkheid meer nuance kent, heeft dan ook stellig een grond van waarheid in zich. Tegelijkertijd kan opgemerkt worden dat Groen ook nooit pretendeert de geschiedenis in haar geheel te vatten en te verklaren.

De tweede opmerking die moet worden gemaakt is dat Groen in zijn denken over een historische rechtsorde niet zomaar een *historist* kan worden genoemd.⁴⁾ Groen heeft wel de invloed van de Historische Rechtsschool ondergaan, maar daarnaast ook andere invloeden verwerkt. Volgens het historisme vindt alles zijn grond in de geschiedenis. Het recht, de staat, de instellingen komen op, blinken en verzinken in de geschiedenis. Groen echter verwijst naar een buiten-historische oorsprong van het recht en daarmee neemt hij principieel afstand van het historisme. Maar tegelijk — en hierin schuilt de invloed van de Historische School — ontwikkelt het recht zich wel in de geschiedenis, in gebondenheid aan het Goddelijk recht. Het is Burke, de Engelse christen-staatsman, die Groen op dit spoor heeft gezet. Voor Burke was er in de geschiedenis sprake van een "known march of the ordinary providence of God".⁵⁾ En ook Burke verbond dit met staatkunde en staatsrecht. Van Burke heeft Groen betuigd dat deze hem de schellen van de ogen heeft doen vallen.

Groens antropologie

Naast het 'regt' wijst Groen in *Ongeloof en Revolutie* ook op de 'natuur'. Heel vaak verwijst Groen daarbij naar de 'wezenlijke aard' van de dingen. Hiermee zitten we op het terrein van het schepselmatige. Misschien moeten we het nog nader bepalen tot de antropologie. Groen verwijst namelijk uitdrukkelijk naar de 'natuur' van de mens. Hij rekent de 'betrekking op God' tot de 'aanleg' van de mens.⁶⁾ De revolutieleer, die dit niet erkennen wil, zal dan ook "tegen het geweten, tegen de ware behoefte van de mens indruisen".⁷⁾ We kunnen wel zeggen dat Groen het heeft aangedurfd een christelijke mensvisie te verdisconteren in zijn geschiedbeschouwing. Wanneer de mens afwijkt van het door God afgebakend spoor, brengt hij onheil over zichzelf, loopt hij vast. Dat is de leer van de mens in historische context bij Groen van Prinsterer!

Geen scholastiek

Zo zijn er dus voor Groen boven-individuele 'constanten' in de geschiedenis. Hij wijst op een Goddelijke rechtsorde in de geschiedenis en op de creatuurlijke aard van de mens. Maar eigenlijk zeggen we nog te weinig als we deze 'constanten' zonder meer beperken tot het boven-individuele in de geschiedenis, zoals Smitskamp in zijn dissertatie uit 1940 doet.⁸⁾ Dan

wordt het verschil met het historisme niet duidelijk genoeg getaxeerd. Uitdrukkelijk moet gesteld worden dat deze 'constanten' van buiten-historische oorsprong zijn! Het zijn regulerende ordeningen van God in de geschiedenis. Het zijn de grenzen die gesteld zijn aan het menselijk gedrag, opdat mensen het spoor niet geheel bijster worden. Een enkele maal heeft Groen zelfs betuigd dat men niet noodzakelijk op christelijk standpunt hoeft te staan om deze 'constanten' op te merken en er naar te handelen.⁹⁾ In dit verband kunnen we denken aan Romeinen 1:20, waar wordt gezegd dat een ieder Gods eeuwige kracht en goddelijkheid sedert de schepping der wereld met het verstand kan doorzien.

Zo heeft Groen getracht een aantal vaste elementen in de geschapen wereld in hun betekenis voor de geschiedenis te taxeren. Het is van belang in dit verband op te merken dat hij daarmee de geschiedenis beslist niet in een deterministisch schema heeft gebracht. Groen liet uitdrukkelijk ruimte voor de vrijheid en verantwoordelijkheid van de mens. Hij wees wel op 'onveranderlijke beginselen' in de geschiedenis, die zich feitelijk laten gelden, maar daarmee is het hele geschiedproces nog niet besproken. De mens kan die ordeningen onderkennen, maar hij kan er ook tegen storm lopen, zoals de revolutie deed. En, zo kunnen we Donner nazeggen, daarmee heeft Groen zeker de volle historische werkelijkheid in al haar aspecten niet geduid.

Groen heeft ook van tijdgenoten kritiek gekregen op zijn beschouwingen. Met name Isaïc da Costa vond dat Groen Gods Voorzienigheid te sterk bond aan de objectieve historische rechtsorde. Volgens Da Costa was dit allemaal veel te juridisch gedacht. Hij benadrukte dat God op geheel eigen wijze vaak door die historische rechtsorde heen breekt. Daarbij kwam de kritiek dat Groen zich voor deze beschouwingen beriep op katholieke denkers, die in aansluiting op de scholastiek een sterke nadruk op de ordening van de werkelijkheid legden. Inderdaad kan gesteld worden dat Groen zich beriep op denkers als Von Haller, De la Mennais, De Maistre en Burke,¹⁰⁾ die allen een rooms-katholieke achtergrond hadden. Maar het is de vraag of langs deze weg de scholastiek in Groen nawerkte. Groen heeft steeds gezegd een 'eclectic' te zijn en toonde zich vaak in staat elementen uit beschouwingen van anderen over te nemen en in zijn eigen principiële beschouwingen te herijken. Bovendien sprak Groen niet over een *allesomvattende wereldordering*, maar over *ordeningen* in de geschiedenis; hij wees er 'slechts' twee concreet aan.

Groens inzet

Belangrijker is misschien nog wel Groens inzet. Daar willen we tenslotte nog bij stilstaan. Wat is het belang van de erkenning van Gods ordeningen in de geschiedenis? Groen verwachtte van een speculeren over Gods

hand in de geschiedenis, zoals hij dat ook in zijn Reveil-omgeving waarnam, dat het ten prooi zou vallen aan een gevaarlijk subjectivisme. Hoe zou men met enige zekerheid nog kunnen spreken over Gods werken in de geschiedenis? Door te wijzen op enkele 'constanten' in Gods regering probeerde Groen dieper inzicht te krijgen in de aard van de geschiedenis.

Daar is het hem altijd om te doen geweest. Groen wilde in zijn geschiedbeoefening doorstoten naar de diepste vragen omtrent Godsbestuur en wereldcultuur. Het ging hem er om de aard van de geschiedenis te leren kennen en daarvan als Evangeliebelijder te getuigen. Steeds heeft Groen benadrukt dat men de geschiedenis niet mag losmaken van de waarheid van de Schrift. Er is een onverbreekelijke band tussen 'Schrift' en 'Historie', een band die ook de geschiedwetenschap moet honoreren.

Niet alleen in *Ongeloof en Revolutie*, maar ook eerder in zijn *Proeve* heeft hij hierover gesproken. Wie wel stichtelijk weet te spreken over Gods Voorzienigheid, maar er verder niets mee doet, scheidt geloof en wetenschap. "Het is zeer waar dat, door *alleen* op God te verwijzen, de wetenschap niet wordt ontwikkeld; maar het is even waar dat, door op God *niet* te wijzen, de grond der wetenschap wegvallen en ieder stelsel instorten moet. Het is niet genoeg enkel de verwijderde oorzaak te kennen; maar ook in den naaste grond moet de eindoorzaak worden erkend. Aan tweede oorzaken (het feitelijk constateerbare - RK) zelfstandigheid te willen schenken, is de bron van menigvuldige, ook wetenschappelijke, afgoderijen geweest."¹¹⁾ Groen is geen aanhanger van een geschiedwetenschap die niets meer dan een 'histoire descriptive' wil zijn. Groen wil spreken over de diepere oorzaken, zoals deze zich in de feiten manifesteren. Hij wil niet alleen 'darstellen', zoals de moderne geschiedwetenschap wil, maar ook 'urteilen'. De wetenschappelijke onpartijdigheid, "zonder kracht of leven", ja die zelfs tot "gevoelloosheid" geraakt, noemt hij zelfs een 'afwijking'.¹²⁾

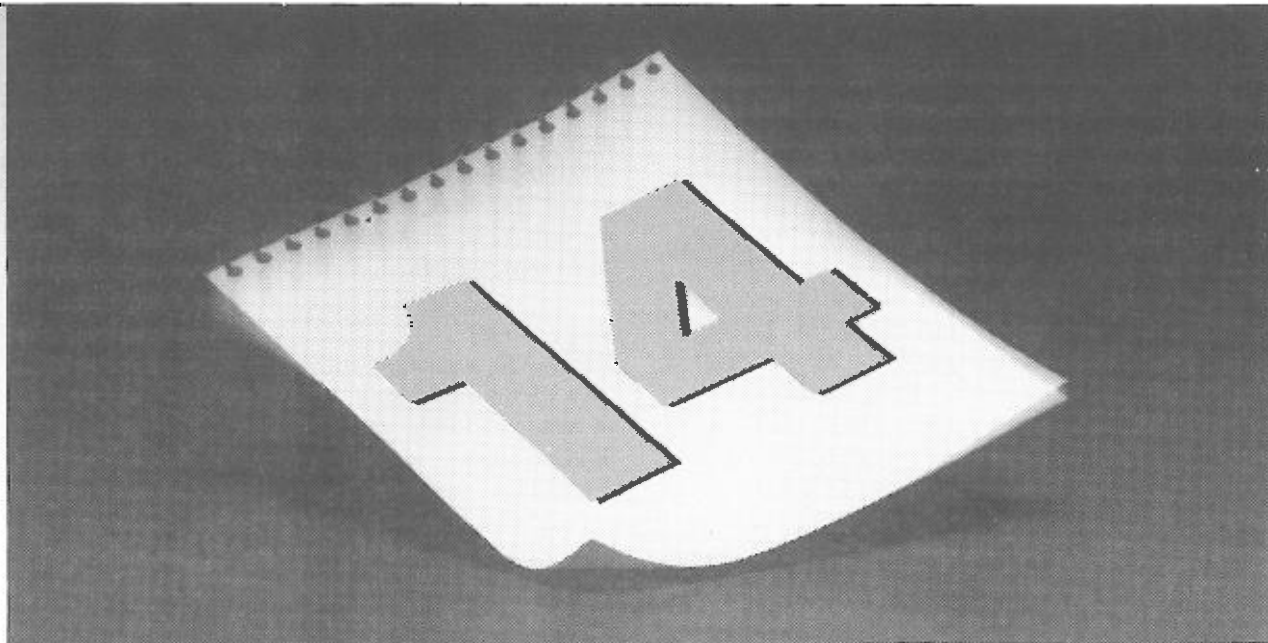
Groens reserves tegen de moderne geschiedwetenschap van zijn dagen maken zijn inzet actueel. Want die moderne geschiedwetenschap heeft haar wetenschappelijk uitgangspunt sindsdien niet gewijzigd. De 'histoire descriptive' heeft het roer stevig in handen. Het gaat in de geschiedwetenschap slechts om de beschrijving van het feitelijk constateerbare, om de 'tweede oorzaken', en de diepere gronden en verbanden worden zelden of nooit getaxeerd. Maar voor Groen lag daar juist de bodem van de geschiedenis. Volgens hem kan een geschiedwetenschap, die vooral wetenschap wil zijn, en de band tussen 'Schrift' en 'Historie' losmaakt, geen recht doen aan de geschiedenis.

Wie maakt de geschiedenis? Deze vraag van Donner, verwijst naar een ander wetenschappelijk uitgangspunt. Niet het denkend subject, die zich een geschiedenis

ontwerpt aan de hand van de door hem gestelde feiten, staat daarin centraal. Maar de geschiedenis, zoals deze door God is verordineerd en in stand wordt gehouden, staat centraal. Niet dát is geschiedenis wat we als resultante van het menselijk gedrag kunnen onderscheiden. Dat is voor Groen en Donner de beweging aan de oppervlakte. Geschiedenis is ten diepste het door de mens in zijn historische omstandigheden gegeven antwoord op de stem van God. Door te wijzen op Gods ordeningen, maakt Groen duidelijk dat die omstandigheden niet willekeurig of contingent zijn, maar steeds gebonden blijven aan de wetten die God voor Zijn schepping heeft gesteld.

Noten:

1. a.w., 143
2. G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en Revolutie* (Franeker 1976) (derde, uitgebreide druk) 165
3. a.w., 149
4. In de kring van de calvinistische wijsbegeerte is deze kritiek op Groen een enkele maal vrij scherp geformuleerd. Zo zegt J.D. Dengerink in zijn dissertatie *Critisch-historisch onderzoek naar de sociologische ontwikkeling van het beginsel der "sovereiniteit in eigen kring" in de 19e en 20e eeuw* (Kampen 1948) 72, dat bij Groen naast het 'Er staat geschreven' het 'Er is geschied' een betrekkelijk zelfstandige rol gaat spelen als normatief bindende factor. Onvoldoende wordt onderkend dat Groen niet het historisme tout court omarmde en dat hij wel degelijk buiten-historische ordeningen aannam. De wijsbegeerte der wetsidee heeft zich terecht altijd krachtig van het historisme willen distantieëren. Maar Groen, die Goddelijke ordeningen als historische realiteiten wilde aanmerken, is daarmee nog geen historicist. Dooyeweerd constateert dan ook dat Groen 'de hoogste rechtsbeginselen niet in de historische ontwikkeling der feiten liet opgaan'. Dooyeweerd zegt dat voor Groen het 'Er is geschreven' verre uitgaat boven het 'Er is geschied' en hij noemt Groen dan ook een 'gematigd aanhanger van de Historische School'. H. Dooyeweerd, *Vernieuwing en bezinning* (Zutphen 1963) (2e druk) 247.
5. J.C.H. de Pater, 'Burke en Groen van Prinsterer', in: *Stemmen des Tijds*, XIV (1925) 77.
6. Groen van Prinsterer, *Proeve*, 151
7. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en Revolutie*, 165
8. H. Smitskamp, *Groen van Prinsterer als historicus* (Amsterdam 1940) 63-70.
9. G. Groen van Prinsterer, *Grondwetsherziening en eensgezindheid* ('s-Gravenhage 1849); *Ongeloof en Revolutie*, 31 e.v.
10. Groen heeft zich in zijn *Proeve* tegen deze kritiek verweerd, 158 (noot). Volgens Groen werkte Von Hallers rooms-katholieke achtergrond niet door in de grondstellingen van zijn betoog. Over Burke kan worden opgemerkt dat hij *algemene beginselen* in de geschiedenis opmerkt, die mogelijk ingegeven zijn door zijn affiniteit met een rooms-katholieke wereldbeschouwing. Vgl. de *Introduction* van C.C. O'Brien, in: Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France* (Penguin 1983) 29-30 en passim. In J. Stanlis, *Edmund Burke and the Natural Law* (Michigan 1965) wordt Burke wel erg veel natuurrecht in de schoenen geschoven.
11. Groen van Prinsterer, *Proeve*, 130. In *Ongeloof en Revolutie*, 23 zegt Groen: "De vreeze des Heren is het beginsel der wetenschap; maar het beginsel is de gehele wetenschap niet. Deze wordt gevormd ook uit de overige bestanddelen, waarin zich het beginsel belichaamt."
12. Groen van Prinsterer, *Proeve*, 129. ■

REDENEN OM TERDEGE TE LEZEN

Terdege biedt voortaan nog meer variatie. Elk nummer betekent twee weken leesplezier, informatie, bezinning en ontspanning. Elke dag weer, veertien dagen lang. Voor het hele gezin.

BON

Als nieuwe abonnee kunt u tot wederopzegging noteren:

- Ik word jaarabonnee à f 108,- en ontvang graag:
- Luxe Engels klokje zwart leren schoudertas
- Ik word halfjaarabonnee à f 56,50 en ontvang graag:
- Een bolvormige vaas Tafelkleedje.
- Ik wil eerst kennismaken met Terdege en ontvang daarom graag drie nummers voor f 9,75

Naam:

Adres:

Postcode/woonplaats:

In een open envelop zonder postzegel zenden aan
Terdege Familieblad, Antwoordnummer 1039, 7300 VB Apeldoorn.

- 1** Aansprekende artikelen over herkenbare problemen en ontwikkelingen in onze maatschappij. Informatief en praktisch.
- 2** Bociende reportages over verre volken en vreemde streken verruimen uw horizon
- 3** Diepgravende series over principiële onderwerpen. Om uw mening te toetsen en te vormen.
- 4** Interviews met gewone en bijzondere mensen, geportretteerd met hun eigen-aardigheden.
- 5** De rubriek "Jouw vragen". Levensvragen van jongeren worden eerlijk beantwoord.
- 6** Bezinnende, pastorale rubrieken. Bijbels licht op het dagelijks leven.
- 7** Prachtige natuurfoto's met informatieve tekst laten de schoonheid van Gods schepping zien.
- 8** Thuis-tips: Nieuwtjes, tips en trends op het gebied van wonen, koken, handwerken, tuinieren en andere hobby's.
- 9** Vorstelijke fotoreportages van ons koninklijk huis.
- 10** Ontroerende feuilletons en korte verhalen voor ouderen en een spannend vervolghet verhaal voor de jeugd.
- 11** Terdege-Junior, de uitneembare bijlage voor uw (klein)kinderen van 3-13 jaar.
- 12** Spaaracties om met korting waardevolle artikelen aan te schaffen.
- 13** Regelmatig aanbiedingen van prachtige handwerkpakketten voor een gunstige prijs.
- 14** Leuke extra's: een fraaie kalender, een gratis bijlage, gewijd aan één onderwerp, een muzikale ontmoetingsdag voor Terdegelezers.

Een reden te meer: Een schitterend welkomstcadeau!

Een reden te meer om nu abonnee te worden.

TERDEGE

F A M I L I E B L A D

TELEFOON: 055-495333

TERDEGE Als 't om uw gezin gaat!

Biljarten of vruchten plukken? Smitskamp over causaliteit bij Groen

A. Zijlstra

"God is onveranderlijk. Almachtig schiep Hij deze zichtbare wereld en zelf maakte Hij zich onzichtbaar. Hij omgaf zich met deze zichtbare wereld als met een kleed en Hij verwisselt het zoals men van kleding verwisselen kan, — maar zelf blijft Hij onveranderd. Zo is het in de zichtbare wereld. In de wereld van de gebeurtenissen is Hij elk ogenblik overal aanwezig. Meer dan de werkzaamste gerechtigheid waarvan men zegt dat zij overal aanwezig is, is Hij die nooit door een sterveling is gezien alomtegenwoordig, *overal aanwezig, bij het geringste en het grootste*, bij wat nauwelijks een gebeurtenis genoemd kan worden, het doodgaan van een spreekw en bij wat de enige gebeurtenis bij uitstek is: dat de Verlosser van het mensdom geboren wordt. *Elk moment houdt Hij heel de werkelijkheid als een mogelijkheid in zijn almachtige hand*, ieder ogenblik heeft Hij alles klaarstaan en kan Hij alles veranderen: de plannen van de mensen, hun oordelen, hun voornaamheid en hun geringheid. Alles verandert Hij, maar zelf blijft Hij onveranderd."¹⁾

In dit citaat verwoordt Kierkegaard op een indrukwekkende wijze de aloude christelijke belijdenis van Gods voorzienigheid over het wereldgebeuren, tot in de kleinste details. Toen ik het ruim tien jaar geleden voor het eerst las, schreef ik er in de kantlijn bij: "van eminent belang voor een christelijke geschiedbeschouwing"; niet wetend dat ik het ooit nog eens zou gebruiken als inzet voor een artikel.

De grote vraag waar de christelijke geschiedschrijving en dito geschiedfilosofie voor staat is of zij dit geloofsuitgangspunt op een intrinsieke wijze kan verbinden met het wetenschappelijk ambacht van de historicus. Hierover is in het verleden al veel gediscussieerd. En ook tegenwoordig staat dit probleem, mede dankzij het werk van de VCH, weer meer in de belangstelling. Een nieuwe generatie christen-historici treedt aan, met de behoefte om overgeleverde posities kritisch te 'befragen' dan wel toe te eigenen.

Nu moet ik meteen maar toegeven met enige schroom een bijdrage te leveren aan deze discussie. Ik ben geen historicus, maar filosoof, zij het met een behoorlijk portie belangstelling voor geschiedfilosofie. Dat heeft natuurlijk als groot nadeel dat ik het *métier* van de historicus niet van binnenuit ken. Ook staat de geschiedfilosofische bespiegeling niet zelden onder een bedenkelijk voorteken, namelijk van speculatieve systeem- en constructiedwang.

Daar staat tegenover dat ik mij de afgelopen jaren tamelijk intensief heb bezig gehouden met de ontsluiting van de Nagelaten Manuscripten van prof. M.C. Smit.

Bovendien heeft de figuur van Groen van Prinsterer mij vanaf het eind van mijn middelbare school tijd niet alleen geboeid, maar bij gelegenheid ook steeds weer beziggehouden. Ik vraag daarom de welwillende lezer om krediet, al was het slechts het voordeel van de twijfel.

Het probleem

Men kan de zojuist geformuleerde probleemstelling van twee kanten benaderen: vanuit de geschiedwetenschap en haar methoden, óf vanuit het geloofsuitgangspunt. Ik kies voor het laatste. Niet alleen vanwege genoemde persoonlijke onbekendheid met het eerste, maar vooral om een inhoudelijke overweging.

Men kan als christen-historicus met behulp van een transcendentale kritiek (in de zin van Herman Dooyeweerd) terugvragen naar de inhoudelijke en methodische vooronderstellingen van het vak en zo uiteindelijk doorstoten naar de religieuze wortels. Het is een omweg, die niet alleen veel geduld vergt, maar ook het risico in zich bergt dat men van meet af aan de agenda van de discussie laat bepalen door wat gangbaar is onder (seculiere) vakgenoten. En het zou wel eens kunnen zijn dat die agenda apriori wegen verspert, die de christen-historicus juist zou moeten onderzoeken.

Ik begin derhalve aan de andere kant: de roeping van de historicus tot christelijke geschiedwetenschap. Op voorhand merk ik op dat het mij niet gaat om het wetenschappelijk naspeuren van Gods Hand of Vinger in het turbulente wereldgebeuren. Daarvan is het problematische (het willekeurige, incidentele en subjectieve) genoegzaam aan de orde gesteld, onder andere door Smit.²⁾

Niettemin ben ik met Van Dijk van mening dat God *aanwijsbaar aanwezig* is in de geschiedenis, in het bijzonder door middel van de *scheppingsorde*³⁾ (Groen spreekt zelf onder andere in termen van de zedelijke wereldorde; zie ook het artikel van R. Kuiper in dit nummer). Zelf zou ik daarnaast ook de *zin* van de geschiedenis willen noemen.⁴⁾ En natuurlijk zijn ook de noties van orde en zin omgeven met tal van (wijsgerig) netelige kwesties, maar ze geven mijns inziens een goede basis om in een latere fase met niet- of andersgelovige historici in discussie te treden.

Trouwens, het is een veel te hoge greep te menen dat een wetenschap God tot object van studie zou kunnen kiezen. Zelfs van de theologie moet dat mijns inziens gezegd worden. Iedere vakwetenschap is in die zin empirisch, dat wil zeggen bestudeert de schepping vanuit een specifiek gezichtspunt.

Derhalve: de vraag naar Gods aanwezigheid in de geschiedenis interpreteer en preciseer ik tot het probleem van de wereldorde en de zin van de geschiedenis.

Het methodisch atheïsme en het 'how-do-you-know'-argument

H. Smitskamp schrijft in zijn dissertatie *Groen van Prinsterer als historicus*, zichzelf impliciet insluitend: "Latere christelijke historici (na Groen, A.Z.), ook al deelen zij Groen's Voorzienigheidsgeloof en al beschouwen zij eveneens de geschiedenis als de realisering van een Godsplan, dat bij het licht van den Bijbel in de groote trekken van de wereldhistorie ten deele aangewezen kan worden, hebben nochtans zijn manier van werken opgegeven. Niet God, maar den mensch zien zij als object der geschiedwetenschap."⁵⁾

Ik denk dat Smitskamp, wellicht onbedoeld, met deze uitspraak voeding geeft aan een oneigenlijk dilemma: christen-historici belijden weliswaar Gods aanwezigheid in de geschiedenis, maar in hun wetenschappelijk werk draait het om de mens. Deze opvatting leidt maar al te gemakkelijk tot de acceptatie van een 'methodisch atheïsme'. Christen-historici beoefenen de geschiedwetenschap alsof God er niet is. Ze kiezen voor een binnenwereldlijk ('immanent') perspectief op hun vak.

In later tijd (rond 1970) heeft dit standpunt vooral aan de Vrije Universiteit veel ingang gevonden, ook bij de historici.⁶⁾ Aanvankelijk looft men Groen nog wel om zijn indrukwekkend getuigenis dat hij als christen in *Ongeloof en Revolutie* geeft. Maar tegelijk is de (aanstootgevende) engel eruit weg genomen. Men honoreert niet meer dat het Groen niet alleen maar ging om het geven van een krachtig getuigenis. Groen wilde dat getuigenis tot in de vezels van zijn geschiedschrijving verwerken, zonder het wetenschappelijk karakter ervan prijs te geven. Mw. Van Essen schrijft mijns inziens terecht dat "... Groen was a confessor of the gospel even as a historiàn".⁷⁾

Tegenover het gangbare methodisch atheïsme (dat bij Smitskamp in de kiem aanwezig is) lijkt mij Groens visie verre te verkiezen, ook al is zij in haar uitwerking en toepassing niet onproblematisch. Christenen moeten in de (geschied)wetenschap zich niet schamen voor het confessionele moment ten aanzien van de zin van de geschiedenis.⁸⁾ Berkhof stelt terecht: "Zonder duiden gaat het niet. Wie niet duidt, kan wel geloof hebben, maar zijn werken in het veld der geschiedenis zijn dood."⁹⁾

De scepsis hierover wordt door historici nogal eens ingegeven door de kritische vraag: hoe kom ik *methodisch* achter Gods werkzaamheid in de geschiedenis, ook als deze getransponeerd wordt tot de vraag naar de orde en zin. Ik denk dat de vraag naar de methodische verwerking op zich legitiem is, maar het is voor mij niet de eerste vraag die gesteld moet worden. We moeten niet te snel zwichten voor het populaire 'how-do-you-know?' argument. Daarmee wordt al te gemakkelijk een wezenlijke discussie 'doodgeslagen' (in de kiem gesmoord). Het 'methodisch argument' kan een

vijgeblad zijn om de eigen religieuze verlegenheid mee te bedekken.¹⁰⁾ Maar in dat opzicht is het voor een kritische waarnemer nogal doorzichtig!

We moeten niet vergeten dat allereerst het 'methodisch argument' zélf geenszins religieus neutraal is. Smit heeft zijn hele leven geprotesteerd tegen de toeknijping van de historische methode tot een 'rationeel-empirische' methode, waarin de zin-problematiek lijkt te worden weggewerkt en een gesloten wereldbeeld geaccepteerd.¹¹⁾ Ten tweede wijzen we op de (schadelijke) invloed die het (neo)positivisme heeft in de moderne geschiedwetenschap. Beweerd wordt dat we historische feiten kunnen kennen zonder ons rekenschap te geven van de vraag naar de zin.¹²⁾ Nu heeft deze benadering van de geschiedenis ontegenzeggelijk winst opgeleverd: ontsluiting van een grote hoeveelheid bronnen, uitgebalanceerde detailstudies enzovoorts. Maar het verlies is mijns inziens veel groter: men ziet geen kans meer om tot integrerende concepties te komen vanuit een zinverstaan van de geschiedenis. Zo doemt het 'vergruisde geschiedbeeld' op.

Het biljart van Smitskamp

Ik hoef voor de lezers van dit blad niet uiteen te zetten dat Groen in het verleden met name is aangevallen over de wijze waarop hij het *ongeloof* van de Verlichtingsdenkers verbond met de grote *revolutie* in Frankrijk. De beschuldiging luidt dat hij te zeer een noodzakelijk, *causaal* verband heeft willen aanwijzen tussen beide fenomenen. Het ongeloof kon geen andere uitweg hebben dan in de omverwerping van het toenmalig maatschappelijk bestel. En ook toen de omwenteling in gang gezet was, handelden de meest betrokkenen volgens de ijzeren wetten van de logica. Zelfs Napoleon was slechts een werktuig van de tijdgeest.

In de kritiek op Groen spreekt men dan ook steevast in termen van 'logicisme', 'mechanische causaliteit', 'apriorisme', 'idealisme', 'determinisme' en dergelijke. Al met al een hele staalkaart, wellicht in de hand gewerkt door Groens slordige terminologie.¹³⁾ In 'eigen kring' hebben vooral Donner¹⁴⁾ en Smitskamp hiermee de aandacht getrokken. Ik zal mij concentreren op de interpretatie van de laatste. Maar eerst wil ik nog signaleren dat er de laatste jaren een kentering lijkt op te treden in de waardering van de 'causaliteit bij Groen'. Ik wijs op het al aangehaalde artikel van mw. Van Essen evenals op de prachtige dissertatie van A.J. van Dijk.¹⁵⁾ Hij trekt in zijn laatste hoofdstuk alle registers open om de vele misverstanden rondom Groens opvattingen te verhelderen en van repliek te voorzien.¹⁶⁾

Smitskamp heeft in zijn dissertatie uitvoerig aandacht geschonken aan het causaliteitsprobleem bij Groen.¹⁷⁾ In systematisch opzicht rijst in zijn reconstructie het volgende beeld op. Groen onderscheidt twee soorten

causaliteit: de 'historische' causaliteit, die middelijk werkt, en de 'bovennatuurlijke' causaliteit, die doelt op de Hand Gods in het wereldgebeuren. De 'historische' causaliteit op zijn beurt wordt bij Groen doorslaggevend bepaald door de werking van de 'ideeën', de fundamentele overtuigingen waaruit mensen leven. Secundair zijn de boven-individuele machten, in het bijzonder de natuur en de historische ontwikkeling.

In zijn interpretatie van de 'bovennatuurlijke' causaliteit, zo viel mij op, gebruikt Smitskamp de termen 'voorzienigheid' en 'Gods Hand' nogal onbekommerd door elkaar heen.¹⁹⁾ Terwijl daar nu juist, misschien ook wel bij Groen¹⁹⁾, een belangrijk probleem opdoemt, te weten: welke is de verhouding tussen Gods algemene voorzienigheid en Zijn bijzondere ingrijpen op cruciale momenten in de geschiedenis?²⁰⁾ Groen doet met name een beroep op de Hand Gods bij onverwachte, plotselinge wendingen in de geschiedenis, aldus Smitskamp. Hij aarzelt zelfs niet op te merken dat bij Groen God als een 'gatenvuller' optreedt indien de historische causaliteit faalt dan wel tekortschiet: "Groen constateert 't ingrijpen Gods juist daar, waar de historisch-causale verklaring, in zoo ver die alleen met menselijke of binnen menselijke toedoen liggende factoren rekening houdt, faalt."²¹⁾

Vandaar dat Opzomer volgens Smitskamp niet helemaal ongelijk heeft dat Groen met het zwaard der voorzienigheid knopen doorhakt die hij anders niet ontwarren kan.

Dan nu de 'historische causaliteit'. Het mag bekend worden verondersteld dat voor Groen de geschiedenis, in zoverre het om de binnenwereldlijke zijde gaat, gedomineerd wordt door de beginselen en denkbeelden van de mens. Ook hier is zijn terminologie nogal divers. Criticasters hebben hierom Groen nogal eens idealisme of Platonisme in de schoenen geschoven. Smitskamp lijkt dit verwijt van de hand te wijzen wanneer hij opmerkt dat moet worden onderscheiden tussen 'filosofische' en 'historische' ideeën, hetgeen Groen zelf onvoldoende doet.²²⁾ Hij vat Groens standpunt aldus bondig samen: "Zoo kan Groen's 'ideeënleer' 't eenvoudigst aldus omschreven worden: de uiterlijke, materiele gebeurtenissen verhouden zich tot de ideeën als de praktijk tot de theorie."²³⁾

Nu heeft Groen steeds de Franse Revolutie voor ogen gehad. Daarvan kan men met recht opmerken dat ze niet denkbaar is zonder de theorieën van de Verlichtingsdenkers. Het zou evenwel een misverstand oproepen als zouden de ideeën bij Groen ipso facto een *theoretisch* karakter hebben. Want achter de filosofische theorie ontwaart hij de wortel van het ongelooft.²⁴⁾ Smitskamp merkt dan ook terecht op dat Groen 'politieke denkbeelden altijd terugvoert op een religieuze wortel' (p. 54). Niet alleen geldt: 'ideas have legs', maar evenzeer 'ideas have (religious) roots'.

De historische causaliteit heeft bij Groen een *mechanisch* en *logisch* karakter, zo schrijft Smitskamp. Hij illustreert dit met Groens beroemde schema van vijf stadia. In dit vijf-stadia-schema periodiseerde Groen het verloop van de Franse Revolutie aldus: (1) voorbereiding, (2) ontwikkeling, (3) reactie, (4) hernieuwde proefneming en (5) moedeloze berusting. Dit schema is 'meer sociologisch dan historisch'.²⁵⁾

Smitskamp aarzelt niet de volgende conclusie te trekken: "Zoowel zijn causaliteitsopvatting als zijn nadruk op de consequente aaneenschakeling der denkbeelden bevestigen de waarheid van Dr. Gerretson's opmerking: Groen was logicist. Waar het maar enigszins kan wil hij een logische ontwikkeling constateeren of construeeren. ... hun geschiedverhaal (d.w.z. van Guizot en Groen) is te logisch om waar te zijn; zij wekken de gevaarlijke illusie dat de geschiedenis rationeel is."²⁶⁾

Wanneer men niet beter zou weten, zou men denken dat de geschiedfilosofie van Hegel hier over de knie gaat. Die kan men terecht op het logicisme 'pakken'. Maar Groen? Naar mijn mening is het verwijt van logicisme aan Groen op een overtuigende wijze weerlegd door Van Dijk.²⁷⁾ Ik citeer de meest cruciale passages:

"Hoewel de Revolutie aangedreven wordt door de logica van het beginsel, lijdt ze onder veel interne spanningen. Waarom? Omdat, schrijft Groen uitdrukkelijk, "logica alleen niet de gids van de mensheid is" (231). (...) Groen voegt hier zijn eenvoudig 'logicisme' in, in de complexiteit van de historische causaliteit. (...) Inderdaad, degenen die 'logicisme' bij Groen ontwaren, zijn halverwege gestopt met lezen. Groens redenering is dat 'ideeën' hun onweerstaanbare kracht niet ontlenen aan enige abstracte Logica noch aan een tijdloze Rede, maar aan de harten van mensen die hen beamen en hun 'syllogismen' op hen afstemmen. De mens is een religieus schepsel wiens logisch redeneren een functie is van de gesteldheid van zijn hart."²⁸⁾

In Smitskamps interpretatie van Groen, zoals hierboven beknopt weergegeven, rijst het (filosofisch) probleem dat hij de term 'causaliteit' zowel gebruikt om de binnenwereldlijke historische ontwikkeling alsook om Gods werkzaamheid in de geschiedenis te duiden. Het lijkt mij dat het niet oorbaar is om een categorie als causaliteit, die een stand/gang van zaken binnen het schepselmatige aangeeft, eveneens te hanteren om iets te zeggen over de relatie Schepper — schepping. Onze begrippen hebben betrekking op het geschapene. Men zou een term als causaliteit hoogstens als een metafoor (of ideematig) op de verhouding Schepper — schepping mogen betrekken.²⁹⁾ Voorzover ik weet heeft Groen trouwens de term 'bovennatuurlijke causaliteit' zelf niet gebezigd om Gods aanwezigheid in de geschiedenis te duiden. Ik stel voor deze afschuwelijke term voorgoed bij te zetten in het mausoleum van de scholastiek.

Voorts zou het interessant zijn na te gaan waar Groen stond in de zogenaamde eerste positivismestrijd, de strijd om de eigen methode van de geschiedwetenschap (breder: de geesteswetenschappen) aangezwengeld door Dilthey, tegenover de natuurwetenschappelijke methode. Groens echt historische inslag, gevoegd bij zijn liefde voor de benadering van Ranke, doet mij vermoeden dat hij in de controverse tussen 'Erklären' en 'Verstehen' meer voor het laatste dan voor het eerste heeft gekozen. In die zin ben ik het niet eens met Smitskamp als hij beweert dat "... Groens methode trekken van overeenkomst vertoont met de natuurwetenschappelijk georiënteerde werkwijze van de positivistische geschiedschrijving, die immers haar kracht zocht in het opstellen van onveranderlijke ontwikkelingschema's".³⁰ Maar zoals gezegd, het is een vermoeden van mijn kant dat nauwkeuriger onderzocht zou moeten worden.

Tenslotte zou ik in een heel specifieke zin nog wel een goed woord willen doen voor de vermaledijde 'noodzakelijkheids-these' van Groen.

B. Goudzwaard heeft er eens op gewezen dat een onderneming die op een faillissement afstevent, steeds minder vrijheidsgraden heeft voor haar handelen. Er treedt een *quasi-natuurwetmatige* gang van zaken in werking (de samenleving/cultuur heeft een natuurlijk substraat, waardoor men niet heen kan zakken). Zo volgen ontslagen noodzakelijk op toenemende verliezen enzovoorts. Ik kan mij voorstellen dat iets dergelijks opgaat voor volkeren en staten op drift (de omwenteling in Midden- en Oost-Europa is een goed voorbeeld). Wanneer men de bestaande maatschappelijke structuren in korte tijd afbreekt, valt men terug op een natuurlijk substraat en krijgt het handelen een sterk dwangmatig, in plaats van normatief gestuurd karakter (voorbeeld: voedselrellen).

De boomgaard van Groen

Zo men bij Groen al van causaliteit wil spreken, ligt het meer voor de hand te denken aan een *organische of biotische* causaliteit. Aan het begin van Lezing 8 introduceert Groen in navolging van Guizot het onderscheid tussen de *anatomie* en de *fysiologie* van de geschiedenis. De historische anatomie houdt zich bezig met het vaststellen van de feiten als zodanig. Het fysiologisch onderzoek van de geschiedenis wil vervolgens de samenhang tussen de feiten vaststellen. De term 'samenhang' is eigenlijk te zwak; het gaat zowel Guizot als Groen om het opsporen van de 'algemene wetten' die de historische feiten beheersen. Guizot spreekt ook over de 'verborgen wetten'.³¹

Groen gebruikt eveneens de uitdrukking 'natuurlijke historie' wanneer hij de fysiologie op het oog heeft. Smitskamp omschrijft de opvatting van Guizot en Groen aldus:

"De feiten staan evenwel niet op zichzelf. Er bestaat een relatie tusschen hen van oorzaak en gevolg, die het leven brengt in het doode lichaam der feiten. Deze aaneenschakeling, die volgens vaste wetten verloopt, beheerscht den loop der gebeurtenissen. Het blootleggen van dit verborgen maar wetmatig verband noemt Guizot 'la physiologie de l'histoire'.³²

Wie *Ongeloof en Revolutie* nauwkeurig leest, ontdekt dat het bij Groen wemelt van de organische metaforen. We geven een paar voorbeelden. Meteen al in de voorrede schrijft hij:

"Ik heb uit de dodelijkheid der vrucht, zonder gedwongenheid, meen ik, het gevolg ontleend, dat de boom, waarop zij groeit, geen levensboom is; dat men niet op het kweken, maar op het uitroeien der giftige plant bedacht moet zijn; met andere woorden, dat ook op politiek terrein men niet maaïen kan dan wat men gezaaid heeft; dat geen verscheidenheid van grond in de eigenaardigheid der kiem, en geen wisseling van omstandigheden in het revolutionair gewas verandering brengt; ..."³³

En in het inleidende hoofdstuk heel beknopt: "Gelijk uit den boom de vrucht, zal uit de vrucht de boom worden gekend".³⁴

Het beeld van een 'organische' causaliteit komt tenslotte heel pregnant naar voren in het volgende citaat ontleend aan Lezing 8, de eerste lezing over 'Ongeloof'. De context is de 'overname' van de vruchten van het Evangelie door de Verlichtingsfilosofie:

"Men wilde de gevolgtrekkingen behouden, terwijl men de beginselen verwierp; gelijk men rekt op het genot der wateren, wier bron men gestopt heeft, of op de schaduw der bomen, na het afsnijden van den wortel."³⁵

Van Essen en Kamphuis wijzen er terecht op dat bij Groen causaliteit een 'organisch' karakter draagt (in de 19e eeuw werkte men veel met het onderscheid mechanisch-organisch, Verlichting versus Romantiek), in de zin dat het Groen ging om het *bijbelse* spreken over de boom en zijn vruchten.³⁶ Van een mechanische of logische causaliteit, die noodzakelijkheid van het gebeuren impliceert, is dan ook geen sprake. Zou Groen als kind van het Reveil geen rekening hebben gehouden met het bijbels inzicht dat God zijn oordeel en vloek kan terugnemen en een opwekking kan geven?

Wel wordt Groens standpunt gecompliceerd omdat hij nogal sterk door het *romantische* denken is beïnvloed: het respect voor het historisch gegroeide. Smitskamp wijst daar terecht op.³⁷ En de Romantiek was van haar kant doordrenkt van de organische metaforen. Zelfs bij Kuyper komen we er later nog volop de sporen van tegen, vooral in de vorm van de 'wortelmetafoer'. Ik neig zodoende tot een gemengd oordeel over Groens opvatting. Positieve waardering voorzover de metafoer van boom en vrucht ontleend is aan de Schrift, kriti-

sche distantie voorzover ze is weggelopen uit de romantische 'Weltanschauung'. Probleem is wel dat de Schriftuurlijke en de romantische opvatting welhaast vervloeien in één gedachtenstroom.

De nastoot

Het zal de lezer duidelijk geworden zijn dat ik met Smitskamps interpretatie van de causaliteit bij Groen niet uit de voeten kan. Het lijkt mij raadzamer met Groen de ogen goed de kost te geven in de boomgaard dan met Smitskamp in het café rond te hangen bij het biljart.

Het grote belang van Groens geschiedvisie en -schrijving lijkt mij nog steeds te zijn gelegen in zijn poging 'Gods intieme tegenwoordigheid' in de geschiedenis te duiden. Dat hij daarbij een kind van zijn tijd is geweest, hoeft ons 'laatgeborenen' niet te verrassen of te verontrusten.

Ranke formuleerde zijn beroemde adagium: "jede Epoche unmittelbar zu Gott".³⁸⁾ Kierkegaard, Vossler en Smit radicaliseerden dit tot: "jedes Ereignis unmittelbar zu Gott".³⁹⁾ Luther, Kuyper en Dooyeweerd wisten al: heel de werkelijkheid onmiddellijk voor God!

Laten we in deze tijd van geestelijke verschraling en Godsverduistering met dankbaarheid inspiratie putten uit een rijke traditie: Augustinus, Ranke, Groen van Prinsterer, Smit e.a. bevinden zich als een "grote wolk van getuigen" (Hebreeën 12:1) rondom ons. Laten we in hun spoor "met volharding de wedloop lopen, die vóór ons ligt". Op hoop van zegen!

Noten:

1. Aldus Sören Kierkegaard in een preek (zelf spreekt hij overigens van een 'redevoering') over "Gods onveranderlijkheid" n.a.v. Jacobus 1:17-21. De rede werd voor het eerst uitgesproken op 18 mei 1851 in de Citadelskerk te Kopenhagen. Geciteerd uit: *Schotschriften tegen gevestigde kerkelijkheid*. Vertaald en ingeleid door W.R. Scholtens (Baarn 1980) 147-8 (mijn cursivering A.Z.).
2. Zie in het bijzonder zijn oratie *Het goddelijk geheim van de geschiedenis* (Kampen 1955).
3. Zie A.J. van Dijk, 'Gods oordelen in de geschiedenis', in *Beweging* (december 1991) 103-5.
4. In de reformatorische wijsbegeerte worden 'wet' en 'zin' trouwens nauw op elkaar betrokken. Zie bijv. H.G. Geertsema, *Geeloof voor het leven* (Amsterdam 1979) 12-26.
5. (Amsterdam 1940) 48.
6. Zie in algemene zin A.P. Bos, *Wetenschap en zinervaring* (Amsterdam 1985/1987).
7. Zie haar *Groen van Prinsterer. Selected Studies* (Jordan Station (Ont.) 1990) 33. Voorts ook de opmerking van J. Kamphuis in: *De hedendaagse kritiek op de causaliteit bij Groen van Prinsterer als historicus* (Kampen 1962/1971) 35.
8. Calvin Seerveld spreekt in *Rainbows for a Fallen World* (Toronto 1980) 14, zelfs van een 'intrinsically doxological' moment in de wetenschapsbeoefening.
9. Zie: *Christus de zin der geschiedenis* (Nijkerk 1959) 3e dr., 191.
10. Het verraad bovendien een belangrijke wijsgerige positiekeuze,

te weten het primaat van de kennistheorie en in het kielzog daarvan van de methodologie. De ontologie of kosmologie komt dan op het tweede plan. Sinds de cartesische wending naar het subject, aan het begin van de Nieuwe Tijd, staat in de filosofische bezinning het probleem centraal: hoe kom ik tot zekere, betrouwbare kennis?

11. Door Smit wel aangeduid als het 'causaal-evolutieve-historische wereldbeeld'. Zie: *De eerste en tweede geschiedenis* (Amsterdam 1987) 187. Het zou wel eens zo kunnen zijn dat de critici die bij Groen een mechanische causaliteit menen te ontwaren, zelf in hun geschiedvisie gewicht zijn voor het vigerende gesloten wereldbeeld. Hiermee bedoel ik dat ze ieder historisch fenomeen vanuit zijn intramundane ontwikkeling verklaren e.g. duiden.
12. Zie bijv. het tamelijk veel gebruikte boek van William Dray, *Philosophy of History* (Englewood Cliffs 1964).
13. Groen is hiermee (helaas) geen uitzondering onder historici. Bij het samenstellen van de registers op de Manuscripten van Smit viel mij op dat de colleges geschiedfilosofie veel rijker gedoseerd zijn met welomlijnde begrippen dan de geschiedeniscolleges. Van hieruit valt wel enig begrip op te brengen voor de analytische geschiedfilosofie. Een en ander bemoeilijkt natuurlijk wel een nauwkeurige Groeninterpretatie.
14. Vgl. A.M. Donner, 'Het oorzakelijk verband tussen ongelooft en revolutie bij Groen van Prinsterer', in: *Groen's Ongelooft en Revolutie* (Wageningen 1949) 138-154.
15. *Groen van Prinsterer's Lectures on Unbelief and Revolution* (Jordan Station (Ont.) 1989).
16. Zie a.w., 217-269.
Niet dat met deze kentering de kritische Groeninterpretaties in christelijke kring verdwenen zijn. Zie: H.E.S. Woldring, *De aktualiteit van de Franse Revolutie*, (Kampen 1988) hoofdstuk 4 over Groen van Prinsterer, 135-160, in het bijzonder 148-151; van belang is ook het tweegesprek tussen Woldring en B. Goudzwaard over Groen van Prinsterer en de Franse Revolutie, opgenomen in: *Beweging* (december 1989) 115-118.
17. Een groot deel van hoofdstuk 3, Groens geschiedbeschouwing na 1830, is eraan gewijd, in het bijzonder par. 3: Gods Hand in de geschiedenis, par. 4: De geschiedenis als verwerkelijking van ideeën, par. 6: De historische causaliteit. De kwestie komt nog even terug in hoofdstuk 4: De waarde der geschiedenis voor het leven, par. 2: De religieuze waarde der geschiedenis.
18. Zie a.w., 41-2.
19. Het valt buiten het bestek van dit artikel hier nader op in te gaan.
20. Vanwege het problematisch karakter van deze benadering heeft Smit al in een vroeg stadium afgezien van een duiding van Gods presentie in de geschiedenis in termen van voorzienigheid en de Hand Gods. Zie zijn oratie *Het goddelijk geheim in de geschiedenis*.
21. a.w., 43.
22. a.w., 52.
23. a.w., 51.
24. Zie het behulpzame schema bij Van Dijk, a.w., 235.
25. Zie a.w. 73. De discussie over Groens causaliteitsbegrip zou overigens aan systematische helderheid winnen indien men zich rekenschap geeft van de verschillende typen causaliteit die Herman Dooyeweerd onderscheidt in zijn modaliteitentheorie. In dit verband noteren we de figuren van de fysieke ('mechanische'), de biotische, de logische en de juridische causaliteit. Voor Dooyeweerd zijn deze typen van causaliteit onderling onherleidbaar vanwege de soevereiniteit in eigen kring van de onderscheiden modale aspecten. Wellicht nog belangrijker is dat de logische en juridische causaliteit een *normatief* karakter hebben, terwijl dat van de fysieke en biotische causaliteit niet geldt. De laatsten zijn inderdaad dwingend voor de mens. De eersten echter niet, aangezien ze een beroep doen op het menselijk handelen (de

zogeheten positivering). In dit licht kan men begrijpen dat Groens spreken over de logische onvermijdbaarheid van de revolutiebegrippen niet vereenzelvigt mag worden met determinisme of fatalisme!

Zie bijvoorbeeld H. Dooyeweerd, *Recht en Historie*. Referaat voor de 23e Wetenschappelijke Samenkomst der Vrije Universiteit op 13 juli 1938, in het bijzonder par. 8: Historische en juridische causaliteit; hieruit een enkele zinsnede:

"Nog steeds treft men in de theorie van de geschiedenis de naturalistische opvatting aan van een zogenaamde gesloten causaliteitsreeks, waardoor ieder gebeuren volledig in zijn afloop zoude zijn bepaald. Dit causaliteitsbegrip was aan de klassieke physica ontleend, en door het humanistisch wetenschapsideaal uitgebreid tot een kosmologische causaliteitsidee van universele draagwijdte, een methode van wereldverklaring. (...) de historische causaliteit (...) *onderstelt*, voorzover zij van menselijke gedragingen uitgaat, *de mogelijkheid van normatieve toerekening tot verantwoordelijke subjecten*." (42, 44).

26. Zie a.w., 74.

27. Zie a.w., 245-249.

28. Zie a.w., 248-9 (mijn vertaling, A.Z.).

29. Ik gebruik hier het onderscheid tussen *begrip* en *idee* zoals dat door Kant is geïntroduceerd en door Dooyeweerd is overgenomen. Het zojuist gegeven argument is ontleend aan de (principiele) onderscheiding tussen God en schepping zoals gemaakt door Vollenhoven en Dooyeweerd in navolging van Calvijn.

30. Zie a.w., 73-74.

31. Zie *Ongeloof en Revolutie*, 133; Smitskamp, a.w., 56-57.

32. Zie a.w., 56-7.

33. Zie a.w., 8.

34. Zie a.w., 25.

35. Zie a.w., 136.

36. Mw. Van Essen schrijft: "Those who resist God fall from bad to worse. If one speaks of what is mechanical, he has machines in mind: revolution issues mechanically from unbelief. But that was not what Groen meant. Groen thought in terms of the biblical passage, 'Do men gather grapes or thorns, or figs or thistles? Even so every good tree bringeth forth good fruit; but a corrupt tree bringeth forth evil fruit. A good tree cannot bring forth evil fruit, neither can a corrupt tree bring forth good fruit.', a.w., 31 J. Kamphuis merkt vervolgens terecht op: "uit de stelling, dat Groen de historische causaliteit identificeert met de mechanische (resp. de logische) causaliteit, blijkt, dat men Groen op één van de meest saillante punten van zijn historiografie niet heeft verstaan. Zou men ten overstaan van het frequent en refreinmatig beroep op Matth. 7:16 e.a.p. durven stellen, dat wie uit de vrucht de boom meent te kunnen kennen en uit de wortel de vrucht te kunnen voorspellen, de historische causaliteit voor de mechanische dan wel de logische heeft ingeruild?", geciteerd uit: *De Hedendaagse kritiek op de causaliteit bij Groen van Prinsterer als historicus* (Kampen 1962/1971) 18.

37. Zie zijn *Groen van Prinsterer als historicus*, 20 e.v.

38. Vgl. zijn *Vorlesungen über die Epochen der neueren Geschichte* (Darmstadt 1982) 7.

39. Zie O. Vossler, *Geschichte als Sinn* (Frankfurt 1979) 158; M.C. Smit - *De eerste en tweede geschiedenis* (Amsterdam 1987) 197.

Algemene Wetenschappelijke Boekhandel en Antiquariaat

Waarom zou u eigenlijk niet direct gaan?

want Boekhandel Wristers

heeft de grootste voorraden voorgeschreven en aanbevolen boeken voor alle fakulteiten.

is goedkoper als u uw gebruikte studieboek ruilt of verkoopt.

heeft een grote afdeling theologie met antiquariaat en zoekdienst.

importeert rechtstreeks, dus snelste levering.

is de gehele week, ook 's-maandags, geopend.

Uiteindelijk...

komt U toch terecht bij

BOEKHANDEL
WRISTERS

Minrebroederstraat 13, 3512 GS Utrecht Holland
Telefoon: 030-333204 - Telefax: 030-316000

Commentaar

R. Kuiper

De gereformeerde gezindte en het beroep op Groen

Toen de afgescheidenen in 1834 de Hervormde kerk verlieten sprak Groen van Prinsterer van 'gereformeerde gezindte'. Met dit ruime woord honoreerde hij het *motief* van de Afscheiding: uitkomen voor de gereformeerde waarheid in een door vrijzinnigheid bedreigde kerk. Groen zag de Afscheiding niet als oplossing. Maar hij stak de afgescheidenen de hand toe omdat hij in hen broeders en zusters zag die het werkelijk te doen was om de reformatie van de kerk.

De Afscheiding is niet zomaar een strijd in de kerk geweest. Het was een breuk met de vaderlandse kerk die sinds de zestiende eeuw wel vleugels had gekend, maar geen afsplitsingen. Dat er naast de Hervormde kerk ook nog een andere 'gereformeerde kerk' zou bestaan, was voor velen iets onvoorstelbaars. De overheid verbood dit 'sectarisme' en ging zelfs tot vervolging over.

Tegen deze achtergrond treft het te meer dat Groen de band met de afgescheidenen wilde bewaren. Het was de afgescheidenen immers niet zonder meer om afsplitsing te doen, nee, zij spraken zich van meet af aan uit voor 'Wederkeer'. Deze 'Wederkeer' sluit niet de wegen af, maar erkent dat er een gemeenschappelijke weg is. Volgens Groen vertoonden de afgescheidenen de gereformeerde 'gezindheid'.

Het is goed om bij dit woord van Groen stil te staan bij de overdenking van de kerkgeschiedenis sinds de Afscheiding. Die overdenking is actueel nu dit jaar de Vereniging van afgescheidenen en Dolerenden van 1892 wordt herdacht. Daarmee staat ook meteen het probleem van de kerkelijke verdeeldheid van gereformeerde belijders in de aandacht.

En dan valt dadelijk op dat wat voor Groen de aanduiding was van een zich Afscheidende groep, door ons gehanteerd wordt als verzamelnaam. De 'gereformeerde gezindte': dat zijn alle christenen, verdeeld in verschillende kerken, die de gereformeerde belijdenis in het vaandel voeren.

Daarmee is het woord van Groen geweldig verbreed. Sinds 1834 ontstonden in de gereformeerde wereld tal van afsplitsingen, zodat sommigen badinerend kunnen spreken van de 'repeterende breuk' van de Afscheiding. De afgescheidenen zijn vaak scherp geweest, te scherp, ook voor elkaar.

Als wij dan de term 'gereformeerde gezindte' als verzamelnaam gebruiken, mogen we wel beseffen dat de ruimte die voor Groen van Prinsterer in dit woord besloten lag, er door ons vandaag blijkbaar niet meer aan wordt toegekend. De gereformeerde gezindte is een verzameling uit elkaar gevallen brokken die maar

moeilijk gelijmd kunnen worden. Voor Groen was de wederzijdse erkenning iets vanzelfsprekends. Voor ons ook?

O ja, er wordt door sommigen nog wel getreurd over de 'breuke Sions', maar als het aan onderlinge toenadering en erkenning ontbreekt, hoe kunnen we dan ooit ernst maken met het verlangen naar verzoening die uit het woord 'Wederkeer' spreekt? Heel veel discussies spelen zich niet af op het niveau waarop Groen het woord 'gereformeerde gezindte' gebruikte. Heel veel werk in de cultuur dat vereende inzet vraagt, wordt nu met versnipperde krachten gedaan.

Het merkwaardige is dat menige groep of kring zich daarbij onbekommerd op Groen van Prinsterer beroept. De scholen, bureaus of stichtingen die zich met zijn naam sieren zijn niet meer op één hand te tellen. Groen geniet waardering in de breedte van de huidige gereformeerde gezindte. Maar wat betekent dit beroep op de *Hervormd gebleven* Groen, wanneer de kerken die zich gereformeerd noemen vooral zichzelf willen blijven, afgescheiden en met eigen klank en kleur?

Wanneer iedere partij zich meent op Groen te kunnen beroepen, ja zelfs Groen claimt als getuige van de eigen belijdenis of de eigen visie, dan moet er toch iets mis zijn. Dan wordt de ruimte die er bij Groen was voor alle gereformeerde belijders, misbruikt voor de bevestiging van het eigen gelijk. Heeft men Groen van Prinsterer wel begrepen toen hij zijn waardering uitsprak voor de 'gereformeerde gezindte'? Dit woord is een woord van hoop op erkenning en daadwerkelijke 'Wederkeer' van geestverwanten in een gezamenlijke strijd!

Het *begin*sel van de Afscheiding riep op tot een waardevolle strijd. Maar in de praktijk heeft de strijd voor de kerk velen weggevoerd van deze hoogte. De strijd heeft zich aan ons vastgezet. Die strijdbaarheid — het is de kracht en ook de zwakheid van de gereformeerde gezindte. In die kracht kunnen we grote dingen doen, maar in die zwakheid bekampen we elkaar en worden weggevoerd van de hoogte en de ruimte van het beginsel.

Het is, zoals Miskotte het eens zei: "Het daagse leven maakt ons *grof* en *dor*. Wat wij ontvangen hadden aan goddelijk licht en vreugde wordt omneergehaald en verschilfert in het plichtmatige; wij zien niet meer hoe bijzonder het leven kan zijn als het volkómen ernstig wordt geleefd; als we maar leefden uit de inspiratie Gods, - we zouden bloeien als leliën."

Wie het 'daagse leven' zijn gang laat gaan, verarmt en raakt verwijderd van de hoogten waarop het leven zich steeds weer vernieuwt. Het is goed bij de herdenking van een stuk kerkgeschiedenis dit jaar stil te staan bij het ruime woord van Groen, dat gereformeerden herinnert aan een *gezamenlijke* roeping in kerk en samenleving. ■

CHRISTEN DEMOCRATISCHE VERKENNINGEN

HET POLITIEKE VAKBLAD VAN HET WETENSCHAPPELIJK INSTITUUT VOOR HET CDA

Het maandblad **Christen Democratische Verkenningen** gaat op zoek naar achterliggende drijfveren, onuitgesproken vooronderstellingen, achter de belangrijke politieke en maatschappelijke vraagstukken van deze tijd. Het CDA wil een verantwoordelijke maatschappij. In **Christen Democratische Verkenningen** leest u wat dat betekent voor het sociale beleid, voor de omroep, voor het onderwijs. Het tijdschrift is daarbij vooral geïnteresseerd in de inspiratie en motivatie vanuit het Evangelie en de daarop gebaseerde christelijke traditie. Het doet dit vanuit de overtuiging dat de opvatting en gezindheid van mensen uiteindelijk beslissend zijn voor de richting van politiek en maatschappelijke ontwikkelingen.

Christen Democratische Verkenningen daagt uit. Het laat de successen zien van het CDA-beleid, maar ook de tekortkomingen. Kritisch solidair.

Het gaat de spanning tussen politiek en geloof niet uit de weg, maar zoekt die juist op. **Christen Democratische Verkenningen** is gevarieerd. Het richt zich zowel op de lange termijn, als op de actuele vraagstukken. Dat maakt het tot een onmisbaar vakblad voor christen-democratische politiek.

De redactie bestaat uit: ir. W.C.M. van Lieshout (voorzitter), mw. B.F. Bos-Beernink, mr.drs. L.C. Brinkman, drs. W.J. Deetman, mr. J.J.A.M. van Gennip, dr. J. Grin, mr. A.K. Huibers, dr. E.J.J.M. Kimman S.J., drs. C.J. Klop, mw. J.G. Kraaijeveld-Wouters, mw. drs. M.J.Th. Martens, dr. H.A.C.M. Notenboom, mw. drs. T.L.E. Strop-von Meijenfeldt, prof.dr. H.E.S. Woldring, drs. Th.B.F.M. Brinkel (secretaris).

Christen Democratische Verkenningen verschijnt 11x per jaar. De abonnementsprijs bedraagt f 66,25 per jaar. Voor studenten en CDJA-leden is het f 42,25.

Mocht u graag abonnee worden, dan kunt u onderstaande antwoordbon opsturen.

ANTWOORDBON CHRISTEN DEMOCRATISCHE VERKENNINGEN

- noteert u mij als abonnee op **Christen Democratische Verkenningen** voor f 66,25 per jaar
- noteert u mij voor een jongerenabonnement (studenten en CDJA-leden tot 30 jaar) van f 42,25.
mijn geboortejaar is .. - .. - 19..

naam :

adres :

postcode/woonplaats :

Deze bon zonder postzegel zenden aan:
Wetenschappelijk Instituut voor het CDA
Antwoordnummer 1904
2500 WB Den Haag

Groen van Prinsterer op 22-jarige leeftijd

Betsy Groen van Prinsterer-van der Hoop

Om het zuivere Woord

Dat is het thema van de folder, die momenteel op grote schaal wordt verspreid om nieuwe donateurs voor het werk van de GBS te werven. Al voor het bedrag van f 5,- per jaar kan men het werk van de GBS steunen. De doelstelling van de GBS? Het verspreiden van betrouwbare Bijbels over de gehele wereld. In ons land zorgt de GBS voor het leveren van betaalbare Bijbels in de vertrouwde Statenvertaling. U heeft de folder nog niet ontvangen? Of heeft u zich nog niet opgegeven als donateur? Schrijf dan even een briefje - zonder postzegel - naar onderstaand adres of stuur onderstaande bon (volledig ingevuld) op.

BON

(aankruisen wat u wenst)

Graag ontvang ik alsnog de folder

Ja, ik geef mij (alsnog) op als donateur van de GBS.

Hr./mevr./meij.

Straat:

Postcode: Woonpl.:

Datum: Handtekening:

GBS

GEREFORMEERDE BIJBELSTICHTING

ANTWOORDNUMMER 2809, 4140 WB LEERDAM
NIJVERHEIDSTRAAT 21, 4143 HN LEERDAM. Tel. 03451/10155 b.g.g. 14744

Hedendaagse reacties op Groen

De redactie van *Transparant* heeft een aantal historici, filosofen, journalisten, onderwijskundigen en politici gevraagd een korte impressie van Groen te geven.

De reacties waren anekdotisch of diepzinnig, soms waarderend, dan weer kritisch, maar gaven steeds blijk van de grote betekenis van Groen.

Groen, een man van de toekomst

De meest indrukwekkende bladzijde van Groen die ik ken, is de titelpagina van zijn *Handboek*. Nergens spreekt duidelijker in welk perspectief Groen de geschiedenis las en wilde laten lezen, dan in de combinatie van de wetenschappelijk-exacte boektitel en het poëtische getuigenis van Psalm 78, die hij op die pagina voltrekt. Lees dit boek, ik schreef het immers hierom: "Wij zullen het niet verbergen voor de kinderen, vertellende de loffelijkheden des Heeren, en Zijne sterkheid, en Zijne wonderen die Hij gedaan heeft....opdat het navolgende geslacht die weten zoude, en *dat zij hare hope op God zouden stellen en Gods daden niet vergeten, maar zijne geboden bewaren...*"

Een prachtige en wat mij betreft onvergetelijke kunstgreep, waaruit een zuiver geloof en een vast vertrouwen spreekt het onzichtbare, de Onzichtbare, af te leiden uit het waarneembare.

Een kunstgreep, toch. Groen verbond op deze manier het bijbelse spreken over God aan een geschiedenis, die in haar voorstelling de trekken vertoont van een gesecculariseerd en nationalistisch cultuurhistorisme, dat het leven van de Europese burgerij in de 19e en een groot deel van de 20e eeuw heeft beheerst. Men leze de tweede paragraaf uit het *Handboek*, bijvoorbeeld. Wat moeten wij, christenen uit het *fin de vingtième siècle*, met zijn visie? Levend in een cultuur waarin veel oude sociale structuren verdwenen zijn; waarin noch het geloof noch de geschiedenis langs vaste lijnen en patronen wordt doorgegeven? Een cultuur ook, waarin God niet transparant is in verhalen van menselijke grootheid (men leze bijvoorbeeld *Handboek*, § 200a), hooguit vermoed wordt in een geschiedenis waarin kracht in zwakheid wordt volbracht?

Van die laatste geschiedenis is Groen een getuige, een voorganger. Daarom een bron waaruit toekomstverwachting kan ontspringen.

Dr. J. Davidse

Dr. Davidse doceerde middeleeuwse geschiedenis en geschiedfilosofie aan de Vrije Universiteit.

Samenbindend

Groen van Prinsterer genoot onder de afgescheidenen een groot vertrouwen. Hij zette zich in voor de verdediging van hun zaak en schiep te midden van alle wanbegrip een sfeer van verstandhouding die positief gewerkt heeft. Zijn opvatting van Schrift en historie is van blijvende betekenis, ofschoon zij hier en daar bijgesteld moet worden. De strijd voor het onderwijs was inspirerend en behoudt betekenis voor allen die de Christus der Schriften belijden. Zijn politiek optreden was authentiek en bevatte elementen die na hem in organisatie en structurering verloren zijn gegaan. Zijn eenvoud in het geloven verbond hem, ofschoon in vele opzichten boven hen uitstekend, met allen die de Here vrezen. De herinnering aan hem kan een band leggen tussen degenen die ook vandaag naar Gods Woord in de geschiedenis willen staan.

Prof. dr. W. van 't Spijker

Hoogleraar kerkgeschiedenis aan de Theologische Universiteit van de Christelijk Gereformeerde kerken te Apeldoorn.

Staatsman en profeet

Eenmaal door Groens werken geraakt, raakt men niet meer van hem los. Zijn rijke geestelijke nalatenschap is nog steeds niet volledig ontgonnen. Een dankbare taak voor de Vereniging van Christen-Historici. Als staatsman is hij nog steeds verrassend actueel voor de politieke discussies van vandaag, bijvoorbeeld als het gaat om de grenzen van de staatstaak. Goed, dat er in het nieuwe Tweede Kamergebouw eindelijk een Groen van Prinstererzaal is! Als profeet geeft hij een onmisbare sleutel tot het verstaan van de moderne tijdgeest met zijn revolutionaire ideologieën. Bovenal als Evangeliebelijder is hij een wegwijzer voor christelijke politiek in een ontkerstende samenleving.

Mr. dr. J.T. van den Berg

Lid Tweede Kamer van de SGP-fractie.

Tien beslissende jaren

Thuis, op een eenzame boerderij in de afgelegen Wieringermeer, werden elke dag door een postbode-op-motorfiets twee kranten bezorgd: *Trouw* en het *Friesch Dagblad*. Een radio hadden we nog niet. Die kranten waren voor mij als tiener de verbindingsschakel met de buitenwereld. Met de gereformeerde buitenwereld wel te verstaan, want beide bladen waren nog een onversneden produkt van Kuypers dadendrang.

Omstreeks 1951 volgde ik met grote interesse het inhakken van gereformeerde scribenten op de Hervormde Kerkeraad te Hardegarijp (gemeente Tietjerksteradeel) en op de Hervormde Raad voor de zaken van kerk en school, waarvan prof. Van Niftrik de belangrijkste pleitbezorger was. In Hardegarijp (waar ik later bijna 15 jaar zou wonen) wilde men een christelijke school oprichten. Beide hervormde organen waren daar tegen. De bestaande openbare school zou voldoende aan de behoeften tegemoet kunnen komen.

Ongeveer dertig jaar later speelde zich in dezelfde contreien een soortgelijke discussie af. Dat leidde in de gemeenteraadsfractie van het CDA tot grote spanningen tussen de gereformeerde en de hervormde leden. Het ging toen om de vraag of het gemeentebestuur naast het algemeen maatschappelijk werk ('ge vulde algemeenheid') ook een pas opgerichte christelijke stichting voor maatschappelijk werk zou moeten subsidiëren. De hervormden vonden van niet, de gereformeerden vonden van wel.

Deze tegenstellingen zijn een echo van verschillende fases in het leven van Groen van Prinsterer. Nadat hij als theocraat in 1857 de slag om de christelijke overheidsschool verloren heeft, kiest hij als next best voor wat later 'de soevereiniteit in eigen kring' is gaan heten. In feite werd hij de grondlegger van het zuilenmodel. Een tiental jaren later (ca. 1870) valt hij tot verdriet van Kuypers weer terug op zijn vroegere christelijk-nationale denkbeelden.

Bij de hervormden in Hardegarijp en omstreken was er affiniteit met de Groen van voor 1860 en na 1870: scholen en instituties zouden aanvaardbaar moeten zijn voor *heel* het volk, voor heel de natie. Het zuilenstelsel had in deze gedachten-gang als negatief neveneffect, dat de velen buiten de eigen zuil het moesten doen met 'gaat heen en wordt warm'.

De gereformeerden konden zich beroepen op de Groen tussen 1860 en 1870: het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring vergde prioriteit voor het oprichten en onderhouden van eigen christelijke bolwerken. Als die tien jaren er bij Groen

niet tussen hadden gezeten, was het op politiek, maatschappelijk en onderwijskundig gebied in ons land wellicht heel anders gelopen dan nu het geval geweest is. Door zijn veranderende opvattingen hebben de verschillende christelijke denominaties zich onvoldoende in hem kunnen herkennen. Hij werd geen 'held' à la Kuypers. In ons televisie-tijdperk, waarin men geen raad weet met onafhankelijke denkers omdat het draait om identificatie en dus om consistentie, was Groen van Prinsterer als opinie-leider nergens geweest.

Dr. S. Faber

Burgemeester van Hoogeveen (CDA).

Ontmaskerde beginselen

In mijn studententijd heb ik Groens *Ongeloof en Revolutie* doorgeworsteld. Ik kan me niet herinneren dat het mij geweldig aansprak. Groen beklemtoonde sterk de betekenis van beginselen, zowel christelijke als revolutionaire. Naar mijn idee deed hij dat vaak op een al te logisch-deductische wijze, met veronachtzaming van allerlei maatschappelijke factoren.

Niettemin heeft de opkomst van het communisme ons laten zien hoe een kleine, maar ideologisch tot het uiterste gemotiveerde elite de macht in handen kan krijgen en heeft de ondergang van het communisme in Oost-Europa duidelijk gemaakt dat een omvangrijk militair en binnenlands machtsapparaat nergens toe dient, wanneer de ideologie terwille waarvan dat apparaat is opgebouwd, geen weerklank meer vindt bij degenen die het in handen hebben.

Dr. C.S.L. Janse

Hoofdredacteur Reformatorisch Dagblad.

Zwaard en olijftak

De door het Reveil voor altijd gevormde Groen van Prinsterer kan ik moeilijk zien als de rechtlijnige en consequente denker die hij naar eigen overtuiging en die van de meesten van zijn geestelijke nakomelingen zou zijn geweest. Bij wijze van een mijzelf vanwege mijn kerkelijke achtergrond regarderende argumentatie wijs ik op de ambivalente en met de tijd wisselende gevoelens die Groen koesterde tegenover zijn rooms-katholieke landgenoten. Als antirevolutionair zag hij hen als bondgenoten tegen ongeloof en revolutie; als christelijk-historisch denker zag hij in Rome de antichrist, de door de erfzonde getekende heerszucht en de georganiseerde afval van het christendom. Hij benaderde katholieken met het zwaard in de ene en de olijftak in de andere

hand. Mettertijd werd die met het zwaard de meest geoefende. Mét katholieken stelde hij zich op tegen het 'ongeloof' van liberalen en conservatieven, met deze laatsten tegen het 'bijgeloof' van de eersten. Enerzijds behield hij eerbied voor de diepte van het katholieke geloof door alle scheefgroei en aanslibbels heen. Anderzijds vreesde hij steeds meer de overheersing van een 'uit haar aard dwangzieke Kerk'. Zo beschouwden Groen en zijn katholieke tijdgenoten elkaar, naar het woord van één van hen, als 'vriend en vijand tevens'. Dat de Nederlandse katholieken zich later, mede dankzij het in belangrijke mate door hem geïnspireerde verzuilingsproces, sterk hebben kunnen doen gelden, zou hij tegelijk hebben gebillijkt en betreurd.

Prof. dr. J.A. Bornewasser
Emeritus hoogleraar kerkgeschiedenis Katholieke Universiteit Tilburg.

Vrijheid, gelijkheid en broederschap

Mijn kennismaking met Groen van Prinsterer dateert uit het jaar 1976, toen ik ter gelegenheid van de 100e sterfdag van Groen een serie programma's over hem maakte voor de EO-radio (met onder andere Algra, Bremmer en Kamp-huis).

Maar echt zicht op de actualiteit van wat Groen ons heeft nagelaten kreeg ik pas een paar jaar later, rond 1982, tijdens de eerste discussies over de Wet gelijke behandeling. Lezing en herlezing van Groens *Vrijheid, gelijkheid, broederschap* heeft me toen eens te meer duidelijk gemaakt dat wie pretendeert vrijheid, gelijkheid en broederschap te brengen buiten het Evangelie om, juist het tegendeel bewerkt. Het drijven van de anti-discriminatiewet-aanhangers bewees hoezeer Groen gelijk had toen hij het streven van de vrijheidsbrengers-los-van-God als volgt samenvatte: "Vrij zijt ge, maar wee u, zoo ge uwe vrijheid niet naar mijne voorschriften en wenken gebruikt" (p. 18).

Ad de Boer
Adjunct-directeur EO.

Actuele diagnose

Voor mij ligt de hoofdbetekenis van Groen van Prinsterer hierin, dat hij juist door naar het verleden te luisteren en christen-historicus te willen zijn, zo'n uitzonderlijke bijdrage kon leveren tot de diagnose van de crisis van zijn eigen tijd en van de Europese cultuur in heden en toekomst. Als historicus kent hij de diepe eerbied voor de

feiten, maar als christen is hij in staat in en met de kennisneming van die feiten tot de grondoorzaken door te dringen, die ook in heden en toekomst hun doorwerking hebben. Vandaar de zo verrassende actualiteit van Groen voor Europa 1992 en later, die blijkt uit — zomaar — enkele citaten:

"Het wezen van de tegenwoordige wereldcrisis, VERWARRING UIT ONGELOOF, wordt dikwijls miskend. Velen denken voornamelijk aan het bevorderen van *materieel* belang. De zorg daarvoor neemt de moeilijkheden niet weg, waaruit de chaotische toestand van Europa ontspruit" en

"Qu'on se laisse pas tromper aux apparences. Il ne s'agit, ni d'intérêts matériels, ni d'intérêt nationaux, ni de formes gouvernementales, ni de la différence des confessions de foi, ni de la lutte entre l'esprit de conservation et l'esprit de progrès. Il s'agit de résister ou d'obeir au Dieu de l'Évangéle, au Dieu vivant."

(Nederlandsche Gedachten, No 44 en 45, 10 Februari 1874).

Prof. dr. B. Goudzwaard
Hoogleraar Economie aan de Sociale en Juridische Faculteit van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Groeniaanse snaren

Op één of andere wijze trillen bij mij altijd wel Groeniaanse snaren mee. Zo in een opstel over Overdrijven (Philosophia Reformata, zomer 1990).

Zoals bekend is Groen vaak bekritiseerd vanwege een overdrijvende, tendentieuze geschiedschrijving. Daartegenover kan je laten zien dat hij wel degelijk serieus te werk ging (A.J. van Dijk!). Je kunt ook de handschoen opnemen en laten zien dat Groen in positieve zin overdreef. Overdrijven betekent dan boven het gegevene uitgaan, om de implicaties van standpunten bloot te leggen, de innerlijke dynamiek van op gang gebrachte processen op het grote scherm van de wereldgeschiedenis te projecteren.

Zonder deze geestelijke activiteit — want dat is het — zijn geschiedbeoefening en wijsbegeerte steriel. De academie zal steeds bedenkingen aanvoeren. Die moeten we serieus nemen, maar niet laatste woord geven.

Prof. dr. S. Griffioen
Hoogleraar in de wijsbegeerte van de sociale en culturele wetenschappen aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Loyaal en royaal voor christelijk onderwijs

Een afgewogen kijk op Groen van Prinsterer heb ik niet, hoewel ik in het verleden zelfs een aantal jaren college heb gevolgd (van wijlen prof. dr. A. Goslinga) waarin hij de centrale figuur was. Toch zijn er ook bij mij natuurlijk vele impressies. Die zijn dan vooral toegespitst op het christelijk onderwijs.

Hoewel we Groen niet teveel naar ons toe moeten halen, hem vooral als een kind van zijn tijd moeten blijven zien, blijft hij ook voor mij vooral actueel in zijn verzet tegen de beginselen van de Franse Revolutie. Tegen de mens die de norm in zichzelf zoekt. In deze tijd, nu men bij die 'norm in zichzelf' steeds meer in verwarring raakt en koortsachtig op zoek is naar nieuwe ideologieën, is hij zelfs dubbel actueel.

Al vroeg (in 1837) laakte hij de gedachtengang dat men de openbare school als nationale school zou kunnen redden door een uur geloofsleer door de voorgangers van diverse kerkgenootschappen te laten onderwijzen. Een gedachte die momenteel weer naar voren komt in de zogenaamde samenwerkingsschool.

Wel heeft Groen zich eigenlijk nooit helemaal neergelegd bij de gedachte van de aparte christelijke school. De idee van de openbare gezindteschool is hem tot zijn dood toe dierbaar gebleven. Daarnaast steunde hij het aparte christelijk onderwijs royaal, was ere-voorzitter van de Vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs, steunde die organisatie bij de oprichting met een gift van 3000 gulden. "Een gift, die ook voor mij ruim mag heeten", schreef hij. Omgerekend: vier jaarsalarissen van een onderwijzer. Enige malen kwam ik het volgende verhaal tegen. Toen Groen in 1867 in Leeuwarden sprak over en voor het christelijk onderwijs, constateerde hij tot zijn vreugde dat er vele vrouwen onder zijn gehoor waren. "Nu zal het met het christelijk onderwijs helemaal wel goed komen", merkte hij op.

Drs. K. de Jong Ozn.

Oud-staatssecretaris van Onderwijs en oud-voorzitter Unie 'School en Evangelie'.

Veldheer zonder leger

De vermenging van de evangelische beweging (Reveil) met de gereformeerde emancipatie (afscheiding) is in het leven van Groen van Prinsterer vlees en bloed geworden.

Inderdaad is het een juiste taxatie geweest van Groen, dat hij de geestelijke opwekking van de evangelische richting wilde verbinden met de

diepe religieuze betekenis van de gereformeerde leer. Vervolgens wilde hij deze beide door organisatie en vertegenwoordiging haar invloed teruggeven op het beleid van land en volk. Daarin wordt hij in de RPF ten volle gewaardeerd.

Daarbij is zijn weg ook niet over rozen gegaan. Wat een smaad heeft hij niet moeten verduren toen de eerste jaren zijn oproep weinig gehoor vond. Van de door hem aanbevolen kandidaten voor de Tweede Kamer werd er in 1873 niet één gekozen. "Groen is een veldheer zonder leger", werd er gezegd. En ondanks alles is hij doorgedaan. Zijn boek *Ongeloof en Revolutie* wordt nog herdrukt. Naar zijn *Handboek der vaderlandse geschiedenis* wordt nog verwezen.

Daarom is het niet verwonderlijk dat hij een voorbeeld was en is voor veel RPF-ers. Toen de eerste verkiezingen in 1977 geen zetel brachten, wees men naar hem. Groen is in dat opzicht ook nu nog voor velen een inspiratiebron.

Hoe kun je nu zien dat Groen van Prinsterer geliefd was bij gewone burgers?

In vele wijken van Nederland dragen straten de naam van Groen van Prinsterer. Het is minder bekend dat ook kinderen naar hem vernoemd zijn.

In de Tweede Wereldoorlog, toen het Oranjehuis niet meer vernoemd mocht worden, hebben vele Nederlanders als blijk van verzet hun kinderen toch naar de koningin en prinsessen vernoemd. Toen dan ook in 1941 een naam gezocht moest worden voor de zesde zoon in onze familie, beschouwden mijn ouders deze naamgeving ook als een principiële keuze. Koninginnen en prinsessen vielen af, want het was een jongen. 'Willem', een verwijzing naar Willem van Oranje en naar Willem Bilderdijk, beiden verzetsmensen, werd goedgekeurd. Vervolgens werd ook aan Guillaume Groen van Prinsterer gedacht die als voorman van de christelijke staatkunde niet alleen heidense bezetters aan de kaak zou hebben gesteld, maar die ook de weg wees naar een christelijke politiek.

En zo is het gebeurd. De kleine Rietkerk werd versierd met de voornamen Willem Guillaume en is zo een levend bewijs geworden van de indruk die Groen van Prinsterer heeft gemaakt op de gewone burgers in Nederland.¹⁾

J.P.M. Rietkerk

Burgemeester van Genemuiden (RPF).

1. De betreffende Rietkerk is de bekende drs. W.G. Rietkerk uit Utrecht.

Geheel rechts Groens woning te Den Haag waar hij van 1838-1876 woonde

Neem nu een abonnement op BIJBEL EN WETENSCHAP!

Bijbel En Wetenschap is het populair-wetenschappelijke tijdschrift van de Evangelische Hogeschool. Daarin leest u maandelijks over de meest uiteenlopende onderwerpen vanuit een bijbelgetrouwe visie. Over bijvoorbeeld astronomie, bijbelwetenschappen, creationisme, economie, filosofie, geneeskunde, geschiedenis, kunst, media, onderwijs, opvoeding en recht.

U kunt kiezen: een **proefabonnement** voor vier nummers kost slechts f 9,95 en een **definitief abonnement** kost f 35,- per jaar. Neemt u een definitief abonnement dan ontvangt u een interessant boek als welkomstgeschenk.

Bel naar de BDU, tel. 03420-94203 en vraag naar de abonnementenadministratie van Bijbel En Wetenschap, of vul de onderstaande bon in.

TIJDELIJK MET GRATIS BOEK

Z JA, ik neem een
O abonnement op
B Bijbel En Wetenschap

- * Noteer voor mij een **proefabonnement**. Ik betaal slechts f 9,95 voor vier nummers. Daarna wordt het abonnement automatisch omgezet in een definitief abonnement, tenzij ik vóór de ontvangst van het laatste nummer schriftelijk opzeg.
- * Noteer voor mij een **definitief abonnement**. Ik betaal f 35,- per jaar en ontvang een boek als welkomstgeschenk.

Naam: dhr./mevr. _____

Straat: _____

Postcode/plaats: _____

Deze bon in ongefrankeerde envelop sturen naar:

BDU, t.a.v. abonnementenadministratie Bijbel en Wetenschap, antwoordnummer 21, 3770 VB Bameveld.

* *Kruis het betreffende hokje aan.*

Wacht met betalen op de acceptgirokaart.

Zeventien jaar monnikenwerk

In gesprek met dr. J. Zwaan

K. van der Zwaag

Ruim zeventien jaar consequent lezen van manuscripten van Groen van Prinsterer. Dat volbracht de Amstelveense classicus dr. J. Zwaan, die de uitgave van de twee kloekke delen *Bescheiden* verzorgde, verschenen in de serie *Rijks Geschiedkundige Publicatiën* (RGP). Dr. Zwaan raakte door dat werk zo met Groen vergroeid dat hij hem op een gegeven moment niet meer in de steek wilde laten en verder ging met het eenzame monnikenwerk. Een gesprek met een Groen-kenner van de bovenste plank, over zijn manier van werken bij de uitgave van niet-gepubliceerde bronnen van Groen van Prinsterer en over de actualiteit van deze negentiende-eeuwse historicus en staatsman.

Dr. J. Zwaan begon zijn werk in augustus 1974. De Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis (nu Instituut voor Nederlandse Geschiedenis geheten) vroeg de toen juist op Groen gepromoveerde classicus om zich bezig te houden met de uitgave van een gedeelte van de 'schriftelijke nalatenschap' van Groen, namelijk de zogenaamde *Bescheiden*. Daarvan was in 1951 een 'eerste stuk', bewerkt door Gerretson, min of meer verschenen. Het was wel gedrukt, maar werd om verschillende redenen niet in de handel gebracht.

Dertien jaar stil gelegen

Na het overlijden van Gerretson werd Smitskamp, de VU-man, die op *Groen van Prinsterer als historicus* was gepromoveerd, met de uitgave van de *Bescheiden* belast. "Maar een drukke baan als VU-hoogleraar was een belemmering om zich met bronnenuitgave bezig te houden. Het werk heeft om deze reden dertien jaar vrijwel stil gelegen", zo zegt dr. Zwaan. Een begrijpelijke gang van zaken volgens hem, "maar je blokkeert dan wel voor anderen de mogelijkheid aan het project te werken. Van Deursen heeft eens opgemerkt: "Meestal moet hij die de boedel van een onvoltooide bronnenuitgave overneemt terug naar af ...".

Zwaan is echter voor die zware taak niet teruggedeeind en mag nu het resultaat dit jaar aan de geleerde wereld en aan alle vrienden van Groen voorleggen. De twee delen *Bescheiden*, waarvan het eerste al in 1990 verscheen, zagen het licht in de (grote) reeks van de *Rijks Geschiedkundige Publicatiën* (RGP), de serie die in 1902 op stapel gezet was door de Rijkscommissie.¹⁾ De *Bescheiden* vormen de nummers 209 en 210.

Van deze serie was prof. Colenbrander de grote gangmaker, die in 1905 ook het eerste deel van de RGP afleverde (onder de titel *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840, deel I*). Zwaan die in 1974 als wetenschappelijk hoofdam-

tenaar op de VU-bibliotheek werkzaam was, had dit werk niet kunnen voltooien zonder de aan hem voor dit doel toegekende wekelijkse studiedag. Het was in feite een gift van de VU aan de minister van Onderwijs en Wetenschappen. "Voor mijzelf betekende dat natuurlijk geen verlichting van de weektaak, daar het bibliotheekwerk nu in vier dagen verricht moest worden." Op 1 september 1988 is dr. Zwaan op wachtgeld gesteld.

Briefwisseling

Toen Zwaan in 1974 begon, was van het andere gedeelte van de schriftelijke nalatenschap, Groens *Briefwisseling*, al meer dan tweederde gepubliceerd. Sindsdien heeft mw. drs. J.L. van Essen gestaag aan de voortzetting gewerkt en mag zij in dit voorjaar de voldoening smaken, dat ook het laatste (zesde) deel van deze *Briefwisseling* in de RGP-serie verschijnt.

De aan Zwaan verleende opdracht behelsde de uitgave van alle ongepubliceerde 'opstellen' van Groen. Het hele project van de Groen-uitgave was voornamelijk aan het brein van Gerretson ontsproten, maar voor Gerretson als bronnenuitgever heeft Zwaan niet al te veel lovende woorden over. "Gerretson miste voor dergelijk werk de noodzakelijke eigenschappen, die onlangs nog fraai beschreven zijn door Van Deursen in zijn artikel: 'Het ambacht van bronnen uitgeven'.²⁾ In de *Bescheiden* die Gerretson uitgaf, komen bijvoorbeeld hele bladzijden voor met notulen van de minister-raad, krantenverslagen enz., weliswaar aardig en bedoeld als toelichting, maar die zich veel te ver verwijderden van het begrip bronnenuitgave. Hij verwerkte er ook veel informatie over de geschiedenis van de Belgische opstand in en verloor zijn oorspronkelijke en eigenlijke doel steeds meer uit het oog. Hij is daarom ook niet verder dan 1830 gekomen. Veel liet hij ook over aan assistenten. Handschriften (van Groen) zag Gerretson nooit", zo zegt Zwaan met een verwijzing naar een uitlating van mw. Van Essen.

Manuscripten

De werkwijze van Zwaan bestond allereerst in het overschrijven (in sommige gevallen in het collationeren) van de manuscripten, die hij ter inzage kreeg op het Gemeente-archief in Amsterdam. Als dat gebeurd was, moesten de teksten uitgetypt worden "en dan begon het moeilijkste werk: het commentariëren. Maar vaak gaf ook het handschrift alleen al moeilijkheden. Groen had immers geen gemakkelijk handschrift. Er was soms een kladversie en een nette, waarbij de twee versies aanmerkelijk konden verschillen in vorm en inhoud. En welke moet je dan uitgeven?"

"Volgens de Richtlijnen voor het uitgeven van historische bescheiden (5e druk, Utrecht, 1975) geldt als regel de 'eindredactie', maar wanneer daarin een kenmerkende fout staat (bijvoorbeeld door verkeerd over-

schrijven), moet men uiteraard de juiste lezing uit de kladversie halen en afdrucken. Soms was de kladversie door Groens vrouw in het net geschreven. Groen had — geen wonder bij iemand die zoveel schreef! — vaak last van een 'lamme' hand. Mevrouw Groen deed dan dienst als secretaresse."

Een groot struikelblok voor de vaststelling van de juiste tekst vormen volgens dr. Zwaan de talloze afkortingen. "Als er 'souv.' staat, kan dat aangevuld worden tot 1. souverain. 2. souverainen. 3. souverainiteit. 4. souverain. 5. souverains. 6. souveraineté. Wanneer er vijf afkortingen in een zin voorkomen (beslist geen zeldzaamheid!), dan is het niet altijd mogelijk de tekst met zekerheid vast te stellen." Het vinden van de nodige toelichting bij de teksten was praktisch ook lastig, omdat Zwaan niet — zoals mw. Van Essen — in Den Haag woonde. "Problemen moest ik steeds opsparen en zien op te lossen door middel van een maandelijks bezoek aan het Algemeen Rijksarchief en de Koninklijke Bibliotheek. De vijf titels die men per keer van de Koninklijke Bibliotheek kon lenen, moesten telkens binnen een maand in de avonduren en weekenden gelezen of althans doorzocht worden."

Principes

Welke principes golden bij het commentariëren? "Allereerst", zo antwoordt Zwaan, "stelde ik: wat ik niet begrijp, zal de lezer ook niet gauw begrijpen. Daarom wilde ik eerst zelf alles goed begrijpen of met behulp van lexica en vele andere hulpmiddelen de moeilijkheden uit de weg ruimen en daarna wilde ik het resultaat graag zo beknopt mogelijk mededelen. Zo ontstaan de noten. Je moet in de tweede plaats letten op het verband met de door Groen zelf gepubliceerde geschriften. Vrij veel plaatsruimte heb ik gebruikt voor het opgeven van parallelplaatsen (zie pag. XIII van mijn Inleiding in deel I). Bij het citeren behoort men Groens eigen edities te gebruiken. Ik vind het dwaas en onjuist, als Smitskamp in zijn proefschrift de vijfde druk van *Ongetoef en Revolutie* (de editie van Var Malsen) citeert en ook dat dr. A. J. van Dijk bij het vertalen van *Ongetoef en Revolutie* de eerste en tweede druk vermengt. Je moet een 'zuivere', oorspronkelijke tekst ten grondslag leggen aan je vertaling."

Verworven kennis

Tijdens het werken aan de annotatie kon dr. Zwaan profiteren van zijn verworven kennis van Groen, die hij gedurende tien jaar had opgedaan bij het schrijven van zijn dissertatie. In 1973 had hij alle geschriften van Groen (gedrukte en ongedrukte) al eens gelezen. Vandaar zijn aanvankelijk optimisme bij de aanvaarding van de opdracht, dat hij het karwei in zeven à tien jaar wel zou kunnen klaren.

Die kennis kwam goed van pas bij het vinden van

parallelplaatsen, het opsporen van bronnen en het uitleggen van teksten, het echte commentaarwerk. Heel veel waarde heeft volgens hem het opnemen van de belangrijkste woorden in het zakenregister, zodat dit voor velen een hulpmiddel kan zijn om bepaalde begrippen na te zoeken. Alleen al aan dit zakenregister heeft hij ongeveer anderhalf jaar acht uur per dag gewerkt. Het beslaat bijna 170 bladzijden in deel II. In het personenregister zijn ongeveer 2000 namen verwerkt.

Als voorbeeld van het gemak van een register noemt Zwaan het begrip predestinatie. Vandaar verwijst hij weer naar het verwante woord uitverkiezing (en vice versa). Er is nu veel gemakkelijker na te gaan welke woorden en begrippen bij Groen voorkomen en op welke plaatsen.

"Het zou de wetenschap een stuk verder helpen, als alle gedrukte werken van Groen en ook de nu 'completeet' uitgegeven briefwisseling (de monumentale uitgave is en blijft een selectie!) op dezelfde wijze woord voor woord geanalyseerd zouden worden en de resultaten ervan hetzij in boekvorm, hetzij op diskette voor iedereen ter beschikking zouden komen", zo vindt Zwaan. "De bedoeling van zijn gemaakte register is in ieder geval: dit zijn de bewijsplaatsen; zoek het nu verder zelf maar uit."

Wezenloos zoeken

"Soms zoek je je wezenloos", zo moet Zwaan erkennen. Hij moest steeds meer documentatiesystemen opzetten. "Als Groen bijvoorbeeld schrijft: 'Rousseau zegt', dan doemt direct het probleem op: waar zegt hij dat dan? Dat vertelt Groen er dikwijls niet of niet precies genoeg bij. Rousseau heeft erg veel geschreven en indexen of concordanties op dat oeuvre zijn er niet. Dat geldt voor vrijwel alle 'moderne' auteurs. De classici zijn in dat opzicht veel verder gevorderd."

Om de keuze van de edities waarnaar Groen citeerde te beperken, zag Zwaan zich al spoedig gedwongen de hele bibliotheek van Groen op een kaartstelsel te zetten. "Dan wist ik tenminste wat hij bezat." De meeste boeken van Groen zijn later in de Koninklijke Bibliotheek terechtgekomen. "Het aardige is dat je in die boeken heel vaak aantekeningen van Groen tegenkomt, in margine, op de voor- en achterkant of op perkamenten losse velletjes, die menigmaal de moeite waard zijn om even over te schrijven."

Groen schreef privé dikwijls in telegramstijl. Veel van wat nu uitgegeven is in de *Bescheiden* was voor hem niet meer dan studiemateriaal. Hij was daarom ook niet van plan deze stukken te publiceren. Soms heeft Groen een opstel in portefeuille gehouden, omdat hij het "te polemisch" vond. Toch heeft Groen welbewust zijn schriftelijke nalatenschap geschonken aan het Rijk, al moest — volgens testamentaire bepaling — wel dertig

jaar gewacht worden met uitgave en onderzoek. "Kiesheid en fijngevoeligheid gaven hem aanleiding tot dit besluit. Sensatiezucht was hem volstrekt vreemd en hij wilde verhinderen, dat nog levende personen door te snelle publikatie gekwetst konden worden."

Wat uitgeven?

Wat kon wel en wat niet uitgegeven worden? Zwaan ging ervan uit dat de tekst enigermate samenhangend en bevattelijk moest zijn. "Vorstudies — in de vorm van losse aantekeningen — van het *Handboek der geschiedenis van het vaderland*, die vele honderden bladzijden in beslag nemen, maar weinig nieuws lijken te brengen, waren daarom niet geschikt voor uitgave. Daarentegen wel alle voorstudies van *Ongeloof en Revolutie*, omdat die veel materiaal bevatten, dat niet in *Ongeloof en Revolutie* verwerkt is. In die zeven voorstudies zitten natuurlijk overlappingsen, maar die zijn moeilijk te elimineren. Want dan heb je geen complete tekst meer."

Alles wat in het Algemeen Rijksarchief aan papieren van Groen opgeslagen is, heeft dr. Zwaan gezien. Er zijn daarbij ook allerlei stukken, zoals gegevens over de uitkering die aan de weduwe van Da Costa geschonken werd, die wel thuishoren in een boek over Da Costa, maar niet in de uitgave van Groens *Bescheiden*. "Criterium voor opname was dus dat het in de eerste plaats een werk van Groen moest zijn, maar in de tweede plaats ook dat het van redelijk historisch belang moest zijn. Zo helpen de voorstudies van *Ongeloof en Revolutie* in deel I van de *Bescheiden* je om veel dingen in het door Groen zelf onder deze titel uitgegeven werk beter te begrijpen. In de voorstudies is over bepaalde zaken uitvoeriger uitgeweid, bijvoorbeeld in een exposé over de Franse middeleeuwse en moderne geschiedenis en in een vooral op Thiers gebaseerd opstel over het verloop van de Franse Revolutie."

Archief familie van Groens vrouw

Zwaan hoopt altijd nog dat het Archief van Van der Hoop van Slochteren (de familie van Groens vrouw) weer toegankelijk zal worden zoals vroeger. Daarin bevinden zich ook nog vele publikabele stukken, zoals een uitgebreid reisverslag van Groen over zijn vakantie in Zwitserland in 1833. Zwaan heeft het gebrekkige afschrift daarvan wel uitgetypt en van een voorlopig commentaar voorzien, maar hij durft dit dagboek niet uit te geven, zolang hij de oorspronkelijke tekst, te vinden in dit archief, niet heeft gezien.

"De familie verleent al tientallen jaren geen toegang meer tot dit archief, mede vanwege slechte ervaringen met Gerretson, die zich zo'n beetje als bezitter van het archief gedroeg. Bemiddeling en voorspraak van diverse invloedrijke geleerden heeft tot nu toe geen verandering in deze droeve situatie kunnen brengen. In dit

archief zijn ook aardige gegevens over Groens jeugd te vinden en over zijn visie op de waarde van de klassieke talen. We weten dit uit de inventaris van het archief en kunnen het ook opmaken uit publikaties van W.H. de Savornin Lohman en Tazelaar over Groens jeugd."

Vele offers

Zwaan heeft zijn werk als bronnenuitgever als iets gezien waarvoor vele persoonlijke offers gebracht moesten worden. "Het betekent een regelmatige aflevering van steeds maar weer honderd bladzijden per kwartaal aan de toezichthouder, ook het eindeloos opzoeken en noteren van trefwoorden, gemiddeld vijftig per gedrukte bladzijde. Er was geen weg meer terug, want als je er halverwege mee ophoudt, heb je niets bereikt. Maar het zelfvertrouwen groeide, naarmate het werk voortgang vond en het fiat van de toezichthouder kreeg.

Ik moest alles vrijwel alleen doen, want de toezicht houdende commissie liet het controlewerk geheel aan Van Deursen over en bemoeide zich niet met mijn bezigheden. Laatstgenoemde had (en heeft) uiteraard ook meer dan genoeg te doen en moest zich dus beperken tot het doornemen van de aangeleverde kopij en het verstrekken van incidentele adviezen."

Kerk

Zwaan raakte op deze manier vergroeid met Groen. Hij wilde hem ook niet meer in de steek laten en vond deze arbeid ook een geestelijke verrijking. De actualiteit van Groen op vele levensterreinen staat voor Zwaan buiten kijf. Hij noemt om te beginnen zijn betekenis voor de kerk. "Ik denk hierbij in de eerste plaats aan zijn levenslange inspanningen om de belijdenis van de kerk te handhaven. Zeer juist heeft Van Niftrik in een rede over *Groen van Prinsterer en de Kerk* daarvan gezegd: "Groen van Prinsterer heeft door zijn eenzame strijd voor de gelding van de Belijdenis in de Kerk de substantie der Kerk gered".³⁾ Die eerbied voor de confessie valt des te meer op in een tijd van verwatering van de (synodaal) Gereformeerde kerken, waarvan ik lid ben. Kerkrecht en kerkelijke tucht vormden voor Groen geen tegenstelling met 'ethisch' denken, maar werden door hem als onmisbare bestanddelen, ja als conditio sine qua non van kerkelijke moraal beschouwd."

Ook Groens kijk (wat eveneens geldt van Kuyper) op het jodendom verschilt hemelsbreed van "de thans vigerende OJEC-ideologie, de zogenaamde twee wegen-leer. Met een figuur als Da Costa of Capadose weet men nu eigenlijk geen raad. Men vindt het maar lastig en verwarrend dat er ook nog tot het christendom bekeerde joden zijn. Die verstoren immers de idylle."

School

Ook op het terrein van de school heeft Groen zijn actualiteit zeker niet verloren, aldus Zwaan. "Groens ijveren voor een waarlijk christelijke school, voor een school met de Bijbel, is voor Nederland van onschatbare betekenis geweest. Misschien is dat het allerbelangrijkste aspect van zijn overweldigende werkzaamheid geweest. Op het ogenblik staat de sinds 1917 bestaande grondwettige gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs weer flink op de tocht. Er gaat bijna geen week voorbij of het 'onverdeeld naar de openbare school' klinkt ons weer tegemoet en er is altijd wel weer plaatsruimte in de krant voor de quasi-neutrale slimmerd, die de beste bezuiniging op de onderwijsbegroting gelegen vindt in de afschaffing van het christelijk onderwijs."

"Die suggesties komen zowel van liberale als van socialistische zijde en maken eens te meer duidelijk, dat Groen volkomen gelijk had met zijn diepgeworteld wantrouwen tegen alle 'revolutionaire' richtingen. Maar we moeten ook een hand in eigen boezem steken. Van de bezieling en geestdrift uit de dagen van de schoolstrijd valt in de gelederen van het christelijk onderwijs thans veel minder te bespeuren. Een paar brochures van Groen over de christelijke school of het gedenkboek *Van strijd en zegen* (1904) zouden verplichte lectuur moeten zijn voor ieder die aan een christelijke instelling gaat doceren."

Staat

Tenslotte wijst Zwaan op de grote betekenis van Groen van Prinsterer op het gebied van staat en recht. "Ten aanzien van de rechtshandhaving is Groen actueel. De ernst van moord wordt niet meer ingezien. Dan biedt Groen, als iemand die — evenals Stahl — de doodstraf niet afgeschafte wilde zien, het nodige tegenwicht. De ongelofelijke slapheid van in het bijzonder de wetgevende en rechterlijke macht met betrekking tot de bestrijding en bestraffing van de criminaliteit (vrijlaten van zware criminelen vanwege 'vormfouten', tolereren van zwartrijden in het openbaar vervoer, onvoldoende bewaking van de gevangenen), zou noch bij hem noch bij zijn tijdgenoten enig begrip gevonden hebben. De Romeinen hadden de verstandige gewoonte bewakers persoonlijk aansprakelijk te stellen voor ontsnapping van 'hun' gevangenen. Hier gaat het salaris van justitiële autoriteiten, door wier laksheid, onverschilligheid of slordigheid misdadigers er zonder passende straf vanaf komen, gewoon door. *Summum ius summa iniuria!*"

"Met de vermelding van twee van de drie machten stuiten we op het nog steeds actuele thema van de Trias Politica, waarover Groen behartenswaardige opmerkingen gemaakt heeft. Een resonans zou men kunnen beluisteren in de befaamde Nijmeegse rede van premier

Lubbers (van 3 september 1990) over de 'ziekte' van de Nederlandse staat en maatschappij, al nemen we niet aan dat onze premier tot de trouwe lezers van Groen behoort. Samenhang bestaat er tussen Groens kritiek op de Trias Politica en zijn gecompliceerde soevereiniteitsleer. Ook dat onderwerp staat nu weer volop in de belangstelling. In 1991 wijdde het tijdschrift *Theoretische geschiedenis* er een heel nummer aan met onder andere een bijdrage van Kinneging, die — zonder Groen te kennen of te noemen — veel affiniteit vertoont met Groens gedachtengang in verschillende passages, die in *Bescheiden I* afgedrukt zijn."

Verzorgingsstaat

Voor het opbouwen van een verzorgingsstaat heeft volgens Zwaan Groen gewaarschuwd voordat die 'idealistische' constructie gerealiseerd werd. "De negatieve effecten beginnen zo langzamerhand zelfs voor de vurigste verdedigers van dat systeem zichtbaar te worden. De realiteitszin begint zelfs enigszins terug te keren in staten die decennia lang door het communisme zijn geïndoctrineerd. Waarom zou dat dan in Nederland ondenkbaar zijn?"

"Het samenleven van gelovigen en ongelovigen in een staatsverband begint steeds moeilijker te worden door de dристheid en agressiviteit van het ongeloof. Over de 'tolerantie' en omgangsvormen van zijn belijders heeft Groen voorspellingen gedaan, die we nu avond aan avond op televisie en radio in vervulling zien en horen gaan. Een gerechtvaardigde klacht van de Evangelische Alliantie over de blasfemieën van de VPRO wordt door de Reclamecodecommissie afgewezen op grond van het kinderachtige argument, dat de bezwaren (waarvoor men wel 'begrip' heeft) 'subjectief' zijn."

Volksvertegenwoordiging

Over het functioneren van de volksvertegenwoordiging heeft Groen volgens Zwaan veel belangwekkende uitspraken gedaan. Ook de Eerste Kamer werd daarbij zeker niet vergeten. "Kaland had zich in het recente staatsrechtelijke conflict met het kabinet heel goed op Groen kunnen beroepen." Volgens de Amstelveense classicus heeft Groen veel voor het praktisch functioneren van de democratie gedaan. "Hij heeft altijd op de bres gestaan voor de rechten van het parlement, soms in strijd met zijn eigen theorie over de democratie", zo voegt Zwaan eraan toe. "Zo had Groen bijvoorbeeld een (te) grote angst voor het algemeen stemrecht. Hij voorzag dat van het stempel 'Revolutie' (met een hoofdletter)."

"Als politicus van internationale allure behoudt Groen eveneens grote actualiteit", vervolgt Zwaan. "Groen dacht ondanks zijn accent op het eigene van Nederland, ruim en breed; hij dacht Europees en mondiaal. Hij bestreed daarom telkens de onaantastbaarheid van de

nationale soevereiniteit. De ethiek doorbrak dan bij hem de juridische grenzen. Souvereiniteit is mooi en nodig, maar kan onderdrukking en onrecht en schending van de mensenrechten nimmer legitimeren. Wie kan ontkennen dat Groen ook in dat opzicht goed 'bij de tijd' is? Hij beriep zich op het 'recht van interventie' niet alleen als hele volken uitgeroeid dreigden te worden, maar ook als vorsten voor hun leven te vrezen hadden. Zo was Groen van mening, dat 'een verstandige, een gematigde, doch tevens krachtige tusschenkomst' van de Europese mogendheden aan het begin van de Griekse vrijheidsstrijd heel wat onheil had kunnen voorkomen (*Bescheiden*, I, 65). De buitenlandse mogendheden hadden zowel het recht als de plicht om de 'moord' op Karel I van Engeland in 1649 te verhinderen. In 1793 hadden de geallieerden moeten proberen Lodewijk XVI van Frankrijk "aan de uitzinnigheid eener opgeruide menigte te ontrukken" (*Bescheiden*, I, 105). Men kan erover twisten of de terechtstelling van Karel I moord genoemd moet worden. Onbetwistbaar en onloochenbaar echter is Groens bijdrage voor een ethisch gefundeerd volkenrecht."

Noten:

1. De geschiedenis van de Rijkscommissie is uitvoerig beschreven door K. Kooijmans en J.P. de Valk in het artikel "Eene dienende onderneming." De Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis en haar Bureau 1902-1968', in: *Bron en publikatie. Voordrachten en opstellen over de ontsluiting van geschiedkundige bronnen, uitgegeven bij het 75-jarig bestaan van het Bureau der Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis* (Den Haag 1985) 203-283.
2. A.Th. van Deursen, 'Het ambacht van bronnen uitgeven. Dr. A.J. Veenendaal sr.', *Theoretische geschiedenis* 17 nr. 4, (1990) 433-445.
3. K. Dijk e.a., *Groen van Prinsterer herdacht* ('s-Gravenhage 1951) 10.

**CHRISTELIJKE HOGESCHOOL
DE DRIESTAR**

**Geschiedenis studeren in deeltijd
aan De Driestar te Gouda**

Opleidingen voor een tweedegraads of een
eerstegraads diploma.

De colleges worden gegeven op maandag-
en donderdagavond.

Het is voor belangstellenden ook mogelijk
om slechts op onderdelen van het pro-
gramma in te schrijven.

**Voorlichtingsbijeenkomst:
7 mei 1992, aanvang 19.30 uur**

Voor nadere informatie en inschrijving:
Christelijk opleidingsinstituut voor onderwijsgeve-
den op reformatorische grondslag De Driestar
Bleulandweg 492, Postbus 368, 2800 AJ Gouda
telefoon 01820-38388

RGP

Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

In de serie Rijks Geschiedkundige Publicatiën zijn de laatste delen verschenen van

Groen van Prinsterer Schriftelijke Nalatenschap

Het eerste deel van deze uitgave verscheen in 1925. De uitgave is thans voltooid door drs. J.L. van Essen (Briefwisseling) en dr. J. Zwaan (Bescheiden). Hiermee zijn de uitvoerige briefwisseling en vele tot nu toe onuitgegeven teksten van Groen toegankelijk gemaakt.

Uit recensies

'De uitgave van Groens Schriftelijke Nalatenschap is qua omvang, kwaliteit en bruikbaarheid een monumentale bijdrage tot de geschiedwetenschap'.

'Voor de kennis van niet alleen Groen, maar ook van de (kerk)geschiedenis in het hier bestreken tijdvak, is dit een Fundgrube'.

Prijs van de recente delen

Briefwisseling, deel VI f 145,—; Bescheiden, deel I f 120,— en deel II f 125,— (samen f 220,—).

Verkrijgbaar via de boekhandel of rechtstreeks bij het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis,
Postbus 90755, 2509 LT 's-Gravenhage, tel. 070-3814771.

Groen van Prinsterer en de 'wezenlijke theocratie'

Bij de verschijning van Groens *Bescheiden*
door dr. J. Zwaan

W. van der Zwaag

"De hut van den schamelen landbewoner wordt door hetzelfde beginsel als het paleis des konings beschermd. God heerscht over alles. Wij willen geene joodsche, maar wij willen toch eene wezenlijke theocratie. Aan Christus is alle magt gegeven in hemel en op aarde. In de staatsvormen is ten dezen opzichte geen verschil."¹⁾

Met deze karakteristieke uitspraak van Groen worden wij weer rechtstreeks voor de vraag gesteld: Heeft Groen van Prinsterer (1801-1876), voluit een vertegenwoordiger van de negentiende eeuw, nog iets te zeggen voor onze tijd? Met zijn belijdenis "dat IN DE VERZOENING DOOR CHRISTUS het middenpunt der wereldgeschiedenis ligt",²⁾ is immers tevens aangetoond dat hij de geschiedenis niet vanuit de algemene maar vanuit de bijzondere openbaring heeft willen beschouwen. Kunnen wij, geëmancipeerde twintigste-eeuwers, een dergelijke stellingname nog voor onze rekening nemen, nu wij veelal immers niet verder kunnen komen dan een algemeen waargenomen 'Godsverduistering'?

Schriftelijke Nalatenschap

Welnu, wie zich nader in de hier aan de orde gestelde problematiek wil verdiepen, wordt een unieke gelegenheid geboden in de verschijning van de delen acht en negen van Groen van Prinsterers *Schriftelijke Nalatenschap*, die bewerkt zijn door dr. J. Zwaan. Deze classicus, in 1973 gepromoveerd op *Groen van Prinsterer en de klassieke oudheid*, was hiervoor wel één van de eerst aangewezen personen. Het zijn twee lijvige folianten geworden van respectievelijk 714 en 835 dichtgedrukte pagina's, *Bescheiden deel I: 1821-1842* en *Bescheiden Deel II: 1842-1876*, waarvan de stof op chronologische wijze is gerangschikt en uitvoerig is geannoteerd. Het laatste deel bevat tenslotte nog een bibliografie van Groen, een uitvoerige literaturopgave, een index van personen en een zeer veelzijdig register van zaken. Wij mogen de bewerker bij de gelegenheid van deze verschijning wel van harte gelukwensen met de voltooiing van zijn jarenlange arbeid. Er is een ongelooflijke hoeveelheid onderzoek, taxatie en uitwerking aan voorafgegaan.

In de *Inleiding* legt de bewerker rekenschap af van de wijze, waarop de keuze van de teksten tot stand is gekomen, van de herkomst en vindplaats ervan, van de wijze van tekstuitgave en van annotatie. "Het begrijpen en verstaanbaar maken van de tekst is mijn voornaam-

ste doel geweest", merkt hij op. Hij heeft zich van die tekst nooit ver willen verwijderen en spreekt hierbij tevens de hoop uit dat hij althans "iets verstaat van de onmisbare kunst om tusschen de regels te lezen" (een citaat van Groen), hoewel hij veronderstelt dat historici zijn aanpak misschien te filologisch zullen vinden. Tenslotte belijdt hij: "Bij de voltooiing van dit werk is het mij een behoefte God te danken voor Zijn hulp: "op heel die lange weg tot hiertoe droeg Hij mij zoals een vader zijn kind" (Deut. 1:31).

Van der Palm en Bilderdijk

Bij de bespreking van de inhoud dienen wij ons uiteraard te beperken tot het geven van enkele karakteristieken. In zijn *Dagboek* uit 1822 blijkt de jonge Groen nog volop in de "liberale dampkring" te verkeren waarin hij is opgevoed. Zijn zondagspraktijk kan na een "heerlijke preek" van professor Van der Palm nog worden gecombineerd met een bezoek aan de Haagse kermis.

Vanzelfsprekend komt ook Bilderdijk, wiens privaatcolleges Groen enige tijd heeft gevolgd, in deze tijd binnen de gezichtskring. Groen doet enige malen met een medestudent bij hem "eene visite" en krijgt dan de ene keer een wonderlijk verhaal te hogen over de uitdroging van de Haarlemmermeer, die de ondergang van heel Holland ten gevolge zou hebben, de andere keer over het maken van goud, dat volgens de dichter "geene herssenschim" zou zijn. Overigens wordt en passant ook nog opgemerkt dat het roken "hoogst nadeelig" is.

Het opmerkelijke is dat de zo zeer begaafde jongeling, het volgend jaar op één en dezelfde dag in twee faculteiten gepromoveerd, hoegenaamd geen negatief commentaar levert op de bizarre dichter. "Zoo sprak de heer Bilderdijk met ons op zijne gewone, dat is leerzame en onderhoudende wijze." Dat is alles wat de bescheiden jonge Groen ervan zegt. Als er dan enige tijd later naar de tuin van professor Van der Palm wordt gewandeld — "alwaar wij zeer plezierig thee dronken" — krijgen wij een aardig beeld van Groens jeugd. En mogelijk ook wel van de opmerking van Busken Huet, die "Nederland kan gelukwenschen dat het niet slechts Van der Palm, maar ook Bilderdijk heeft voortgebracht".³⁾

De opstand van de Grieken

Was Groen 'Bilderdijkiaan'? Zijn houding ten aanzien van dit punt is altijd wat ambivalent geweest, maar als men de volgende tekst: "Bedenkingen tegen een oproep tot ondersteuning der Grieken" uit 1825 leest, zou men het bijna gaan denken. De opstand van de "vrijheidlievende", grieks-orthodoxe Grieken tegen de "despotieke", mohammedaanse Turken riep overal in ons werelddeel grote sympathie op en ook hier te lande werd

door "bij hunne medeburgers geëerbiedigde mannen" als G.K. van Hogendorp, professor H.W. Tydeman en hoogkerkelijke figuren als I.J. Dermout en W.B. Donker Curtius tot steunverlening aan de "ongelukkige Grieken" opgewekt. Het gold hier immers de eeuwenlange worsteling tussen het Kruis en de Halve Maan? Bilderdijk, die echter het hem heilige "Droit divin" van een bevriende, contractueel verbonden mogendheid zag aangetast, had van het christendom van de Grieken geen hoge dunk en wenste spottend dat de Grieken "maar zulke goede Christenen als de Turken waren!" De Grieken genoten in het Turkse Rijk immers godsdienstvrijheid? Hij beschouwde de opstand echter als "vervloekte" revolutie tegen het wettig gezag. Het is een opmerkelijke zaak dat de argumenten, die Bilderdijk hier aanvoerde, in de *Bedenkingen* van Groen zijn terug te vinden. Naar de beoordeling van dr. C. Tazeelaar is Groens uitvoerige betoog (hier veertig pagina's lang) "zonder twijfel geïnspireerd door Bilderdijk, wiens stempel het draagt in zijn militant karakter".⁵⁾ Ook Zwaan moet — in zijn academisch proefschrift — concluderen dat de invloed van Bilderdijk duidelijk merkbaar is, volgens hem helaas in ongunstige zin. "Het hele van tegenstrijdigheden wemelende werkje blijft enigszins een 'Fremdkörper' in Groen's overigens harmonische oeuvre. Er heerst een bedenkelijk legitimisme m.b.t. de Turkse onderdrukking. Merkwaardig is ook de totale afwezigheid van de broederlijke houding, steeds wel tegenover de rooms-katholieken aangenomen."⁶⁾ Zwaan constateert in dit verband dat Groens zienswijze in later jaren veranderd is.

"Studiën over de revolutie"

In het eerste deel van Groens *Bescheiden* wordt de hoofdschotel gevormd door het zevental *Studiën over de revolutie en over het staatsrecht* (p. 388-595) allen uit het jaar 1840. Men kan ze beschouwen als voorstudies van *Ongeloof en Revolutie*, Groens "anti-communistisch manifest"⁷⁾ uit 1847. Uit de rijk gevarieerde inhoud blijkt hoe hij met de stof heeft geworsteld en met welk een omvangrijk onderzoek zijn klemmend betoog gepaard is gegaan.

Groen distantieert zich in deze studies van Bilderdijk, die de oorsprong der staten in de eenvoudige uitbreiding van de familie heeft gesteld en zo tot de conclusie is gekomen dat er geen wettige regeringen zijn buiten de monarchie en de aristocratie voorzover daarin de "vader des huisgezins" wordt verondersteld. Toch valt hij zijn vroegere leermeester weer bij dat een grondwet niet a priori kan worden gevormd. "Men heeft in de laatste tijden dikwijls getracht den staat als 't ware door eene constitutie te herscheppen, doch de historie van die tijden zal grootendeels de geschiedenis van mislukte pogingen zijn."⁸⁾ Wij denken in dit verband aan het gejongleer met diverse constituties tijdens de

Bataafse Republiek. De revolutionaire staatsvormers hebben menigmaal een constitutie opgedrongen zonder rekening te houden met de "eigenaardigheid der volken".

Geheel in overeenstemming met Bilderdijk is Groens opvatting ten aanzien van de soevereiniteit. "Il y a un Souverain-Dieu dont l'homme-souverain est le représentant et le ministre. Le souverain, par la nature de son pouvoir, est l'image de Dieu sur la terre; sa majesté est un reflet de la majesté céleste. Il est sacré, inviolable, irresponsable devant les hommes."⁹⁾ Gods beeld moet in de vader, de heer, de rechter en de koning worden gezien. Groen ontkent echter niet dat er in de staat wederkerigheid van rechten en plichten zijn. "Het hoogste gezag, ofschoon ondeelbaar, is niet onbeperkt. De grenzen van dat gezag liggen in de algemeene wetten, die God in natuur en openbaring heeft voorgeschreven en ook in de regten van anderen op die algemeene wetten gegrond."¹⁰⁾

Gewijzigde staatsbeschouwing

Naarmate Groens *Studiën* vorderen worden er ook meer historische elementen ingebracht en herkent men hierin een blauwdruk van *Ongeloof en Revolutie*. Het kan bekend zijn dat Groen de privaatrechtelijke opvatting van het gezag, zoals dit door Von Haller (en ook door Bilderdijk) werd aangehangen en waarbij de "sovereine vorst" bij zijn beslissingen alleen aan de wet Gods en zijn geweten is gebonden, omstreeks 1849 heeft losgelaten. De Groningse hoogleraar C. Star Numan wees Groen op de geschriften van de Duitse lutherse rechtsgeleerde en politicus F.J. Stahl, die meer nadruk legde op het publiekrechtelijk karakter van de staat, dat wil zeggen als een aangelegenheid waarbij alle burgers betrokken zijn en die rekening houdt met de plicht van de overheid het algemeen welzijn te bevorderen.

Stahl, hoewel een tegenstander van de volkssoevereiniteit en van de scheiding tussen kerk en staat, aanvaardde de constitutionele monarchie, die overleg tussen de vorst en de vertegenwoordigers der natie nodig acht. Hij zag de staat als een res publica, als een instituut van het "gemenebest". Overigens maakt Groen met instemming melding van het standpunt van de Pruisische vorst Frederik Willem IV, die weigerde, "dasz sich zwischen Unsem Herr Gott im Himmel und dieses Land ein beschriebenes Blatt, gleichsam als eine zweite Vorsehung eindränge, um Uns mit seinen Paragraphen zu regieren und durch sie die alte, heilige Treue zu ersetzen".¹¹⁾ Nog in 1861 is Groen van mening dat deze koning ten onrechte als "een ongeschikten droomer en dweeper" werd beschouwd. "Hij gaf getuigenis aan onzen goddelijken Heiland, Heer en Koning."¹²⁾

In het tweede deel van de *Bescheiden* komt een uitvoerig artikel uit 1861 voor over Stahl, dat eveneens het

karakter van een voorstudie heeft en waarvan veel is verwerkt in de het volgende jaar verschenen studie *Ter nagedachtenis aan Stahl*. Groen is van mening dat de hoofdgedachte van Stahl, die "in voortreffelijkheid van leer en praktijk, door zeer weinigen in vroeger of later tijd, geëvenaard is", dezelfde is die hij, Groen, reeds in 1831 "als slotsom van onderzoek en ervaring, als geloofsuitdrukking", ten grondslag aan zijn beginselen heeft gelegd. "Het welbegrepen droit divin is, onder elken staatsvorm, het cement van den staat. (...) Ook bij de wenschelijkheid eener burgerlijke en politieke gelijkstelling der gezindten, moet er verband tusschen kerk en staat zijn; geene scheiding, waardoor de natie in de openbare instellingen van haar godsdienst beroofd wordt."¹³⁾

Godloochenende filosofie

De "satanische grondtrek der revolutie" blijft beklemt. Werd het Bilderdijk niet "als het toppunt der ongerijmdheid in rekening gebracht, dat opstand tegen God eene herhaling is van het verleidelijke woord: 'Gij zult als God zijn!'" Maar waarom is het bestuderen van Von Haller, vroeger onmisbaar, nu schier overtoelig? Omdat hij de vader ook van Stahl geweest is. Maar wat Von Haller afwijking noemt — deelgenootschap van de natie aan de regering — is bij Stahl vooruitgang. "Stahl wilde den modernen staat op christelijk-historischen grondslag. De getemperde monarchie, maar getemperd door een wezenlijk deelgenootschap der natie aan de behandeling van de publieke zaak." Maar eveneens: "Alleen de christelijke staat kan waarlijk constitutioneel zijn. Vereeniging van gezag en vrijheid is buiten het christelijk beginsel niet denkbaar. Dan is er niets dan de soevereine volkswil."¹⁴⁾

Dr. H.J. Smit, die van "Groen en de praë-revolutionaire staatsvormen" een belangwekkende uiteenzetting heeft gegeven, komt tot de conclusie dat de grote antirevolutionaire voortrekker deze staatsvormen teveel als een privaatrechtelijke aangelegenheid van de vorst heeft gezien en in deze opvatting "niet geheel historisch" is geweest. Hij is van mening dat Groen ten onrechte een principiële scheiding veronderstelt tussen de staat voor en na de Franse Revolutie en neemt als vaststaand feit aan dat tendenties, die leidden tot de constitutionele monarchie in de negentiende eeuw vanaf het begin der Middeleeuwen werkzaam zijn geweest. "Had het koningschap in dezen tijd maar begrepen, hoezeer het nodig was rekening te houden met de wensen en behoeften der natie, hoeveel kwaad had kunnen worden voorkomen."¹⁵⁾

Maar wordt met deze conclusie tevens niet het hele fundament onder Groens magistrale werk *Ongeloof en Revolutie* weggeslagen? Groens gehele betoog was er immers op gericht aan te tonen dat de Revolutie niet is voortgekomen uit de beginselen en de misbruiken van

vroeger tijden, met andere woorden niet in de eerste plaats een sociaal-economische achtergrond heeft gehad? Niet de misbruiken van het vroegere staatsbestel maar de gezagsondermijnende theorieën van Godloochenende filosofen zijn volgens hem de oorzaken van deze catastrofale omwenteling geweest. Ook door Groens *Studiën* uit 1840 klinkt het steeds: "L'histoire, ce sont les idées en action" en: "l'histoire est la philosophie en action".¹⁶⁾ De historie is niets anders dan de ontwikkeling der heersende beginselen. Ook de profeten van de Omwenteling als Voltaire en Rousseau waren werktuigen van de tijdgeest en tolken, meer dan leermeesters van de publieke mening.¹⁷⁾ "In dit bijna christelijke, in dit *schijnbaar* christelijke, ligt het bij uitnemendheid *antichristelijke* der revolutionaire filosofie, der moderne richting."¹⁸⁾

Het arsenaal der historie

De nauwe band tussen kerk en staat werd als één der voornaamste misstanden van het ancien régime aangemerkt. Maar lag hier de wortel van het kwaad? Veeleer kunnen wij Groen bijvallen als hij constateert: "Met het versterven van den levensboom, door de Hervorming weder in den Europeanen akker geplant, was de grond ter opneming van het dodelijk zaad bereid. Aan de nieuwe leer werd spoedig én godgeleerdheid én staatsrecht én letterkunde en opvoeding dienstbaar. Met deze zuurdesem werd het ganse deeg doortrokken. Bijkans geheel Europa was bij het uitbreken der Franse revolutie voor omwenteling rijp."¹⁹⁾ De door Groen als antichristelijk aangemerkte en van de ware religie vervreemde Rooms-Katholieke Kerk, waartoe ook het merendeel van de Franse bevolking behoorde, kon aan de revolutionaire stuwkracht geen weerstand bieden.

Tallose malen treedt aan de dag hoezeer Groen uit het arsenaal der historie zijn antirevolutionair wapentuig heeft gehaald en soms heeft omgesmeed. Hij maakt hierbij kwistig gebruik van citaten van de "traditionalisten", overwegend Franse rooms-katholieke, maar tegen de Revolutie gekante schrijvers als De Lamennais, De Bonald en De Maistre en eveneens van "doctrinairen" als de liberale Franse staatsman-historicus Guizot, die na 1848 de revolutie de rug toekeerde en terugkeerde tot het protestantse geloof. En niet te vergeten de Engelse staatsman Burke, die al in een vroeg stadium de Franse Revolutie brandmerkte als een religie-oorlog. "Kings will be tyrants from policy when subjects are rebels from principle"²⁰⁾, zo zei hij. De door Groen ter bewijsvoering aangehaalde citaten, waarvan de herkomst door Zwaan menigmaal na uitgebreid onderzoek kon worden vastgesteld, zijn vaak uitvoeriger dan de opgenomen tekst, maar haast altijd interessant.

Begrijpelijkerwijs heeft Groen zich in deze *Bescheiden* niet alleen uitgesproken over de staat, maar eveneens over zaken als de kerk, de school en de maatschappij.

We hebben gezien de beperkte ruimte uit de goudmijn van Groens *Bescheiden* slechts enkele korrels edel metaal aan het licht kunnen brengen. Gedurig wordt men geboeid door een keur van gedachten en overtuigd door een rijkdom aan argumenten, of het nu gaat over de toestand in de Hervormde Kerk en de strijd voor de handhaving van het leergezag, over het Concordaat met Rome, over de onderwijswetgeving of over de bijgewoonde Kamerzittingen. Bijzonder belangwekkend is ook hetgeen Groen als Kabinets-secretaris schrijft over zijn vertrouwelijke contacten met en zijn adviezen aan koning Willem I.

Er zijn in deze *Bescheiden* nogal wat Franstalige teksten opgenomen. Groen kon evenals zijn ontwikkelde tijdgenoten flink met deze taal uit de voeten. Toen hij bij zijn bezoek aan Genève in 1861 ter gelegenheid van de vergadering van de Evangelische Alliantie, waar het Frans de voertaal was, ook Engelse geestverwanten ontmoette, zei hij hun taal niet voldoende te verstaan en nauwelijks te kunnen spreken. Het eens toonaangevende continentale Frans is nu door het Engels als wereldtaal vervangen. Groen ontmoette op deze vergadering, waar hij ook als spreker optrad, ook en niet voor het eerst, de bekende dr. César Malan, de heraut van het Zwitserse reveil. "Je savois bien", zo zei Groen tegen hem, "que vous aimez la Hollande", waarop Malan repliceerde met: "Oui, j'aime la Hollande, mais j'aime aussi la vérité, comme vous l'avez dite".²¹⁾ Overigens had Groen nogal wat principiële en praktische bezwaren tegen deze Alliantie.

Evolutie in denkbeelden

Is er sprake van evolutie in Groens denkbeelden? Zelf is hij niet geneigd dit toe te geven. Men heeft bij bepaalde controversen wel eens gesproken van Groens "vrijwillige blindheid".²²⁾ Zwaan valt echter dr. J. Sizoo bij, als die schrijft: "Men kan niet ontkennen dat er in het denken van Groen over de verhouding tussen koning, regering en staten-generaal in de loop der jaren een geleidelijke maar duidelijke verandering heeft plaatsgevonden".²³⁾ Bij de constitutionele crisis in de jaren 1866-1868 ter gelegenheid van de motie-Keuchenus werd er zelfs van de "volte-face" van Groen gesproken. Heeft Groen zelf continuïteit voor identiteit aangezien? De vraag laat zich hier stellen in hoeverre deze evolutie in de *Bescheiden*, die teksten bevatten van 1820 tot 1876, is weerspiegeld.

Wij hebben er in verband met Groens veranderde staatsbeschouwing, waarbij de privaatrechtelijke voor de publiekrechtelijke opvatting werd ingeruild en Stahl prioriteit werd verleend boven Von Haller, reeds getracht op deze zaak te wijzen. Denk ook aan zijn visie op de opstand van de Grieken. De soevereiniteit Gods blijft bij hem nauw verbonden met de vorstelijke soevereiniteit. "Men kan zonder overdrijving beweren",

aldus Zwaan, "dat hij van de lessen van Bilderdijk en Von Haller een "overspannen overheidsnotie" heeft overgehouden". Maar, zo voegt hij er aan toe: "Dit zijn echter schaduwen, die wijken moeten voor het licht".²⁴⁾

Moeilijker wordt het echter Zwaan te volgen als hij spreekt over het "valse dilemma" van "Volkssouvereiniteit of Souvereiniteit Gods", dat Groen ons zou willen opdringen en waardoor de democratische staatsvorm (waarvan Groen een "diepgewortelde afkeer" had) feitelijk buiten de wet wordt gesteld.²⁵⁾ Met zijn genuanceerde opstelling tegen bepaalde opvattingen van Groen is Zwaan, onzes inziens zonder bezwaar zijnerzijds, te plaatsen bij de kritische historici van de bundel studiën uit 1944, al zal het spreken over een Groens "mechanisch idealisme"²⁶⁾ zoals dr. J.C.H. de Pater doet, ook Zwaan wel wat te ver gaan. Dat ook bij Groen de historische causaliteit niet kan worden losgemaakt van de bovennatuurlijke heeft overigens professor Kamphuis op overtuigende wijze aangetoond.²⁷⁾

Commentaar op Groen

Niet alleen van neocalvinistische zijde is dus commentaar op Groens positiebepaling en bewijsvoering geleverd, ook van liberale zijde. Dr. P. Geyl, sociaaldemocraat, heeft het Bilderdijk (postuum) eens voor de voeten geworpen dat deze de gereformeerde kerk vereenzelvigde met de Nederlandse staat. "De kerk, en de kerk volgens de belijdenis van Dordt, dat is voor Bilderdijk het enig element dat recht heeft op de staat."²⁸⁾ Zou Groen er wezenlijk anders over hebben gedacht? Hoe moeilijk is het hem blijkens bepaalde opgenomen teksten al niet gevallen de gereformeerde religie een legitieme plaats te doen innemen in zijn eigen kerk, laat staan dat dit het geval zou zijn in de nationale staat en school.

Ook Fruin heeft de vader van de antirevolutionaire richting zijn kritiek niet bespaard. "Het stelsel van Groen", aldus Fruin, "vordert een heerschende kerk en toch zien wij hem rusteloos ijveren voor volkomen vrijheid van godsdienst",²⁹⁾ hetgeen volgens hem inconsequent was. Groen was in tegenstelling tot de lutherse Stahl confessioneel gebonden aan de gereformeerde belijdenis (art. 36 NGB!). "Een opzettelijke beschrijving van de veranderingen die, sedert Bilderdijk het antirevolutionaire systeem hier te lande ondergaan heeft, zou zeer leerrijk zijn", oordeelt de scherpzinnige liberale historicus in zijn bestrijding van de antirevolutionaire staatsleer van Groen. En hij vervolgt: "Die deze taak aanvaardde, zou eerst moeten aantoonen in hoeveel opzichten Groens stelsel afwijkt van dat van Bilderdijk, door Da Costa ontwikkeld in zijn 'Bezwaren tegen den geest der eeuw'". Naar het oordeel van Fruin zou bij een dergelijk onderzoek dan wel blijken, "hoe het eigenaardige van de oorspronkelijke leer van

Bilderdijk hoe langer hoe meer verdwijnt, totdat het onderscheid tusschen revolutionaire en anti-revolutionaire beginselen bijna onkenbaar wordt".³⁰⁾ Moeten we ook in de staatkunde niet steeds meer vrezen voor bijbels medicijn in homeopathische verdunning?

Bilderdijk - Groen van Prinsterer - Kuyper

De weg die Groen moest afleggen van Von Haller (en Bilderdijk) via Stahl naar Kuyper is volgens Zwaan lang geweest. "Zijn raadgevers worden steeds republi-keinser en democratischer."³¹⁾ Bij het illustere driemanschap Bilderdijk - Groen - Kuyper, dat zijn invloed verder dan de negentiende eeuw laat gelden, is Groen wel de centrale figuur maar tevens "de overgangsfiguur geweest tussen het oude en het nieuwe Calvinisme".³²⁾ Kuyper is van deze markante vaderlanders in maatschappelijk opzicht wel de meest geslaagde geweest op kansel, kathedraal en ministeriële zetel.

Hoe heeft de antirevolutionaire en christelijk-historische voortrekker bij de principiële inflatie geleden onder de vaderlandse verhoudingen, ook vanwege het wanbegrip en soms de tegenwerking in eigen kring! Hiertoe behoeft men alleen het overigens niet uitgegeven artikel *Lijden en strijden* uit 1864 maar te lezen. "Het is niet de wederstand der tegenpartijders, maar het misverstand van christelijke vrienden dat mij, in hetgeen ik voor kerk en vaderland begeer en beproef, telkens opnieuw, *krachteloos maakt en ontzenuwt*."³³⁾ Een over de Confessioneele Vereeniging gemaakt opstel werd door Groen terzijde gelegd als "te polemisch". En dat terwijl Busken Huet Groens strijdvoering betitelt als "een model van zelfbeheersing" en van "model-polemiek".³⁴⁾

Soms krijgt men, vooral bij het doorlezen van Groens briefwisseling, wel eens de indruk dat Bilderdijk mogelijk nog meer toegewijde vrienden heeft gehad dan de eenzame "veldheer zonder leger". Klaagde mr. D.P.D. Fabius na diens dood niet in een uitvoerige verhandeling: 'Groen van Prinsterer - nooit gevolgd'?³⁵⁾ Groen was geen contrarevolutionaire theocraat als Bilderdijk, maar was hij dit dan niet in antirevolutionair opzicht? "Mijn ideaal is *de Theocratie*", schreef hij nog in 1872 aan Allard Pierson. "Niet als priesterregering, maar als regering van den levenden geopenbaarden God. Het beginsel der Reformatie tegenover het ultramontaansche Kerkidee. Kerk en Staat, beiden onafhankelijk van elkaar in eigen kring, maar in gemeen overleg voor het Volksbelang, werkzaam onder de Souvereiniteit Gods."³⁶⁾

Nederland mag zich gelukkig prijzen dat het een Bilderdijk-kenner als prof. dr. J. Bosch, een Groen-kenner als dr. J. Zwaan en een Kuyper-kenner als dr. G. Puchinger onder zijn geleerden telt. In de uitgave van Groens *Bescheiden* heeft de Amstelveense classicus een indrukwekkend monument voor de eminente antirevolu-

tionaire en christelijk-historische strijder voor ons nationaal-gereformeerd patrimonium opgericht. We zijn er hem bijzonder dankbaar voor!

Noten:

1. *Bescheiden*, II, 126.
2. *Proeve over de middelen waardoor de waarheid wordt gekend en gestaafd*, (herdruk 1858) 47.
3. C. Busken Huet, 'Van der Palm en Bilderdijk' in: *Litterarische Fantasiën en Kritieken*, XXIV (Haarlem z.j.) 132.
4. *Willem de Clercq naar zijn dagboek door A. Pierson*, I (Haarlem 1889) 164-noot.
5. C. Tazelaar, *De jeugd van Groen (1801-1876)* (Amsterdam 1925) 255.
6. J. Zwaan, *Groen van Prinsterer en de klassieke oudheid*, 90.
7. Zo genoemd door H. Smitskamp, 'Het boek "Ongeloof en Revolutie"' in: *Groen's "Ongeloof en Revolutie". Een bundel studiën* (Wageningen 1940) 26.
8. *Bescheiden*, I, 392, 411.
9. *Bescheiden*, I, 414.
10. *Bescheiden*, I, 399.
11. *Bescheiden*, II, 216-217.
12. *Bescheiden*, II, 370, 371.
13. *Bescheiden*, II, 354, 356, 357.
14. *Bescheiden*, II, 364 e.v., 377, 379.
15. H.J. Smit, 'Groen en de prae-revolutionaire staatsvormen' in: *Groen's "Ongeloof en Revolutie"*, 71.
16. *Bescheiden*, I, 556, 585.
17. *Ongeloof en Revolutie, een reeks van historische voorlezingen door Mr. G. Groen van Prinsterer*. Nieuwe uitgave bewerkt door H. Smitskamp, 2e druk (Franeker 1951) 137.
18. *Ongeloof en Revolutie*, 298.
19. *Idem*, 200.
20. Zie: *Bescheiden*, II, 159.
21. *Bescheiden*, II, 339.
22. A. Pierson, *Oudere Tijdgenooten*, derde druk (Amsterdam 1922) 33.
23. *Groen en de klassieke oudheid*, 215.
24. *Idem*, 223.
25. *Idem*, 343.
26. J.C.H. de Pater, 'Groen's beschouwing over het beloop der Franse Revolutie', in: *Groen's "Ongeloof en Revolutie"*, a.w., 114.
27. J. Kamphuis, *De hedendaagse kritiek op de causaliteit bij Groen van Prinsterer als historicus* (Goes 1962) 36 e.v.
28. P. Geyl, 'Bilderdijk als geschiedschrijver', in: *Geschiedschrijving in Nederland. Studies over de historiografie van de Nieuwe Tijd*. Samengesteld door P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssen ('s-Gravenhage 1981) 170.
29. R. Fruin, *Verspreide Geschriften*, X, 93.
30. *Idem*, 223.
31. *Groen en de klassieke oudheid*, 240.
32. Zie: H. Berkhof, *Geschiedenis der kerk*, vijfde druk (Nijkerk 1950) 293.
33. *Bescheiden*, II, 455.
34. C. Busken Huet in: *Aandacht voor Groen van Prinsterer*. Met een inleiding van G. Puchinger (Kampen 1976) 32.
35. D.P.D. Fabius in: *Antirevolutionaire Staatkunde* (1929) 3.
36. *Groen van Prinsterer. Schriftelijke Nalatenschap V, Briefwisseling IV*. RGP, Grote Serie nr. 123 ('s-Gravenhage 1967) 590. ■

Het Schriftgebruik in Groens Handboek der Geschiedenis van het Vaderland

Een inventarisatie met enkele kanttekeningen¹⁾

M. te Velde

Duimdik theologie? Tale Kanaäns?

Het gebruik van de Heilige Schrift in Groens *Handboek* is een omstreden zaak. De Utrechtse wijsgeer C.W. Opzoomer sprak er smalend over in 1874: "die welbekende geschiedenis des vaderlands, die overal de theologie duimdik opsmeert, bijbeltekst op bijbeltekst stapelt, van bladzijde tot bladzijde u van God spreekt."²⁾ Allard Pierson roemde in 1888 het *Handboek* als "schatkamer van geschiedkundige kennis", maar beschouwde het tegelijk "in geheel hare conceptie door en door onhistorisch, gelijk Groens wijsbegeerte van de geschiedenis louter theologie was en eene, die op vroegere [!] catechisatiën te huis behoorde."³⁾

Niet minder kritisch was het oordeel van de christen-historicus H. Smitskamp, die in 1940 zijn bevreemding uitsprak over het gebruik van bijbelteksten in Groens *Handboek*. Meer dan eens is dat bijbelgebruik volgens hem uit niets anders te verklaren dan uit "wellicht een behoefte om de 'tale Kanaäns' te spreken, of om, hoe dan ook, een stichtelijke opmerking te plaatsen". Maar doorgaans heeft het volgens Smitskamp een duidelijke bedoeling: Groen wilde aandacht vragen voor de vervulling van Gods beloften en dreigingen in de historie. Smitskamp stond daar kritisch tegenover: Groen kon voor zulke voorstellingen slechts instemming verwachten bij hen die zijn geloofsovertuiging deelden.⁴⁾

Is de kritiek terecht? Wat bedoelde Groen eigenlijk met zijn gebruik van plaatsen uit de Heilige Schrift in een vaderlandse geschiedenis-boek? Was het een vermen-ging van disciplines, historisch vakmanschap vermengd met verdwaalde theologie, met ouderwetse catechisan-ten-wijsheid? En leverde Groen met zijn Schriftplaatsen een theodicee die alleen voor mede-christenen werke-lijk overtuigend kon zijn?

Ter voorbereiding van de studieconferentie op 25 april 1992 geef ik in deze bijdrage een inventarisatie van het Schriftgebruik in Groens *Handboek*.

Het eerste onderdeel bevat een kwantificerend en rubri-cerend overzicht van de gegevens. Vervolgens geef ik in het kort aan, volgens welke uitgangspunten bij Groen de Schrift in de historiografie functioneert. Daarna volgt een aantal voorbeelden, geordend naar de verschillende invalshoeken van waaruit Groen zijn Schriftverwijzingen heeft gekozen en geformuleerd. Tenslotte maak ik nog een aantal evaluerende kant-tekeningen.

Overzicht van gegevens

In de twee delen van het *Handboek* vinden we in totaal ongeveer 150 expliciete aanhalingen uit de Bijbel. In de eerste en derde editie wordt daarbij maar zelden de vindplaats vermeld. In de tweede druk wordt die in driekwart van de gevallen wel opgegeven. In de eerste en tweede druk citeert Groen de teksten in een letterlij-ke weergave uit de Statenvertaling, met modernisering van de spelling. In de omgewerkte derde druk heeft hij uit de vertaling de archaïsmen verwijderd.

Naast de 150 aanhalingen vinden we in het *Handboek* ook nog tientallen plaatsen, die een bijbelse uitdrukking of een zinspeling op een tekst uit de Schrift bevatten. Groen gebruikte zowel 'bekende' als 'onbekende' teksten. Hij was kennelijk goed thuis in de Schrift. Meer dan eens ontleende hij een bijbeltekst aan een gedenkpenning, zoals "De Heer heeft geen behagen aan de beenen des mans" en "den Godvreezenden werken alle dingen mede ten goede" (Ps. 147:10; Rom. 8:28) (120).

Van de teksten is ruim eenderde deel genomen uit het Oude Testament, en dat weer voor bijna de helft uit het boek van de Psalmen. Er is verder een tiental Schrift-plaatsen dat meer dan één keer door Groen wordt aangehaald. Daarbij gaat het onder andere om het soevereine lachen van de HERE over wie zich tegen Hem verzetten (Ps. 2), de verkondiging van Gods raadsplan als onverbreekbaar (Jes. 46:10), de belofte voor wie eerst Gods koninkrijk en zijn gerechtigheid zoeken (Matt. 6:33), de roeping om de overheid te eren als door God aangesteld (Rom. 13:1) en de type-ring "zonder Christus en zonder God in de wereld" (Ef. 2:12).

Groen heeft in slechts enkele gevallen een tekst uit de eerste en tweede druk niet meer opgenomen in de derde druk. Omgekeerd komen in de derde druk een stuk of zes teksten voor, die in eerdere drukken niet te vinden zijn. Die laatste staan allemaal in de paragrafen 823-847, in een hoofdstuk waar Groen een nieuw geformuleerde algemene beschouwing geeft over 'het revolutionaire tijdvak' 1795-1863.

De aanhalingen van bijbelplaatsen zijn heel ongelijk over het *Handboek* verdeeld. Verreweg de meeste teksten, ongeveer 130, staan in het eerste deel van het *Handboek*, en deze dan weer (op een viertal plaatsen na) in de eerste 200 pagina's van dat deel. Driekwart van die 130 teksten is dan ook nog te vinden in de eerste 80 pagina's van het boek. Een wel heel sterke concentratie in het begin dus.

De verklaring ligt wellicht hierin, dat Groen wanneer hij eenmaal bepaalde hoofdlijnen in de geschiedenis heeft aangewezen, het niet nodig vindt om daar telkens weer op terug te komen. Daar komt nog iets anders bij. Groen beschrijft in de eerste 80 bladzijden in grote lijnen de geschiedenis van Nederland van de vroegste

tijden tot op 1565, inclusief een aantal algemene opmerkingen over het Gemenebest. Juist die grote-lijnen-aanpak geeft meer aanleiding voor het geven van aan de Schrift ontleende taxaties. Zodra Groen de historie van 1566-1863 gaat vertellen, wordt zijn verhaal meer gedetailleerd en 'technisch' en citeert hij alleen de Schrift op scharnier-punten in zijn verhaal.

Daarmee raken we een wezenlijk punt in Groens Schriftgebruik in de geschiedschrijving. Hij is niet een man, die bij het beschrijven van allerlei grote en kleine gebeurtenissen het niet laten kan om steeds een bijbelplaats er bij aan te halen of een stichtelijke opmerking te maken. Integendeel, er zijn van de 905 bladzijden van het *Handboek* maar 65 waar je Schrift-citaten tegenkomt. Groen kan vele tientallen, ja zelfs wel 200 bladzijden achter elkaar vol schrijven zonder ooit één Schriftplaats aan te halen.⁵¹

De Schrift citeren doet Groen meestal aan het begin en aan het einde van een hoofdstuk, dus op scharnier-punten, daar waar hij een beschouwende vooruitblik of een evaluerende terugblik over een periode geeft. We vinden bovendien de citaten met name in paragrafen waar het over het geestelijk en kerkelijk klimaat in Nederland gaat. Zodoende vinden we de grootste concentraties van bijbelteksten in het *Handboek* op de volgende plaatsen:⁶¹

- 1-3 de 'Inleiding'
- 43-48 verval van kerk en volksleven in de late Middeleeuwen
- 50-56 de Hervorming en haar invloed op de samenleving
- 66-72 het geloof en het lijden van de vervolgte protestanten
- 187-188 de onenigheid over de uitverkiezing in de jaren 1610/18
- 488-490 het geestelijk verval in de periode 1747-1795
- 672-675 de geest van de revolutie rond 1795
- 891-893 slotbeschouwing

Samen zijn deze acht concentratie-plekken goed voor ongeveer 70 procent van de geciteerde plaatsen.

Het Schriftgebruik in Groens *Handboek* heeft niet op elke plaats dezelfde functie en hetzelfde soortelijk gewicht. Het totaal van aangehaalde teksten is nader te verdelen over de volgende categorieën:

1. Aanwijzing van Gods handelen in de geschiedenis in de vervulling van zowel belofte als dreiging (25%);
2. Genormeerde taxatie van verkeerdheden in de geschiedenis (20%) en van positieve punten in de geschiedenis (19%);
3. Schriftbewijs bij de gereformeerde leer (21%);
4. Feitelijke gegevens aangeduid met bijbelse woorden (10%);
5. Aansporing en appèl aan de lezers (5%).

Twee hoofdgroepen springen eruit: de aanwijzing van

Gods handelen in zegen en straf, en de genormeerde taxatie (positief of negatief) van personen en verschijnselen in de geschiedenis. Daarin hebben we te maken met de kern-punten van Groens Schriftgebruik.

Uitgangspunten

Voordat we verder gaan kijken naar de verschillende invalshoeken van waaruit Groen in zijn *Handboek* de Schrift citeert, moeten we eerst luisteren naar wat hij zelf zegt over de uitgangspunten voor dit Schriftgebruik. Groen heeft heel goed geweten, dat zijn citeren van bijbelteksten in een geschiedenisboek vragen zou oproepen. Toch koos hij ervoor om al vanaf het titelblad van zijn *Handboek* het Woord van God te laten spreken. Daar staan woorden uit Psalm 78 geciteerd: "Wij zullen het niet verbergen voor de kinderen, vertellende de loffelijkheden des HEEREN, en Zijne sterkheid, en Zijne wonderen, die Hij gedaan heeft opdat het navolgende geslacht die weten zoude" enz..

Psalm 78 zet voor Groen de toon van het geschiedenisverhaal. Gods roemrijke daden houden voor hem niet op bij de bijbelse geschiedenis. Ze zijn op te merken in alle eeuwen. Het is immers te allen tijde dezelfde God die regeert en het zijn dezelfde beloften en bedreigingen die Hij aan mensen bekendmaakt en waarmaakt. Ook voor Nederlanders in de negentiende eeuw is de geschiedenis leerzaam. Niet voor niets laat Groen van de citaten uit Psalm 78 het tweede gedeelte kapitaal drukken: "DAT ZIJ HARE HOOP OP GOD ZOUDEN STELLEN EN GODS DADEN NIET VERGETEN, MAAR ZIJNE GEBODEN BEWAREN". Het historisch verhaal bergt een oproep tot geloof en gehoorzaamheid in zich. Het is meer dan enkel een resumé 'hoe het geweest is'. Van het geschiedverhaal gaat een appèl uit. Het wil inzicht, dankbaarheid, instemming en afkeuring bewerken.

Dat betekent niet, dat Groen onbescheiden en onvoorzichtig wil doordringen in de geheimenissen van God en van allerlei feiten precies en gedetailleerd wil aanwijzen, hoe God handelde en wat zijn bedoelingen waren. Maar hij wil ook niet zwijgen over wat van Gods werken kennelijk openbaar wordt.

In de voorrede voor zijn *Handboek* maakt Groen zelf dat onderscheid. Hij zegt: ik wil niet als 'kortzigtige sterveling' de sluier opheffen die God over de geheimenissen van het wereldbestuur gelegd heeft. Maar hij voegt er in één adem aan toe: het is de gelovige en ootmoedige christen evenmin toegestaan om zijn ogen te sluiten "voor de lichtstralen waarin, bij de wonderen der Historie, de glans zijner volmaaktheden schittert" (IX).

Deze centrale gedachte komt op de eerste bladzijde van Groens geschiedverhaal terug, als hij Psalm 119 citeert. Gods Woord is ook op het pad der historie een lamp voor onze voet. Wil je de schittering van Gods

volmaaktheden zien, dan moet je de lamp van Gods Woord er bij hebben. De Schrift zal helpen om de feiten in hun samenhang en betekenis en waarde te doorzien.

God geeft openbaring over Zichzelf, over de patronen en bedoelingen in zijn handelen. God geeft openbaring ook over de mens: hoe die is, wat de grote lijnen van zijn streven en handelen zijn. Zonder het Woord blijft de wereldgeschiedenis een raadsel. Pas in het licht van de Schrift ga je haar inhoud en doel zien, de hoofdlijnen en kernpunten waar alles om draait. Die openbaring brengt een verstaan van de historie op gang, dat verder helpt en verheldering brengt. Gods Woord reikt geen schema aan, waar je de feiten in kunt persen, maar het functioneert als een lamp, die je de dingen beter doet zien.

Je kunt geen eerlijk en compleet beeld van de geschiedenis schetsen als je de diepe drijfveren en levensbeginselen weglaat. Die diepe beginselen zijn: geloof en ongelooft. In het licht van de Schrift ga je zien, hoezeer die in de geschiedenis een rol hebben gespeeld. En dan moet je ze als christen-historicus ook aanwijzen. Je kunt je niet op de vlakke houden.

Gods handelen aangewezen

Daarmee zijn we bij een van de belangrijkste invalshoeken in Groens bijbelgebruik. Op tal van momenten in zijn geschiedverhaal wijst hij met aanhaling van een bijbeltekst Gods handelen aan.

Inhoud en doel van dat handelen is de vervulling van de 'moederbelofte' uit Gen.3:15: "de zegepraal van den Messias over den verleider" (1). "CHRISTUS, gekomen om zijne ziel te stellen tot een rantsoen voor velen, zal wederkomen om te oordeelen de levenden en de dooden. Aan de vorming, handhaving en verheerlijking zijner Gemeente, zijn de lotgevallen van personen en Natiën, door alle geslachten en eeuwen, ondergeschikt" (1).

Dat handelen heeft vervolgens altijd twee kanten: er is vervulling van belofte en van dreiging, er is zegen en straf. God heeft gezegd: "Die Mij eeren, zal Ik eeren" (1 Sam. 2:30). De lotgevallen van het vaderland tonen en bevestigen dat voortdurend. Gods zegen en straf zijn historische werkelijkheden en daarom ook historisch waarneembaar en beschrijfbaar. Zij vormen "de doorlopende feiten, het merg en gebeente waardoor het gestel zamenhang en vastheid verkrijgt, de levensgeesten door wier adem het doode ligchaam der Historie bezielt wordt" (IX).

Groens stellingname op dit punt was sterk anti-deïal-leen vroeger, maar het geldt voor alle eeuwen.

De Here God is dezelfde God ook vandaag, in zijn bestuur over en zijn reactie op het doen van mensen. En de beloften en dreigingen die voor zijn volk in de bijbelse historie golden, zijn van kracht voor Gods volk

in alle tijden. Als hier identificatie is tussen vroeger en nu, tussen Israëlieten en Nederlanders, dan berust die op de overtuiging, dat de God van de Schriften niet een andere God is dan de God van vandaag en dat Gods volk van vandaag één is met Gods volk in vroeger tijden.

Genormeerde taxatie

Wie geschiedenis schrijft neemt voortdurend taxerende en evaluerende beslissingen. Was een handeling goed of fout? Was een ontwikkeling positief of negatief? Of, genuanceerder, wat waren de positieve en de negatieve kanten ervan? Men ontkomt er niet aan om over personen en gebeurtenissen een impliciet of expliciet oordeel te geven. Maar wat is dan de maatstaf waaraan je mensen en ontwikkelingen meet? Krachtens welke norm veroordeel je Nero en geef je een positief beeld van Willem van Oranje? Waarom zijn welvaart en vrede positief en armoede en oorlog negatief? Het kan niet anders of daar liggen bepaalde vooronderstellingen achter.

Groen heeft in zijn *Handboek* ervoor gekozen om op een aantal plaatsen expliciet te maken, welke norm hij hanteert voor de beoordeling van goed en kwaad. Bijna 40% van de Schriftverwijzingen in het *Handboek* wordt gevormd door teksten, waarin Groen een genormeerde taxatie van personen en verschijnselen geeft. Met bijbelwoorden duidt hij dan zonde en revolutie of juist geloofsvertrouwen en gehoorzaamheid aan. Ik geef weer een aantal voorbeelden, eerst van verwijzingen waarmee verkeerdheden worden getypeerd.

De Batavieren waren heidenen, zonder Christus, zonder hoop en zonder God in deze wereld (Ef. 2:12) (4). In de middeleeuwse kerk stelde men de heiden Aristoteles en de spitsvondigheden van de Scholastieken boven het evangelie, zoals 2 Tim. 2:23 zegt: "vragen die dwaas en zonder leering zijn en twisting voortbrengen" (44). Het pauselijke Rome met zijn inquisitie was "vol van gruwelen en onreinheid: dronken van het bloed der heiligen en van het bloed der getuigen van Jezus" (Op. 17:3,4,6) (47).

De uitvinding van de boekdrukkunst was een weldaad. Maar de "kwalijk bestuurde drukpers" is net als de tong "een vuur, een wereld der ongerechtigheid" (Jak. 3:6) (47). Toen bij de vrede van Cateau-Cambrésis in 1559 afspraken werden gemaakt over vervolging van de protestanten, werd daar de opstand zichtbaar van de koningen tegen de Here en zijn Gezalfde (Hand. 4:26,28; vgl. Ps. 2) (80). Over Willem van Oranje valt veel goeds te zeggen, maar bij hem was ook een "struikelen in velen" (Jak. 3:2) (104). De Arminianen die geen ondertekening van de belijdenis wilden, waren als degenen "die altijd leren en nimmermeer tot de kennis der waarheid kunnen komen" (2 Tim. 3:7) (191).

In de eeuw van de Verlichting verdraaide men het evangelie, in strijd met 1 Thess. 2:13, dat spreekt over het aannemen van de prediking van de apostel "niet als der menschen woord, maar, gelijk het waarlijk is, als Gods woord" (488). Men legde veel nadruk op de liefde, met een schijn-beroep op het evangelie. Daarin zie je, hoe de satan zich verandert in een engel des lichts (2 Kor. 11:14) (674).

De citaten ter verwoording van een negatief oordeel vormen de helft van het materiaal in deze categorie. De andere helft bevat positieve typering van het handelen van mensen in woorden die aan de Schrift zijn ontleend. Opvallend is, dat Groen bij de positieve karakteristieken eigenlijk niet eens zo nadrukkelijk met een eigen beoordeling komt, maar zich nauw aansluit bij wat voor de besproken mensen zélf de motieven zijn geweest. Dat Groen als gereformeerd christen die motivatie geheel deelt, blijft in deze categorie van zijn Schriftgebruik op de achtergrond.

Enkele voorbeelden. Bernardus van Clairvaux was schijnende als een licht in de wereld, "gebouwd op het fundament der Apostelen en Profeten, waarvan Jezus Christus is de uiterste hoeksteen" (Ef. 2:20) (9). Bernardus is overigens niet de enige Middeleeuwer over wie Groen een positieve opmerking maakt. Ook van bijvoorbeeld Nicolaas van Cusa en Thomas à Kempis vermeldt hij onder verwijzing naar de Schrift (Joh. 8:12, 2 Petr. 1:5, 11) een te waarden verzet tegen misbruiken in de kerk (70).

De hervormers spraken met woorden, niet van menselijke wijsheid (1 Kor. 2:13), en ze "leidden alle gedachten gevangen tot de gehoorzaamheid van Christus" (2 Kor. 10:5) (53). "Onze Vaders" hebben geleden voor het geloof: "alle dingen schade geacht om de uitnemendheid der kennis van Christus Jezus hunnen Heer" (Fil. 3:7, 8) (69).

Met dezelfde Schriftplaats duidt Groen ook de bereidheid tot lijden bij Willem van Oranje aan (98). Op een andere plaats vergelijkt hij hem met Mozes, die ervoor koos "liever met het Volk Gods kwalijk gehandeld te worden, dan voor een tijd de genietinge der zonde te hebben, achtende de versmaadheid Christi meerderen rijkdom dan de schatten in Egypte, want hij zag op de vergelding des loons" (Hebr. 11:26). En ook al struikelde de 'Vader des Vaderlands' in velerlei opzicht, toch was er bij hem ook het "strijden van den goeden strijd en het behouden van het geloof" (2 Tim. 4:7) (104).

Een achtal teksten haalt Groen aan, wanneer hij weergeeft hoe de overheid in de republiek door ordonnaties en plakkaten de samenleving bestuurde. "Gods Woord, naar de leer der Hervormde Kerk, was de grondwet van den Staat" (55-56). Bijbelse vermaningen als "weert de tucht van den jongen niet" (Spr. 23:13), "wie des menschen bloed vergiet, diens bloed zal door den mensch vergoten worden" (Gen. 9:6) en "zoo

iemand niet wil werken dat hij ook niet etc" (2 Thess. 3:10) kregen in de overheidswetgeving hun uitwerking.

Uit het genoemde materiaal kan blijken, dat voor Groen goed en kwaad, zonde, afval en gehoorzaamheid herkenbare historische grootheden zijn. En dat niet in de 'subjectieve' zin van het woord, waarbij het taxeren van een kwaad alleen overtuigend kan zijn voor wie al gelooft en de overtuiging van de schrijver deelt. Juist door zijn uitdrukkelijk Schriftberoep geeft Groen aan, dat er bóven ieder mens, zowel boven de auteur als zijn lezers, een God is die gezaghebbend oordeelt over goed en kwaad. Zijn geboden zijn niet voor een kring van 'Godsvereerders', maar ze zijn universeel. Ze gelden voor ieder mens.

De vrijmoedigheid voor zijn oordelen ontleent Groen daarom niet aan zijn eigen overtuiging, maar aan het Woord van God. Als hij dat Woord in zijn *Handboek* spreken laat, is er tegelijk een appèl om zich door dat Woord te laten gezeggen. Dat is immers de áárd van het Woord: het roept mensen op, om het geformuleerde oordeel te be-amen. En dat is uiteindelijk geen appèl van de historicus van de 'Vijverberg', maar van God in de hemel.

Schriftbewijs bij de gereformeerde leer

Ruim dertig van de geciteerde bijbelplaatsen staan bij Groen in een expliciet kerkelijke en theologische context: hij levert daar Schriftbewijs bij de gereformeerde leer. Op een enkele verspreide tekst na beperkt zich deze categorie tot twee concentratie-punten in het *Handboek*.

De eerste plaats is § 80. De tekst in grote letter luidt daar als volgt: "Tegen het zamenstel der Roomsche wanbegrippen en ordinantiën werd de *regtvaardiging door het geloof alleen* op de voorgrond gesteld. De leer, in de Roomsche Kerk geslopen, werd aan den onbedriegelijken keursteen beproefd, en was tegen dit onderzoek niet bestand" (50-51).

Alle nadruk ligt hier op de overwinnende kracht van Gods Woord: "Voor de H. Schrift moest elk dwaalbegrip vallen". Vervolgens geeft Groen in kleine letter achttien plaatsen uit de Schrift tegenover de roomse misvattingen. Ik geef een paar voorbeelden. Tegenover het verdienen van de zaligheid: "uit genade zijt gij zalig geworden" (Ef. 2:3). Tegenover de mis: "Wij zijn geheiligd door de offerande des ligchaams J.C. eenmaal geschied" (Hebr. 10:10). Tegen de voorspraak van de heiligen: "Daar is één Middelaar Gods en der menschen; de mensch Christus Jezus" (1 Tim. 2:5). Tegen het verbod van bijbellezing: "die van de Bereën waren edeler dan die van Thessalonika, onderzoekende dagelijks de Schriften, of deze dingen alzo waren" (Hand. 17:11) en "Het Woord Gods wone rijkelijk in u, in alle wijsheid" (Col. 3:16) (51).

In aansluiting hierbij vermeldt Groen in § 82, dat het concilie van Trente (1545-1563) door zijn besluiten de dwalingen van de rooms-katholieke kerk canoniseerde. Hij citeert het anathema van Trente inzake de rechtvaardiging door het geloof alleen: "Zoo iemand zegt dat het regtvaardigend geloof niet anders is dan het vertrouwen op de goddelijke genade, welke om Christus de zonde vergeeft, of dat het enkel dit geloof is, waardoor wij geregtvaardigd worden, die zij vervloekt". Daartegenover wijst Groen op woorden van de apostel Paulus: "wetende dat de mensch niet geregtvaardigd wordt uit de werken der wet, maar door 't geloove Jesu Christi, zoo hebben wij ook in Christus Jezus geloofd, opdat wij zouden geregtvaardigd worden uit het geloove Christi" (Gal. 2:16). En hij reageert dan op het Trentse anathema met het Schriftwoord: "Al ware het dat wij of een Engel uit den Hemel u een Evangelium verkondigde, buiten hetgeen wij u verkondigd hebben, die zij vervloekt" (Gal. 1:8) (52-53). Er is nog een tweede plaats, waar Groen uitvoerig Schriftbewijs geeft voor de gereformeerde leer. In § 238 en volgende beschrijft hij de onenigheden over de predestinatie in de Gereformeerde Kerk in de jaren 1609-1621. De belijdenis van Gods verkiezing en verwerping is op Gods Woord gegrond, aldus Groen, en de remonstrantse begrippen "leiden naar verloochening van het kruis en naar oprigting van eigen gerechtigheid". Hij verwijst daarbij naar Rom. 8:29 en 2 Tim. 1:9. De mens gaat door eigen schuld verloren, maar wordt uit genade zalig (Rom. 6:23). Deze leer is wel een verborgenheid (Rom. 11:33), maar tevens de bron van godzaligheid, van *oetmoed* (Ef. 2:9), van *gemoedsrust* (1 Thess. 5:24) en van *dankbare ijver* (Ef. 1:4) (187-188). Intussen is Groen er zich wel van bewust, dat de leer van de predestinatie *natuurlijk* tegenstand opwekt. Een ongeestelijk mens verstaat immers niet de dingen die van de Geest van God zijn (1 Kor. 2:14). Ook wordt dit leerstuk wel misbruikt en verdraaid (2 Petr. 3:16) en uit zijn verband gerukt. Soms leidt het tot wanhoop of juist tot zorgeloosheid, en ook wel tot godslastering, als mensen God gaan tegenspreken (Rom. 9:19,20) (188). Daarom moet "de voordragt dezer leer (...) met omzigtigheid geschieden. (...) Niet op Gods verborgen raad, maar op Christus, den weg, de waarheid, en het leven wijst de Heilige Schrift; op Hem zij het oog des geloofs gevestigd, zonder te willen doordringen tot wat gesloten voor ons is" (188). Methodisch is van belang, dat Groen op deze scharnierpunten in de vaderlandse geschiedenis niet met een eigen-geformuleerde argumentatie pro of contra komt, maar zo veel mogelijk de Schrift zelf laat spreken. In dit Schriftbewijs maakt de auteur van het *Handboek* bewuste confessionele keuzes. Hij steekt niet onder stoelen of banken, dat in het licht van Gods Woord

naar zijn overtuiging de Hervorming een ommekeer ten goede was en dat de Gereformeerde Kerk het remonstrantisme terecht heeft veroordeeld en afgewezen. In feite vormen de teksten van deze categorie dan ook één geheel met die van de vorige. Ze willen een aan de Schrift genormeerde taxatie geven, een aanwijzen van goed en kwaad vanuit de wijsheid die van boven is.

Feitelijke gegevens aangeduid in bijbelwoorden

In deze rubriek gaat het om twee kleine groepen teksten. De eerste omvat de gevallen, waarin Groen woorden uit de Bijbel gebruikt om een feitelijke stand van zaken aan te duiden, zonder dat er zozeer een verklarende of beoordelende betekenis aan verbonden is.

Het Romeinse rijk wordt met verwijzing naar het beeld uit de droom van Nebukadnezar het "rijk van ijzer" genoemd (Dan. 2:40) (4). Als achtergrond bij de evangelieprediking van Willebrord en Bonifacius wordt de opdracht van Christus: "Predikt het Evangelie aan alle creaturen" geciteerd (Matt. 28:19,20; Mark. 15:16,20) (5). Bij het jong sterven van Filips de Schoone komt een woord uit Jak. 4:14 voor de aandacht: "Hoedanig is uw leven? een damp die voor een weinig tijds gezien wordt en daarna verdwijnt" (41).

Het martelaarschap in de reformatie-tijd wordt getekend met woorden uit Hebr. 11:34-38: "Zij hebben bespottingen en geeselen geproefd, en ook banden en gevangenschappen; (...) hebben in de woestijnen gedood en op bergen, en in spelonken, en in de holen der aarde" (70).

De protestanten konden zeggen, dat ze niet vele wijzen en edelen waren (1 Kor. 1:26) (80). Willem van Oranje kende van kindsbeen af de Heilige Schriften (2 Tim. 3:15) (104). De Watergeuzen waren allerlei soort van verdrukten (1 Sam. 22:2) (109). Sprekend over de rijkdom in de bloeitijd van de republiek herinnert Groen aan de tijd van koning Salomo, toen in Israël het goud aan zilver en het zilver bijkans aan koper of ijzer gelijk werd geacht (1 Kon. 10:27).

Een tweede categorie teksten waarbij het om een feitelijk gegeven gaat en niet om Groens eigen taxatie, treffen we aan in passages, waar personen in het verhaal de Schrift citeren of zich erop beroepen. Zo ontving de Hollandse graaf Floris V een anoniem briefje met een waarschuwing tegen verraad onder zijn eigen tafelgenoten, onder verwijzing naar Psalm 41:10 (24). In de 18e eeuw beriep men zich op de uitspraak van Christus: "Mijn koninkrijk is niet van deze wereld" (Joh. 18:36) om de staat aan de zeggenschap van Christus te onttrekken en er een neutrale autonome grootheid van te maken. In dezelfde tijd verdedigde men voor de kerk een anti-dogmatische houding met beroep op 2 Tim. 2:23: "verwerp de vragen die dwaas en zonder leering zijn, wetende dat ze twisting voortbrengen".

Met dergelijke verwijzingen naar de Schrift wil Groen niet aangeven waar zijn sympathie ligt of zijn instemming betuigen met het Schriftberoep van anderen, de citaten bedoelen alleen een feitelijk gegeven te registreren. Ze fungeren niet als beoordelingsnorm.

Waarschuwing en aansporing

De laatste categorie van bijbel-citaten vinden we daar waar Groen aan een historische gebeurtenis een bepaalde expliciete waarschuwing of aansporing verbindt.

Nederland is slechts een klein landje, maar het heeft temidden van de wereldmachten een bijzonder hoge plaats gekregen. Daarvoor past dankbaarheid, geen zelfverheffing: "... en wat hebt gij dat gij niet ontvangen hebt? (...) zijt niet hooggevoelende, maar vreest" (1 Kor. 4:7; Rom. 11:20) (2).

De koloniën leken heel wat voor de schatkist te zullen opleveren. Maar "wat baat het den mensch of hij de geheele wereld gewint en lijdt schade zijner ziele?" (Matt. 16:26) (47).

Overziet Groen de periode 1813-1840, dan zou daar zijns inziens een bijbelwoord als waarschuwend opschrift kunnen dienen: "de vreeze des Heeren is eene springader des levens om af te wijken van de strikken des doods" (Spr. 14:27) (891).

Naast waarschuwing is er ook aansporing. Aan het verhaal over de oorsprong en grootheid van de republiek door de zegen van God en de kracht van het geloof verbindt Groen de opmerking, dat ook wij lofzingend behoren te vermelden: "O God der heirscharen, Gij hebt een wijnstok herwaarts overgebracht en geplant. (...) De Heer gaf hun de landen der Heidenen, zoodat ze in erfenis bezaten den arbeid der volkeren" (Ps. 80:8, 9; 105: 44, 45) (67).

In die geest eindigt Groen zijn *Handboek* ook. De geschiedenis beschrijven is voor hem een werk, waarin "de toon der dankbaarheid en der aanbidding" te horen moet zijn. Elke wisseling van straf of zegen zal voor zulke geschiedschrijving ook in de toekomst stof opleveren. "Ik zal de daden des Heeren gedenken; ja ik zal gedenken uwe wonderen van oudsher, en zal al uwe werken betrachten en van uwe daden spreken: o God, uw weg is in het heiligdom; wie is een groot God gelijk God!" (893).

Aan het slot van zijn *Handboek* is Groen daarmee weer terug bij het begin, bij de titelpagina met daarop de woorden uit Psalm 78. De cirkel sluit zich in de lof op God, die in de geschiedenis de mensen iets te zeggen heeft. Hij is er. Hij is present. Zijn handelen is in deze wereld ook voor ons *waarneembaar* in geloof en in gehoorzaamheid. En die waarneming leidt dan tot dankzegging aan God en tot een leven naar zijn geboden. De lof van God en het heil van de mens gaan samen.

Kanttekeningen

Hoe houdbaar, legitiem en zinvol was Groens Schriftgebruik? Wat leren we ervan? Wanneer we het geheel van onze inventarisatie overzien, laten zich de volgende kanttekeningen plaatsen.

1. De mededeling van Smitskamp, dat Groen met de geciteerde Schriftwoorden "doorgaans" aandacht wil vragen voor de vervulling van Gods beloften en dreigingen in de historie, is onjuist. Smitskamp noemt hier zeker wel een belangrijke trek in Groens historiografie, maar in het *Handboek* gaat het bij de categorie 'vervulling van belofte en dreiging' toch om niet meer dan een *kwart* van de bijbel-citaten.
2. Evenmin is Opzoomers spottende opmerking juist gebleken, als zou Groen in het *Handboek* bijbeltekst op bijbeltekst stapelen. Hij schrijft integendeel vele bladzijden zonder verwijzingen naar de Schrift. Hij geeft talloze malen deskundige beoordelingen en commentaren zonder dat die aan de Schrift zijn ontleend.
3. Er is in Groens Schriftgebruik niets willekeurig op te merken. Van een zo maar wat op elkaar stapelen van teksten is geen sprake. Evenmin blijkt iets van een oppervlakkige behoefte aan stichtelijkheid, het spreken van "de tale Kanaäns". Gegeven het doel dat Groen bij zijn geschiedschrijving voor ogen stond, is de ratio van zijn Schriftgebruik heel goed aan te wijzen. De keuze van de Schriftplaatsen is mijns inziens steeds goed doordacht en 'to the point'.
4. Wanneer Groen uit de Bijbel citeert, doet hij dat in een aanzienlijk aantal gevallen in een kerkhistorische context. Dat roept de vraag op, of de auteur hier niet twee verschillende soorten geschiedschrijving met elkaar vermengt: de 'gewone' geschiedenis en de kerkgeschiedenis. Het antwoord moet mijns inziens zijn, dat Groen er bewust voor gekozen heeft om de lotgevallen en de betekenis van de kerk niet buiten zijn verhaal te houden. De geschiedenis van het vaderland is voor hem niet een 'profane' geschiedenis, waarbij het levensbeschouwelijke, en in ieder geval het kerkelijke, onbeschreven kan blijven en naar de theologie kan worden verwezen. Vaderlandse geschiedenis is voor Groen *complete* vaderlandse geschiedenis. Niet alleen de politieke en economische en sociale aspecten, maar ook de kerk en haar functioneren horen daarbij. Ze nemen daarin zelfs een centrale plaats in. Het zijn geen twee gescheiden compartimenten. Hoe kun je ooit werkelijk de geschiedenis van de republiek beschrijven, als je geen aandacht wilt besteden aan geloof en kerk, die in de samenleving zo'n grote rol speelden? Dat zou geen echte vaderlandse geschiedenis zijn, maar vaderlandse geschiedenis met een fikse lacune, die niet historisch te verantwoorden is.

5. Ver in de meerderheid (60%) zijn de teksten waarin Groen een aan de Schrift genormeerde beoordeling van personen en handelingen geeft. Het is goed om, meer dan wel gebeurt, op deze stand van zaken nadruk te leggen in de discussies rond de verhouding van Schrift en historie. De christen-historicus zal in zijn verhaal dikwijls vrijmoedigheid hebben om Gods Hand op te merken in de grote lijnen van zegen en straf. Maar hij zal veel vaker nog vrijmoedig het goede en het kwade aanwijzen op grond van Gods geopenbaarde wil.
6. Opvallend is dat Groen zo vaak de dingen niet zelf formuleert in een aan de Bijbel ontleend betoog, maar steeds de Schrift laat spreken. Zou daar niet de overtuiging achter zitten, dat Gods Woord als zodanig de mensen moet overtuigen? Niets spreekt zo sterk als het levende Woord zelf. Het heeft zijn eigen overtuigingskracht, die de kracht is van de Geest. Doorgeven van dat Woord was Groen daarom voldoende. De lezer moet in zijn kijk op de geschiedenis uiteindelijk niet koersen op de opinies van de historicus, maar op de openbaring van de Here God. Menselijke interpretaties en taxaties zijn aan dat Woord altijd te toetsen.
7. Het inventariseren en overwegen van Groens Schriftgebruik in het *Handboek* geeft ons een beter zicht op zijn uitgangspunten als christen-historicus. Opvallend is, hoezeer zijn geschiedschrijving een *geïntegreerde* geschiedschrijving is. Het 'christelijke' is niet een vrijblijvend supplement en geen subjectief 'surplus', maar het vormt een integrerend bestanddeel in het geheel. Groen is vakman en christen tegelijk.
- Waar een historicus-evangeliebelijder zo werkt, daar worden zeker de 'sluiers' niet allemaal opgelicht, veel geheimenissen niet ontdekt en tal van raadsels niet opgelost. Maar wel worden er 'lichtstralen' opgevangen, met wijd open ogen, "lichtstralen waarin, bij de wonderen der Historie, de glans van Gods volmaaktheden schittert" (IX). Wie zou daarvoor de ogen willen sluiten?

Noten:

1. Met dank aan mijn assistent drs. J. Beekhuis, die in vele uren monnikenwerk de gegevens uit het *Handboek* bijeenbracht!
2. C.W. Opzoomer, *Onze godsdienst* (Amsterdam 1874) 113.
3. A. Pierson, *Oudere tijdgenooten* (1888 vierde druk; Amsterdam 1982) 65.
4. H. Smitskamp, *Groen van Prinsterer als historicus* (Kampen 1940) vooral 88-89.
5. Bijv. tussen 247 en 436, 493 en 551, 551 en 672, 684 en 891.
6. De nummers van de bladzijden waar aangehaalde Schriftplaatsen zijn te vinden, plaats ik steeds in de tekst achter de citaten. De paginering is die van de derde druk van het *Handboek* uit 1872 (in een fotografische herdruk bij Kool in Veenendaal uit 1978).
7. Vgl. J. Kamphuis, *De hedendaagse kritiek op de causaliteit bij Groen van Prinsterer als historicus* (Groningen 1971). ■

Boekhandel T. Wever b.v.

uw speciaalzaak voor theologie en filosofie

-Theologische Boekhandel -

- * ruime sortering theologie
- * grote selectie bijbelcommentaren
- * vervolgwerken- administratie
- * in prijs verlaagde boeken

Bezoekadres: Zilverstraat 4, Franeker

- Theologisch Antiquariaat -

- * grote voorraad theologie
- * inkoop van theologische boeken
- * zoekdienst voor titels die niet in voorraad zijn

Bezoekadres: Zilverstraat 14-16, Franeker
Bezoek aan ons antiquariaat bij voorkeur na afspraak

Openingstijden:

ma t/m vr 8.30 - 12.00 uur en 13.00 - 17.30 uur

Onze catalogi zijn op aanvraag gratis verkrijgbaar!

Postbus 59 / 8800 AB FRANEKER Tel. 05170-3147 / Fax. 05170-5450

JIJ

leest nu in *Transparant* een advertentie voor Ons Contact, het jongerenblad van de SGP. Door abonnee te worden van Ons Contact steun je het werk van de SGP-jongerenorganisatie. En dat kan alleen maar in je voordeel zijn, want wat we doen, doen we voor jou!

Vul de bon in en je krijgt vijf keer per jaar een sprankelend nummer van Ons Contact in de bus. Doen!

.....>

JA, ik word abonnee van Ons Contact

Naam: _____ j/m

Adres: _____

Postcode: _____ Woonplaats: _____

Geboortedatum: _____ Bon opsturen (zonder postzegel)

Handtekening: _____ aan LVSGSSGP-jongeren, antw.nr. 18429, 2501 WK Den Haag

Bent u werkzaam in het onderwijs?

De invoering van diverse ingrijpende veranderingen in het onderwijs en een toename van het aantal RMU leden dat bij het onderwijs betrokken is, heeft ertoe geleid de RMU uit te breiden met de sectie **ONDERWIJS**.

Deze sectie onderwijs is uiteraard bedoeld voor bezinning op het maatschappelijk functioneren, maar wil zich tevens

bezighouden met rechtspositionele zaken, voorlichting en advies. Ook als het gaat om arbeidsvoorwaardenoverleg wil de RMU zich volledig inzetten.

De RMU is bereid op te komen voor de belangen van het Reformatorisch onderwijs. Mogen wij op uw steun rekenen?

Ja, de doelstellingen van de RMU spreken mij aan.

Ik wil lid worden, stuur mij een aanmeldingsformulier.

Ik wil een informatiepakket ontvangen.

Naam:

Adres:

Pc/Wpl.:

Tel.:

bon opsturen in een envelop zonder postzegel naar RMU, Antwoordnummer 1139, 3900 VB Veenendaal

U kunt ook bellen! 08385 - 43030 (tijdens kantooruren)

reformatorisch
maatschappelijke unie

De RMU is er... ook voor u!

KOOL BOEKEN

**Breng eens vrijblijvend een bezoek
aan onze nieuwe zaak,
ZANDSTRAAT 31 te VEENENDAAL
(tegenover de „Scheepjeshof“)**

Naast de collectie nieuwe boeken een ruime sortering wenskaarten, CD's, LP's en (preek)cassettes. Grote sortering tweedehands boeken in ons antiquariaat. (bovenverdieping) en honderden scherp afgeprijsde boeken.

KOOL BOEKEN VOOR HET HELE GEZIN

Ook uw telefonische en schriftelijke bestellingen worden door ons uitgevoerd. Gaarne zijn wij u van dienst en tot ziens in onze nieuwe zaak. De koffie staat voor u klaar. Ook voor in- en verkoop van tweedehands boeken (enkele of gehele bibliotheek; kontante betaling).

Groen van Prinsterer en de Afscheiding van 1834

T.C. Segers

Waarom scheidde Groen van Prinsterer zich, in navolging van de advocaat Maurice van Hall, niet af? Op deze vraag willen we trachten een antwoord te vinden.¹⁾

Groen over de Afscheiding

In een brief aan Willem de Clercq, een belangrijke vertegenwoordiger van het Reveil, schreef Groen in januari 1834, dat de publikaties van ds. H. de Cock niet van bekwaamheid getuigden; zijn eerste oordeel was dus ongunstig.

Ook toen de gemeente van Ulrum zich in oktober 1834 afscheidde, bleef Groen bij die mening: Afscheiding was verkeerd, hoogst onberaden en zou nadelige gevolgen kunnen hebben. Het argument dat predikanten niet zuiver waren in de leer was voor Groen geen motief om de kerk te verlaten.

In zijn *Maatregelen tegen de afgescheidenen aan het staatsrecht getoetst* (1837) keurt Groen de Afscheiding nog steeds af, maar veroordeeld hij ook de vervolgingen. Hij steekt zijn oordeel niet onder stoelen of banken: "men is aan de zijde der afgescheidenen, wel eens, in woord en daad voorbarig en onbesuisd te werk gegaan".²⁾ Hij vatte zijn visie als volgt samen: "De afgescheidenen zijn ingezetenen van Nederland; dus geen inlegeringen; leden eener gezindheid die de openbare orde of veiligheid niet stoort; dus vrije Godsdienstoefening; leden der Gereformeerde Gezindheid; dus hebben zij, even als de leden van het Kerkgenootschap, recht op de gelijke bescherming welke aan alle in het Rijk bestaande gezindheden toegekend is".³⁾

De vraag waar het Groen om gaat is niet of de Afscheiding juist is geweest, maar of haar beginsel juist was. En dat beginsel was: behoefte aan waarheid. Daar stemde Groen van harte mee in. Hij verdedigde de afgescheidenen, maar niet de Afscheiding.

Hij bleef de afgescheidenen gewoon bij de aloude Gereformeerde kerk rekenen, waartoe hij zichzelf ook rekende, al bleef hij in Hervormde Kerk.

Van afgescheiden zijde is er veel kritiek geweest op "zij die bleven"; in *De Bazuin* werd Groen en de zijnen verzocht conclusies te trekken uit de jammerlijke toestand van de Nederlandse Hervormde Kerk. Maar Groen zat niet stil. Hij voerde in de Hervormde Kerk een rechtsstrijd vanuit de belijdenisgeschriften, die in 1816 niet afgeschaft, maar wel van hun kracht en werking beroofd waren.

In zijn geschrift: *Het Regt der Hervormde Gezindheid*, dat in 1848 verscheen, riep hij op: "laat ons allen, gescheiden of leden van het kerkgenootschap bedenken

dat wij leden zijn van de Nederlandsch Hervormde Kerk, van de Gereformeerde Gezindheid; laat ons de voorregten erkennen, waarden, gebruiken, welke de Heer der gemeente in de verkregen regten der Gezindheid hier ter lande ons bewaard heeft".⁴⁾

In dit geschrift gaf hij nogmaals rekenschap van zijn positie ten aanzien van de afgescheidenen: "Onder het bejammeren van de Afscheiding, heb ik steeds sympathie voor de afgescheidenen gehad."⁵⁾ Het verschil tussen de afgescheidenen en hemzelf omschreef hij door er op te wijzen dat er wat hem betreft: "geen verscheidenheid van geloof, geen strijdigheden van beginsel was; er was enkel een, in soortgelijke omstandigheden, zeer verklaarbaar en bijkans onvermijdelijk, verschil van inzicht omtrent de mogelijkheid of onmogelijkheid, de waarschijnlijkheid of onwaarschijnlijkheid van herstel eener diepgevalen kerk."⁶⁾

Toch voelde Groen zich, ondanks alle sympathie, teleurgesteld in de afgescheidenen. Het vasthouden aan de letter van de belijdenisgeschriften, de overdreven aandacht voor de predestinatieleer, het voorstellen van aansluiting bij de Afscheiding als kenmerk van het echt christen zijn, de onderlinge verdeeldheid, verdroten hem. Het griede Groen vooral dat de afgescheidenen hun fier verdedigde standpunt: 'wij zijn geen nieuwe sekte, wij behoren tot de Gereformeerde Kerk en vragen daarom geen erkenning aan bij de regering', loslieten en autorisatie vroegen. Daarmee keerden ze op hun schreden terug, en gaven ze hun pretentie de voortzetting van de aloude Gereformeerde Kerk te zijn op.

Woord en daad

Niet alleen in geschrift koos Groen van Prinsterer de zijde van de afgescheidenen. Openlijk kwam hij er voor uit, dat de maatregelen tegen de afgescheidenen getoetst aan het staatsrecht zeer onrechtmatig waren. Hij zette daarmee zijn carrière op het spel. De hereniging met de afgescheidenen was zijn grote ideaal. Ook financieel steunde hij hen; gaf zelfs, waar nodig, adviezen. In een brief uit 1871 dankt Brummelkamp, één der afgescheiden predikanten, Groen voor een gift van tweehonderd gulden ten gunste van de Theologische School en de zending.⁷⁾

Tijdens de processen tegen de afgescheidenen was Groen één van hun advocaten en volgde hij de behandelingen nauwgezet. Mr. A.M.C. van Hall, door Rullmann de eerste pleitbezorger van de afgescheidenen genoemd, hield ook krachtige pleidooien ten gunste van de afgescheidenen; en ging zelfs tot hen over.⁸⁾

Zover is het bij Groen van Prinsterer nooit gekomen.

Diverse veronderstellingen

Waarom volgde Groen het voorbeeld van Van Hall niet? Het is opvallend dat over deze vraagstelling wei-

nig is gepubliceerd, terwijl over de relatie van bijvoorbeeld Da Costa en de Afscheiding recentelijk wel geschreven is.⁹ Wanneer je verschillende historici voor een antwoord op deze vraag raadpleegt, valt het op dat hoe recenter het werk is, hoe meer argumenten worden genoemd ter verklaring van onze vraag.

Wagenaar, Vos, Deddens, Diepenhorst en Schutte schrijven dat Groens visie op de Kerk, al dan niet beïnvloed door het Reveil, een argument voor het blijven in de Hervormde Kerk is geweest. Verlaten van de Kerk zou in strijd zijn met Groens grote ideaal: kerkherstel en hereniging. Rullmann, Deddens en Diepenhorst noemen Groens teleurstelling over aanvraag tot erkenning door de afgescheidenen ook als motief.¹⁰ Wagenaar, vermeldt als enige het verhaal dat Groen op Goddelijk bevel in de Kerk zou zijn gebleven. Rullmann en Diepenhorst wijzen op het feit dat Groen bij toetreding tot de afgescheidenen zijn pas begonnen loopbaan op het spel zou zetten. Dat Groen door overgang naar de afgescheidenen zijn invloed in de Kerk en de staat zou verliezen, noemt alleen Deddens. Hij reikt meer originele motieven aan, zoals Groens eerbied voor het historisch geworden: de invloed van de historische rechtsschool zou hem van toetreding hebben weerhouden. Het sociale motief, dat Groen vanwege zijn aristocratische achtergrond zich niet bij de afgescheidenen "thuis" zou voelen, noemt Deddens dubieus, terwijl Schutte dit wel als argument serieus neemt. Schutte beweert ook dat Groen van Prinsterer zich niet bij de afgescheidenen heeft aangesloten, vanwege zijn karakter.

Een antwoord?

Het lijkt mij te goedkoop om te volstaan met erop te wijzen dat de diepste motieven van Groen voor ons niet te achterhalen zijn, zoals Deddens doet. In de veelheid van genoemde verklaringen en motieven heb ik getracht enige structuur aan te brengen. Drie redenen lijken mij sterke argumenten waarom Groen niet tot de Afscheiding is overgegaan.

1. Invloed van het Reveil

De aandacht voor het historisch geworden — de lessen van Bilderdijk hebben hun uitwerking niet gemist — heeft Groen ervan weerhouden met de Afscheiding mee te gaan. Voor het Reveil in Nederland was Zwitserland het grote voorbeeld. Men beseftte echter heel goed dat de Hervormde Kerk heel veel verschilde van de Église Nationale. Men zag in de kring van het Reveil geen heil in separatie.¹¹ Kritiek van Van Hall op zijn Reveil-vrienden, dat zij bang waren om met de Afscheiding mee te gaan — hij noemde het blijven in de Hervormde Kerk "een werk des vleeses"¹² — lijkt mij op Groen van Prinsterer niet van toepassing, omdat hij wel openlijk met hen sympathiseerde.

2. Groens visie op de Kerk

Uit zijn geschriften, vooral *Het Regt der Hervormde Gezindheid*, blijkt duidelijk dat Groen uit was op kerkherstel van binnenuit, langs juridisch-confessionele weg.

Groen bestreed de visie van de afgescheidenen dat de Hervormde Kerk door de invoering van het Reglement van 1816 de aloude belijdenis had buiten gesloten en zo een valse kerk was geworden. Groen vergeleek de Kerk met een huis, waar een vreemdeling zich heeft ingedrongen; de indringer heeft toch geen recht op een millimeter ruimte. Door het huis te verlaten geef je de indringer juist alle ruimte.¹³

3. Het gedrag van de afgescheidenen

Groen van Prinsterer ergerde zich aan het gedrag van sommige afgescheidenen, aan hun onderlinge verdeeldheid en aan het kortzichtig vasthouden aan de Dordtse leerregels. Dat was echter niet het hoofdmotief. De aanvraag tot autorisatie, erkenning bij de overheid, heeft hem ervan weerhouden om tot de afgescheidenen toe te treden.

Groen van Prinsterer bleef streven naar hereniging met de afgescheidenen en naar herstel van de Nederlandse Hervormde Kerk.

Noten:

1. Samenvatting van een MO-scriptie (Hogeschool Holland) door ondergetekende met dezelfde titel als dit artikel.
2. G. Groen van Prinsterer, *De Maatregelen tegen de afgescheidenen aan het Staatsregt getoetst* (Leiden 1837) 37.
3. *Ibidem*, 46.
4. G. Groen van Prinsterer, *Het Regt der Hervormde Gezindheid* (1848) 137.
5. *Ibidem*, 125.
6. *Ibidem*, 129.
7. C. Gerretson, A. Goslinga, J.L. van Essen, *Briefwisseling IV 1866-1876*. (R.G.P. grote serie 1223, 1967) 498.
8. J.C. Rullmann, *De Afscheiding in de Nederlandsche Hervormde Kerk der negentiende eeuw* (Amsterdam 1916) 284.
Zie voor meer over Van Hall de historische roman: *Brandende harten. De geschiedenis van Maurits en Suzie Van Hall* (Kampen 1984) door G. Kraan-van den Burg.
9. J. Kamphuis, *Isaac da Costa en de Afscheiding van 1834* (Groningen 1975).
10. Bestudeerde literatuur in volgorde van verschijnen:
L.H. Wagenaar *Het Reveil en de Afscheiding* (Heerenveen, 1880) hoofdstuk V, 264-269.
G.J. Vos, *Groen van Prinsterer en zijn tijd* (Dordrecht, 1886/91) 126 e.v.
J.C. Rullmann, *De Afscheiding in de Nederlandsche Hervormde Kerk in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1916) 287-307.
P. Deddens, 'Groen van Prinsterer en de afgescheidenen', in: *De Reformatie. Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven* 31/32, (1955/56) no. 14 t/m 39, 109-321.
P.A. Diepenhorst, *Groen van Prinsterer* (Kampen 1941) 209-305.
G.J. Schutte, *Mr. G. Groen van Prinsterer* (Goes 1977) 64 e.v.
11. W. Bakker, e.a., *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* (Kampen 1984) 66.
12. H. Algra, *Het wonder van de 19e eeuw*, 135.
13. G.J. Schutte, *Mr. G. Groen van Prinsterer*, 66.

Groen van Prinsterer, "principiële opposant in permanentie"

C. Cammeraat

"Voor ons is Groen van Prinsterer een groot man, die gedwaald heeft en wel het meest op het gebied van de godsdienst en daarom op wetenschappelijk en staatkundig gebied... Maar een man die zoo ernstig geleefd heeft en zoo ernstig de eeuwigheid is binnengegaan, kan van geen kwade trouw, van geene schuldige dwaling verdacht worden", aldus de rooms-katholieke *Maasbode* van 23 mei 1876 bij het overlijden van Groen van Prinsterer.

In onze eeuw getuigde van socialistische zijde W. Drees van "eerbied voor zijn karakter". "Geen eerbied, geen wens tot hoge posten geroepen te worden, geen verlangen naar eigen macht, deden hem gedurende tientallen jaren een schijnbaar hopeloze strijd voortzetten", aldus Drees. Recenter nog zei dr. W. Aalders, als kenner van Groen: "Groen was zuiver, hij was een man zonder streken".

Uit deze bescheiden greep van beoordelingen moge blijken dat de waardering voor de persoon van Groen groot was. Maar toch, de verwarring rond Groen was er evenzeer. Heeft hij daar zelf toe bijgedragen? "Een staatsman niet, een Evangeliebelijder", is ongetwijfeld de bekendste karakteristiek die Groen van zichzelf gaf. Een leus die collega-kamerleden hebben aangegrepen om te bewijzen dat hij in de Kamer toch maar een vreemdeling was. Meer dan eens werd hem het verwijt gemaakt dat hij "buiten de orde" was. In zijn oppositie tegen het eerste ministerie-Thorbecke schoof Groen permanent de betekenis van zijn religieuze principes naar voren, in het besef dat "als kerk en godsdienst hun greep op staat en maatschappij zouden gaan verliezen, zij terug zouden vallen in Germaanse barbaarsheid en Romeins zedenbederf". Vandaar bij hem de vermenigvuldiging van godsdienst en politiek.

Voor de liberaal Thorbecke nam de antirevolutionaire leider dan ook een "onbegrijpelijk eng standpunt" in. Hij beoordeelde Groens leer als een benepen vasthouden aan een dogma, dat de geest van het christendom "totaal misverstond". Hij voegde Groen eens toe: "Ik zeg er niets tegen, maar ik zeg ook niet dat ik het eerbiedig. Ik eerbiedig geen gevoelens, dat ik voor een wanbegrip houde." Thorbecke moest vaststellen kennelijk van "een ander geloof" te zijn.

Tot teleurstelling van Groen weigerde Thorbecke discussies over bijvoorbeeld het soevereiniteitsbeginsel. Groen uitte herhaaldelijk zijn grote bezorgdheid over de door hem zo misprezen "Volksoppermagt". Thorbecke sneed echter de mogelijkheid tot discussie af, vanuit de overweging dat de Kamer in geen geval diende te onttaarden in "debating club". Niettemin bleef

Groen hameren op het belang van beginselen. "Buiten de orde", oordeelde de Kamer. De afgevaardigde Van Dam van Isselt gaf te kennen dat hij "niet kon toelaten dat hij (Groen) hier deze vergadering tot een Synode of tot eene vergadering van het Odéon te Amsterdam wil maken". Groen zou met zijn politieke stellingname niet in de politiek thuis horen. Zelf heeft hij met zijn karakteristiek van "Een staatsman niet, een Evangeliebelijder" in elk geval niet bedoeld dat hij buiten de politiek stond. Integendeel, volgens hem miste de liberale politiek van Thorbecke een dimensie. De leus was juist een wekroep om "zich toch vooral niet buiten de politiek te laten sluiten". In de politiek wilde Groen anti-revolutionair zijn. In zijn *De anti-revolutionnaire en confessionele partij in de Nederlands Hervormde Kerk* vatte hij de betekenis daarvan als volgt samen: "de strijd opnemen tegen de meest fundamentele godsdienstige en politieke dwaling, nl. de leer, die in de plaats van de geopenbaarde waarheid en het goddelijk gezag stelt de soevereiniteit van de rede en van de wil van de enkele mens en zodoende zowel de staat als de kerk omver werpt..."

"Staatsmanschap dat waarheidsvragen tot meerderheidsvragen reduceert, dat een grens wil trekken tussen tijd en eeuwigheid en alleen op het tijdelijke ziet, komt een dimensie tekort... omdat het met God niet rekent", aldus de staatsrechtgeleerde A.M. Donner. Deze uitspraak zou van Groen geweest kunnen zijn. Om zijn eigen tijd goed te kunnen beoordelen zocht Groen naar een Bijbels gezichtspunt om vandaar uit zijn handelen te bepalen. Hij wilde zich niet neerleggen bij het gebeuren van zijn tijd, zoals Thorbecke die stelde: "Het kan niet anders". Groen zocht op tijdsvragen een antwoord, dat, in gebed, van boven verkregen werd. Met "Een staatsman niet, een Evangeliebelijder" wilde hij in feite dus juist de barrières doorbreken tussen staatkunde en evangelie. Een barrière die conservatieven en liberalen opwierpen.

In hoeverre echter is christelijke staatkunde mogelijk? Heeft Groen niet z'n twijfels gekend? Positief gezien was het Groen erom te doen "aan de verantwoordelijkheid van de christen in kerk, staat en maatschappij gestalte te geven volgens christelijke beginselen". Maar met de uitwerking ervan heeft Groen het moeilijk gehad. In *Ongeloof en Revolutie* had hij als raadgeving voor de staatkunde: "men bekere zich tot God". Hoe echter overtuig je de Kamer en Thorbecke van "het vermogen van het evangelie om orde en vrijheid en welvaart te bewerken"? Thorbecke kon in de politiek weinig met dit advies. Hij "wachtte op daden" van Groen. In hoeverre kon Groen staat maken op het Nederlandse volk als christelijke natie? De natie behoorde protestants te zijn op historische gronden, poneerde Groen. Was ze het nog? In hoeverre? Hij had van dat volk vaak wankelmoedige verwachtingen en

beseftte soms slechts te kunnen rekenen op een minderheid van het Nederlandse volk. Hij stelde wel: "De gehechtheid aan het christendom is de eerste van de traditioneel-Nederlandse trekken". Elders heette het echter ook wel dat ons land "vatbaarheid vertoonde voor revolutionaire stromingen". Bovendien was Nederland vanaf 1813 steeds tot een lagere trap afgedaald: "...het waarachtig Evangelie is uit Staat en Kerk, uit school en huis gebannen..."

Bij het lezen van Groen heb je soms het gevoel dat hij tastend zijn weg ging in een wereld die sinds de Franse Revolutie zo ingrijpend was veranderd. Naar mijn besef worstelde hij met bepaalde onzekerheden, waar hij niet echt uitkwam. Wie zou hem dat euvel duiden in een politiek zó turbulente tijd? In zijn oppositie tegen Thorbecke heeft hij, komend uit aristocratische kringen van de negentiende eeuw, moeite gehad met vraagstukken als rechtstreeks kiesrecht, uitbreiding van kiesrecht, bevoegdheden van de provinciale staten, de gemeenteraad en dergelijke. In een brief van één van zijn opposenten, A. Brugmans, werd hem zelfs een keer het verwijt gemaakt hoe hij toch in 's Lands Vergadering kon zitten en de eed kon afleggen van getrouwheid aan de grondwet "waarin gij (Groen) de kern en essentie van uwe antipode (de 27 artikelen des droits de l'homme et du citoyen) bijna woordelijk kunt lezen". Groen heeft het moeilijk gehad met een begrip als democratie. Waar hij instemde met de beoordeling van een democratisch systeem als zijnde "de diepe nacht van barbaarsheid", daar zou je verwachten dat Groen zo'n systeem consequenter moest afwijzen, maar dat was niet het geval. Op een ander moment namelijk wilde hij "een aanzienlijke plaats" inruimen voor de democratie. Hingen deze verschillende beoordelingen samen met de wat wankelmoedige verwachtingen die hij had van het Nederlandse volk?

Een andere aanwijzing dat Groen worstelde met de uitwerking van beginselen is wellicht het ontbreken van een afgerond antirevolutionair stelsel. Zelf gaf hij dat laatste ook wel toe, toen hij stelde: "Eer men het systeem van den heer Groen bestrijdt, is het onderzoek niet overtollig of hij in den gebruikelijke zin van het prachtige woord, een eigen systema heeft. Of vasthouding aan de uitspraken van Gods Woord en aan de lessen der ervaring den naam van eigen systema verdient." Ondanks twijfels en onzekerheden stond in zijn optreden centraal de erkenning en handhaving van de goddelijke oorsprong van het gezag. Wie dat niet erkende — of moeten we zeggen: niet geloofde — had bij Groen in de politiek afgedaan. Elk beleid dat niet van dat beginsel uitging, was voor hem in feite revolutionair en dus opstand tegen God. Ondanks deze zekerheid blijft christelijke politiek een moeilijke zaak. Het in de wereld zijn en toch niet van de wereld mogen zijn, is een spanningsvol gegeven in de politieke wer-

kelijkheid. Groen kende de niet aflatende werkzaamheid en het bewustzijn van de betrekkelijkheid daarvan. In die werkzaamheid kon Groen niet anders dan nee zeggen tegen het machtswoord "Het kan niet anders". De betrekkelijkheid had voor hem duidelijk grenzen. En, zegt hij in zijn boek *De anti-revolutionnaire en confessionele partij in de Nederlandsch Hervormde Kerk*: "Al waren wij er van overtuigd geweest niet te zullen slagen, dan hadden wij toch niet werkeloos en stilzwijgend mogen toezien; wanneer dwaling en onrecht onweerstaanbaar zijn, is getuigen geboden".

Wie zich in Groen verdiept, moet wel beseffen dat hij begint aan een zoektocht waarin voortdurend de worsteling naar voren komt met de politieke werkelijkheid. Vanwege die worsteling wordt hij er mij althans alleen maar sympathieker door. Groen krijgt de dingen niet in een systeem. Lukt het ons, anderhalve eeuw later, wel? Wellicht moeten we blijven steken in de polariteit tussen eeuwigheid en tijd, tot de jongste dag, wanneer geloof overgaat in aanschouwen.

Gezien de uitgebreidheid van de problematiek kan dit korte opstel niet anders worden gezien dan een aanzet tot een zich verder verdiepen in het werk en de figuur van deze evangeliebelijder-staatsman.

N.a.v. C. Cammeraat, *Groen van Prinsterer: principiële opposant in permanente tijdens het eerste ministerie Thorbecke*, (doctoraalscriptie, 1988).

Stichting Kom Over En Help

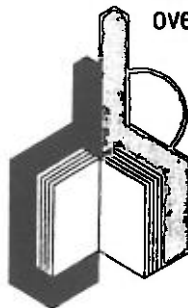
Postbus 83
8260 AB KAMPEN
Tel. 03498-1922/05202-11791

Giro 3535181 te H.I.Ambacht

Moderne theologie en
sektarisme bedreigen de kerk

in Oost-Europa

Bijbels en goede geestelijke
lektuur zijn nodig!
Maak daarom uw bijdrage
over, o.v.v. Lektuurwerk

Stichting Kom Over En Help

Ons werk wordt aanbevolen door een comit e dat bestaat uit predikanten der Chr. Geref. Kerken, Ger. Gemeenten, Oud Ger. Gemeenten, Ger. Gemeenten in Ned. en Ned. Herv. Kerk.

Bericht van de onderwijswerk- groep

Katernenreeks

J. Odding

We gebruiken in het onderwijs methoden of eigen stencils. Velen zullen naast hun methode aanvullende stencils gebruiken. Al die stencils hebben één achtergrond gemeen: bestaande methoden schieten te kort voor goed christelijk geschiedenisonderwijs. Al die stencils geven veel werk. Voorbereiding, schrijven, vermenigvuldigen, uitdelen, jaar op jaar. Iedere docent zal wel een aantal onderwerpen weten, waar hij/zij nog nooit aan toe gekomen is. Een onderwerp waar een goed stencil over gemaakt zou moeten worden. Maar de tijd ontbreekt vaak.

Zoals u weet wil de werkgroep hier wat aan doen. Er komt een katernenreeks voor het middelbaar onderwijs. We richten ons in eerste instantie op de bovenbouw, met name op examens en schoolonderzoek. Hiervoor is een werkplan opgezet, waarmee de redactie aan het werk kan. Deze redactie wordt gevormd door de geschiedenisdocenten G.P.P. Hogendoorn, drs. C. Hoksbergen en drs. J.J.F. Scheper. Zij zullen het doel van de reeks, lesmateriaal ontwikkelen vanuit christelijk-historisch uitgangspunt, in praktijk gaan brengen.

In overleg met uitgeverij Groen te Leiden is afgesproken dat er twee katernen per jaar zullen verschijnen. Eén katern zal een examenonderwerp/themaveld behandelen, het andere katern gaat over een onderwerp van christelijk-historisch belang.

Het eerste katern zal gaan over de sociale kwestie en de kerk in de negentiende eeuw. Dit sluit aan op het derde door de minister vastgestelde themaveld: 'De wording van de industriële samenleving in Nederland'. Drs. H.J. van der Tholen is de schrijver. Andere onderwerpen die u mag verwachten zijn: 'Israël en het Midden-Oosten', 'Kuyper' met themaveld 4: Verzuiling, 'Groen van Prinsterer', 'de Opstand' (= themaveld 1). De redactie zal bekijken welke onderwerpen uit de staatsinrichting geschikt zijn voor een katern.

BAVO

Nu de redactie van de katernenreeks is gevormd en dit werk van de werkgroep overneemt, kan de werkgroep zich met de BAVO gaan bezig houden. Scholen houden zich bezig met de invoering van de BAVO. Vaksecties buigen zich over de consequenties voor hun vak. Docenten van reformatorische en gereformeerde scholen voeren in eigen kring landelijk overleg. De werkgroep gaat zich beraden over de vraag wat de VCH in deze ontwikkelingen kan doen. Gezien de eindtermen zal er zeker behoefte zijn aan katernen voor de vrije ruimte of voor een christelijke invulling van de eindtermen.

Verenigingsnieuws

Het bestuur heeft op het ogenblik de handen vol met de voorbereiding van de studieconferentie over de geschiedbeschouwing van Groen van Prinsterer. Velen gaven blijk van hun interesse in deze studieconferentie en we verwachten dan ook een grote opkomst. Het is altijd weer opvallend te constateren hoe velen zich nog altijd aangetrokken voelen tot deze grote negentiende-eeuwer!

Naast de studieconferentie zijn ook op andere terreinen activiteiten in voorbereiding. In dit verband kan het cursuswerk genoemd worden. In het vorige nummer van *Transparant* werd daarover iets gemeld. Het ligt in de bedoeling dat, wat het cursuswerk onder studenten betreft, op de grote IFES-conferentie in de laatste week van april het startsein zal worden gegeven voor het opzetten van lokale studieverbanden van geschiedenisstudenten. Vanuit het bestuur van de VCH wordt ook onderzocht of er voor de 'geïnteresseerde leek' cursussen kunnen worden ontwikkeld.

Binnen de onderwijswerkgroep is onlangs de bezinning op het vak geschiedenis in de nieuwe BAVO-structuur gestart. In het gereformeerd (vrijgemaakt) onderwijs zijn met het oog hierop eindtermen ontwikkeld. Hier ligt ook voor de VCH een nieuwe uitdaging in de onderbouw van het voortgezet onderwijs.

Vermeldenswaard is ook dat zich onder leiding van drs. G. Bergacker een werkgroep Basisonderwijs heeft gevormd. Getracht zal worden voor dit type onderwijs een eigen inbreng te leveren en ook een stuk bezinning op gang te brengen.

Op de studieconferentie hopen we ons erelid mw. drs. J.L. van Essen het eerste exemplaar van het boek *Een ziel van vuur* te kunnen aanbieden. Het boek is een bundeling van de 'verspreide geschriften' van mw. Van Essen. Wij hopen dat dit boek veel erkenning onder vinden mag!

Het bestuur

Personalia

Dhr. drs. C. Cammeraat is leraar geschiedenis aan het Driestar-college te Gouda.

Adres: Peuleyen 160
2742 EP Waddinxveen
tel. 01828-13164

Dhr. dr. A.J. van Dijk doceert geschiedenis aan het Redeemer College te Ancaster, Ontario. In 1989 verscheen van zijn hand *Groen van Prinsterers Lectures on Unbelief and Revolution*.

Adres: 901 garth str hamilton
0417 Ont Lgc 4L1 Canada
tel. 09-1-416-383-3533

Mw. drs. J.L. van Essen studeerde nederlands en geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Zij was tot 1978 wetenschappelijk hoofdamtenaar aan het Bureau der Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, thans het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, te 's-Gravenhage. Zij houdt zich bezig met de uitgave van de Briefwisseling van Groen van Prinsterer. In 1990 is zij vanwege haar verdiensten voor de protestants-christelijke geschiedbeoefening benoemd als erelid van de VCH.

Adres: Kastanjelaan 9
2282 HT Rijswijk
tel. 070-3952833

Dhr. drs. J.L. Krabbendam is assistent-in-opleiding bij het Roosevelt Study Center in Middelburg en redactielid van *Transparant*.

Adres: Agaat 5
4337 MX Middelburg
tel. 01180-40448

Dhr. drs. R. Kuiper is directeur van het Centrum voor Reformatorische wijsbegeerte. Daarnaast doceert nieuwe geschiedenis en geschiedfilosofie aan de lerarenopleiding van de Christelijke Hogeschool De Driestar te Gouda en is voorzitter van de VCH.

Adres: Wagenmaker 11
3401 TC IJsselstein
03408-70999

Dhr. drs. Jac. Schaeffer is leraar geschiedenis aan de Gereformeerde Scholengemeenschap te Rotterdam. Hij publiceerde eerder artikelen over Groen en over zijn geschiedbeskhouwing in *Radix* en *Transparant*.

Adres: Statenweg 181/a
3039 HP Rotterdam
tel. 010-4664622

Dhr. T.C. Segers is directeur van een basisschool. Hij studeerde MO-B geschiedenis en maatschappijleer en was drie jaar werkzaam als docent geschiedenis/aardrijkskunde en godsdienst in het LBO. Momenteel studeert hij in deeltijd geschiedenis aan de Vrije Universiteit.

Adres: Waterlelie 5
2771 LS Boskoop
tel. 01727-17954

Dhr. dr. M. te Velde is hoogleraar kerkgeschiedenis na 1650, kerkrecht en gemeenteopbouw aan de Theologische Universiteit van de vrijgemaakte Gereformeerde Kerken, Broederweg 15 in Kampen. Hij promoveerde in 1988 op een biografie over Anthony Brummelkamp (1811-1888).

Adres: Toon Slurinkhof 51
8264 DG Kampen
tel. 05202-26632

Dhr. drs. A. Zijlstra is als studiesecretaris verbonden aan het Centrum voor Reformatorische Wijsbegeerte. Daarnaast bereidt hij aan de Vrije Universiteit een wijsgerig proefschrift voor over de sociale systeemtheorie van Niklas Luhmann. Hij is eindredakteur van het blad *Beweging*.

Adres: Pieter Calandlaan 2/III
1065 KL Amsterdam
tel. 020-6172475

Dhr. drs. K. van der Zwaag is redacteur kerkelijk leven bij het *Reformatorisch Dagblad* en redactielid van *Transparant*.

Adres: Mondriaanstraat 5
7312 SP Apeldoorn
tel. 055-553791

Dhr. W. van der Zwaag is oud-directeur van een basisschool in Barneveld. Hij publiceerde diverse kerkhistorische boeken, vooral op het gebied van de 19e-eeuwse kerkgeschiedenis.

Adres: Nairacstraat 33
3771 AX Barneveld
tel. 03420-13527

In deze rubriek verschijnen korte samenvattingen van afstudeerscripties aan de universiteiten en hogescholen die de belangstelling verdienen van de lezers van *Transparant*. De redactie ontvangt graag besprekingen van de schrijvers zelf in maximaal 400 woorden met vermelding van auteur, titel, instelling, jaar, aantal pagina's en eventueel bestelwijze en verkoopprijs.

Scriptiebespreking

Ik kwam voor het eerst met Groen in aanraking in het examenjaar van mijn middelbare schoolperiode. Mijn docent geschiedenis, drs. Jac. Schaeffer, in VCH-kringen geen onbekende, gaf het boekje van dr. G.J. Schutte over Groen van Prinsterer als verplichte leesstof op. Dit boekje en de inspirerende lessen van Schaeffer maakten mij wel duidelijk dat we hier met een bijzonder persoon te maken hadden. Het was een eerste kennismaking. Er zouden er nog meer volgen. De contacten met Groen werden geïntensiveerd tijdens mijn MO-studie geschiedenis. Als afstudeeronderwerp voor mij MO-B studie koos ik voor een vergelijking tussen G. Groen van Prinsterer en F.J. Stahl. Mij was opgevallen dat Groen een grote voorliefde voor citeren had. Het leek wel alsof hij iedere steun kon gebruiken in zijn strijd tegen de revolutiebeginselen. De Pruisische staatsman F.J. Stahl kwam veelvuldig in de citaten voor. Ook had ik ergens gelezen dat Groen een leerling van Stahl zou zijn. Een opmerking die verdere studie alleen maar stimuleerde. In mijn afstudeerscriptie heb ik uiteindelijk een vergelijking gemaakt tussen de denkbeelden van Groen en Stahl over de staat, het recht van opstand, het onderwijs en de rooms-katholieken. Mijn eindconclusie was dat beide conservatieve denkers in de hoofdlijnen van hun denken met elkaar overeen stemden. Het ging mij te ver om Groen een leerling van Stahl te noemen. Wel heb ik de invloed van Stahl geconstateerd op afgeleide punten in het denken van Groen (staatsrecht). De verschillen tussen deze beide denkers gingen eveneens over afgeleide zaken (recht van opstand, houding ten opzichte van katholieken) Ik was van mening dat Groen in Stahl een terechte bondgenoot heeft gezien in zijn strijd tegen de doorwerking van de beginselen van de Franse Revolutie.

Het onderwerp had mij zeer geboeid. Niet in de minste plaats vanwege de voortreffelijke begeleiding van mw. drs. J.L. van Essen, eminent Groen-kenner, en de hulp van de Lutherse predikant dr. G. Fasié, die op Stahl gepromoveerd was. Ik heb mijn studie geschiedenis voortgezet aan de Rijksuniversiteit Groningen. Daar heb ik mijn MO-scriptie voorzien van een aanvulling. Om mijn MO-scriptie in een meer theoretisch en historisch kader te plaatsen, heb ik een studie gemaakt over het verschijnsel conservatisme. Deze aanvulling bestond uit een soort drieluik: een theoretische beschouwing over het verschijnsel conservatisme, een schets van een tweetal andere conservatieve denkers uit de tijd van Groen en Stahl (Burke en de Maistre) en als afsluiting de bespreking van de vraag in hoeverre Groen en Stahl binnen het conservatieve denken van hun tijd passen. Mijn conclusie was dat

zowel Groen als Stahl een geheel eigen plaats hebben ingenomen binnen de conservatieve stroming van de negentiende eeuw. Stahl heeft daarin een meer overheersende positie gehad. De Pruisische politieke situatie heeft daar ongetwijfeld aan bijgedragen. Stahl was, in tegenstelling tot Groen, ook meer een systeembouwer. Groen heeft zich altijd gedistancieerd van de betiteling conservatief.

Dit was mede ingegeven door de toenmalige Nederlandse politieke verhoudingen, en zijn angst dat het geheel eigene van zijn denkbeelden zo minder aandacht zou krijgen.

Uit bovenstaande heeft u kunnen opmaken dat Groen in mijn geschiedenisstudie redelijk dominant aanwezig is geweest. Naar mijn mening ook een 'must' voor iedere christen-historicus. Met een aan het vak eigen objectiviteit, studie maken van één van de grootste protestantse erfslaters van de negentiende eeuw. Zijn denkbeelden hebben ook voor onze tijd een vaak verrassende actualiteitswaarde.

N.a.v. A. Slob, "G. Groen van Prinsterer en F.J. Stahl, twee tijdgenoten vergeleken." (MO-B scriptie, 1988) 47p.

A. Slob, "Conservatisme". Aanvullende opdracht bij MO scriptie (Rijksuniversiteit Groningen 1990) 23p.

Samen bij de auteur te verkrijgen door overmaking van f 15,- op gironummer 4130356 onder vermelding van 'scriptie Groen'.

VCH-Repro-Reeks

De VCH heeft een serie met heruitgaven van moeilijk toegankelijke en minder bekende publikaties van (reeds overleden) christen-historici.

Het is de bedoeling dat deze serie per jaar met enkele nummers wordt uitgebreid. Tot nu toe verschenen:

1. J.G.R. Acquoy, *Mislukte pogingen der Nederlandsche Gereformeerde Kerken, om hare geschiedenis te doen beschrijven*, (1894).
2. J.G.R. Acquoy, *Het nut der beoefening van de geschiedenis der Hervormde Kerk in Nederland*, (1878).
3. H. Bouwman, *Het Object der Kerkgeschiedenis*, (1903).
4. A. Eekhof, *Het Gereformeerd Protestantisme*, (1915).
5. A.A. van Schelven, *De School met den Bijbel en het onderwijs in de geschiedenis*, (1934).
6. G. Groen van Prinsterer, *Een woord aan ouders en onderwijzers, bij de uitgave van de bijbelsche geschiedenissen*, (1842).
7. G. Groen van Prinsterer, *Regt der Gezindheden, Regt der Hervormde Gezindheid, Afgescheidenen*, uit: adviezen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, (1857).
8. G. Groen van Prinsterer, *Mededeeling aangaande eene reis in Frankrijk en Duitschland in het belang van het Huis-archief des Konings*.
9. A.A. van Schelven, *Willem van Oranje's geloof en godsdienstpolitiek*, (1933).

Leden betalen voor deze uitgaven f 5,- per stuk; niet-leden betalen f 7,50. Prijzen exclusief verzendkosten.

Bestellingen kunnen gericht worden aan het VCH-secretariaat, Postbus 24062, 3502 MB Utrecht.

De recensierubriek heeft twee doelen. Ten eerste het bespreken van boeken die voor de abonnees interessant zijn. Ten tweede het vanuit een christelijke optiek becommentariëren van historische en wijsgerige werken.

Recensies

W. van der Zwaag, *Willem Bilderdijk, vader van het Réveil*; (Houten: Den Hertog 1991) 345 blz., prijs f 45,=.

Eén van de kenmerkendste vertegenwoordigers van de Romantiek was de dichter Willem Bilderdijk (1756-1831). Voor de omwenteling van 1795 was hij advocaat in Den Haag. In dat jaar moest hij uitwijken wegens zijn oranjegezindheid. In 1806 keerde hij terug om in dienst te treden van koning Lodewijk Napoleon, wiens broeder hij vereerde als bedwinger van het revolutiemonster. Bilderdijk heeft niet veel invloed van buiten ondergaan. Het was zijn eigen hartstochtelijke, fantastische, vaak pessimistische geest, het waren zijn eigen talrijke innerlijke conflicten, het was zijn felle afkeer van alles wat verlicht en staatsgezind was, die hem tot een pure romanticus stempelden. Zijn orthodoxe overtuiging en zijn felle uithalen tegen het rationalisme en het liberalisme bezorgden hem veel vijanden. Daardoor ontging hem een leerstoel in de Nederlandse taal aan de Leidse universiteit.

Bilderdijk was sinds 1817 priva doceent in Leiden. Hij gaf er een privatissimum over de vaderlandse geschiedenis. De kleine groep van studenten die het college volgde heeft de kern geleverd voor het latere Réveil in Nederland. In Bilderdijks huis op het Rapenburg volgden per keer zo'n 5 à 6 studenten zijn colleges.

Tot de bekendste studenten behoorden onder andere de Joden Isaïc da Costa en Abraham Capadose, de beide zonen van G.K. van Hogendotp, Willem en Dirk, P.J. Elout van Souterwoude, de uit de kerkgeschiedenis zo bekende Nijkerkse predikant C.C. Callenbach, de latere schrijver van historische romans, Jacob van Lennep en Groen van Prinsterer. Huizinga noemde Bilderdijk "de grote ongenietbare" en Jan en Annie Romein noemden hem een "gefnuikt genie". De persoon en het werk van Bilderdijk zijn recent door de heer W. van der Zwaag uit Barneveld op grondige wijze belicht in een kloek en verzorgd uitgegeven boek.

De heer Van der Zwaag is oud directeur van de basisschool van de Gereformeerde Gemeente aldaar. De auteur is een groot kenner van de vaderlandse (kerk)geschiedenis van de vorige eeuw. Hij heeft een vaardige pen: talloze artikelen over onderwerpen betreffende zijn specialisatie verschenen in diverse bladen, waaronder vooral het *Reformatorisch Dagblad*. Ook heeft hij verschillende omvangrijke studies in boekvorm op zijn naam staan, waarvan ik hier noem *Om de schat van Christus bruid: Vaderlandse kerkgeschiedenis sinds Reveil en Afscheiding* en *Jean Louis Bernhardt. Een leketheoloog uit de school van Kohlbrugge en Bilderdijk*. We stellen vast dat hij hiermee een verdienstelijke prestatie geleverd heeft. Van der Zwaag is in één opzicht de laatste der Mohikanen. Was het voor de Tweede Wereldoorlog gebruikelijk dat hoofden van scholen zelf vaak boeken (voor het onder-

wijs) schreven, tegenwoordig gebeurt dit door vrijgestelden en een apart schrijversgilde. Ook in dit opzicht verdient Van der Zwaag vermelding.

Hij heeft het zich overigens niet gemakkelijk gemaakt met het schrijven van dit boek over Bilderdijk. Wanneer ik de schrijver goed begrijp, heeft hij zich ten doel gesteld een nieuwe biografie over Bilderdijk te schrijven. Nu zijn er in de loop van de tijd enorm veel publikaties over Bilderdijk verschenen. Is de schrijver erin geslaagd met nieuwe gezichtspunten of nieuwe interpretaties te komen?

Van der Zwaag heeft, zoals hij zelf zegt, zich bij het schrijven van zijn biografie laten leiden door wat dr. P.J. Buijnsters als eisen voor een goede biografie stelde, namelijk kritische distantie én geestelijke affiniteit.

Nu, met deze geestelijke affiniteit van Van der Zwaag tot Bilderdijk is het dik in orde. De schrijver bedient Allard Pierson op zijn wenken, nadat deze opgemerkt had, dat de levensbeschrijver van Bilderdijk het chronologisch gezichtspunt moet vasthouden, maar "Bilderdijks inwendig leven zal de hoofdzaak moeten blijven". Van der Zwaag verwijt de meeste biografen en andere schrijvers over Bilderdijk dat zij niet "in het hart van Bilderdijks innerlijk leven" zijn doorgedrongen. De grootste hindernis voor deze schrijvers was hun onvermogen Bilderdijks gereformeerde levens- en geloofs-overtuiging te doorgronden en mee te beleven.

In de kritische distantie ten opzichte van Bilderdijk vind ik Van der Zwaag minder geslaagd. Wat is daarvan de oorzaak? De auteur — laat ik dat eerst zeggen — gaat uitermate gedenken om met zijn bronnen en informatie. Het boek getuigt van zijn grote belezenheid op dit terrein. Ruim een tiende deel van het 345 blz. tellende boek bestaat uit een notenapparaat, waaruit blijkt dat de schrijver goed thuis is in de materie en op de hoogte is met recente publikaties over zijn onderwerp. Dat de meeste geraadpleegde literatuur van theologische en kerkhistorische aard is, wordt niet alleen veroorzaakt door een mindere belangstelling van de auteur voor andere invalshoeken, bijvoorbeeld de psychologische of de sociaal-economische, maar ook door het gegeven dat hij er blijkbaar niet naar gestreefd heeft met nieuwe gegevens of conclusies te komen. Hij heeft de gebaande wegen voor zijn onderzoek bewandeld. Alle reeds bekende gegevens worden op een rijtje gezet, eventueel aangevuld of gecorrigeerd.

Hoe interpreteert Van der Zwaag Bilderdijk? Dat blijft onduidelijk. Telkens laat hij anderen aan het woord, zonder zelf zijn mening te geven.

Voorbeelden? Wanneer het over de huwelijksontrouw van Bilderdijk gaat krijgen we een bibliografisch overzicht van de meningen die daarover in de loop der jaren gegeven zijn. Van der Zwaag inventariseert, documenteert en sluit zich vervolgens aan bij een mening. Hoe moeten we Bilderdijk als historicus beoordelen? Van der Zwaag toont ons opnieuw een hele galerij van historici, die zich daarover uitgesproken hebben.

Dient er nu in de toekomstverwachting van Bilderdijk een bepaalde chiliastische gedachtengang te worden opgemerkt? Weer komt Van der Zwaag tot een mening na een groot aantal deskundigen gehoord te hebben. Zo wordt elke historische vraagstelling verzvolgen door een bibliografisch overzicht. Het boek is daardoor een soort compendium geworden, waarin geen zelfstandige visie doorklinkt. Bijna op elke

bladzijde komen we zinnen tegen als "Kollewijn is van mening...", dr. J. Wille vindt...", "volgens dr. L.H. Wagenaar"..., "Naar de mening van Buijnsters...", enzovoorts.

Het taalgebruik van Van der Zwaag doet soms nogal archaisch aan. Bijvoorbeeld: de beproefde dichter (69), ommekeer (7), beproevingswegen (247), we moeten bij een dr. C.B. Hylkema zijn om... (276), onzes inziens (250), wie het lust kan er Kollewijn nog eens op naslaan (257).

De titel van het boek van Van der Zwaag is: "Willem Bilderdijk. Vader van het Réveil". Wat zou ik graag weten of de kinderen van het Réveil hun vader als vader zijn blijven eren, hoe ze dat gedaan hebben en waarin ze zich van hun vader verwijderd hebben. "Geen van zijn leerlingen heeft zich aan de invloed van deze fascinerende en profetische figuur kunnen onttrekken", zo schrijft Van der Zwaag. Dat zal waar zijn. Er ging als het ware een hypnotiserende invloed van deze geniale geest uit, "die als een hond jankte op het erf in de nacht" (Busken Huet). Maar de historicus moet onderscheiden. We kunnen er bijvoorbeeld toch niet onderuit dat Groen van Prinsterer een andere weg ging dan Bilderdijk? Het boek had aan waarde gewonnen als de auteur dieper op dat vader- en kindschap van bijvoorbeeld Bilderdijk en Groen was ingegaan. Nu lijkt Van der Zwaag te suggereren dat er tussen deze twee persoonlijkheden en hun denkbeelden alleen maar accentverschillen zouden bestaan. Durft hij geen openlijke keus te maken voor de één, met volledig behoud van respect voor de ander?

Tenslotte. Mijn kritische opmerkingen over deze studie van de heer Van der Zwaag nemen niet weg dat ik waardering voor dit werk heb. Hij heeft een betrouwbaar en goed toegankelijk naslagwerk over Bilderdijk geschreven. Zijn sympathie voor Bilderdijk kan ik goed plaatsen. Hij heeft Bilderdijk naar mijn mening ook recht gedaan, hoewel het kritische onderscheidingsvermogen te veel ontbreekt. Laten we elkaar toch vooral kritische vragen blijven stellen waar dit mogelijk en wenselijk is, omdat we het onderzoek verder willen brengen. We moeten hierbij het woord van Geyl niet vergeten dat geschiedenis wel een discussie zonder eind zal blijven. De discussie verder te helpen is echter de taak van elke historicus.

Ton van der Schans

H. Florijn, *De Ledeboerianen. Een onderzoek naar de plaats, invloed en denkbeelden van hun voorgangers tot 1907*; (Houten: Den Hertog 1991) 247 blz., prijs f 49,50.

De dissertatie van dr. H. Florijn over de Ledeboerianen, de volgelingen van de bekende hervormde predikant die 'uitgeleid' werd uit de Hervormde Kerk, vult een duidelijke leemte in de beschrijving van de kerkgeschiedenis van de 19e eeuw. De Ledeboerianen concentreerden zich vooral in Zeeland rond ds. Budding en in Zuid-Holland rond hun voorman ds. Ledeboer zelf. Na de dood van Ledeboer in 1863 splitsten zijn volgelingen zich in een tak van Dijkianen en Bakkerianen, onder meer ten gevolge van de visie op de rechtvaardigmaking. De volgelingen van Ledeboer kenmerkten zich door een sterke verbondenheid aan Datheen (met verwerping van de berijming van 1773) en stonden zeer kritisch tegenover de Hervormde Kerk en de Afscheiding. De Hervormde Kerk werd volledig afgewezen, Ledeboer werd persoonlijk immers door God 'uitgeleid'. Via deze uitleiding zouden

Ledeboer en zijn nazaten terugkeren tot de aloude Gereformeerde Kerk van de 16e en 17e eeuw.

Kon de Hervormde Kerk hun goedkeuring niet wegdragen, evenmin was dat het geval ten aanzien van de Afgescheidenen. Ze kritiseerden de te snelle vrijheidsaanvraag, het loslaten van de kerkelijke goederen en van — natuurlijk ook weer — Datheen. De band met de kruisgezinden, de groep gemeenten die in 1869 niet mee wilde gaan met de Christelijke Gereformeerde Kerk, leek daarom erg voor de hand, maar ook daar stuitte de vereniging op problemen, over Datheen en de kwestie van het aanbod van genade. In 1907, het jaar waar Florijn in zijn studie eindigt, werd de vereniging toch werkelijkheid. De Ledeboerianen en de Gereformeerde Gemeenten onder het kruis vonden elkaar, mede dank zij de leiding van ds. G.H. Kersten. De dijkiaanse predikant L. Boone hield Datheen en het ambtsgevaad vast en werd de stichter van de Oud Gereformeerde Gemeenten. De meeste Dijkianen volgden echter de Vereniging; het Bakkeriaanse kerkverband verdween rond 1945.

Kenmerkend voor de Ledeboerianen is de hang naar gezelschapstradities. Er was geen duidelijk kerkordelijk leven (notulen kende men amper) en de geschiedenis toonde nogal eens scheuringen, independentisme en willekeur. Verder vielen de Ledeboerianen op door een sterk isolement (afwijzing van onderwijs — onder meer opgedrongen door de verplichte vaccinatie — en van de politiek). De aandacht van land, volk en kerk verdween naar het kleine getal van uitverkorenen, zo stelt Florijn.

De Ledeboerianen vormden een merkwaardige groep. Eenvoud kenmerkte hen. Maar kende men Dordt eigenlijk wel?, zo vraagt Florijn zich af. Verwijzingen naar Trigland, Gomaruz enz. komen we nauwelijks tegen en ook de Dordtse Leerregels, hoe hoog ook in het vaandel geschreven, worden zelden geciteerd. Ook opvallend is dat de vroege vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie (zoals Teellinck, Voetius, Th. à Brakel) nauwelijks aan bod komen, laat staan de Reformatoren. Daarentegen is er wel grote belangstelling voor mensen als Smytegelt, Lodenstein en Van der Groe. In de lijn van deze laatste predikant zag men het oorspronkelijke ideaal van de Nadere Reformatie, namelijk Nederland als Neerlands Israël, slechts zichtbaar in de kleine groep van uitverkorenen. De rest was immers afgeschreven, en wordt — en dat is volgens Florijn erger — ook niet meer profetisch tot de orde geroepen. Grote nadruk werd bij de Ledeboerianen gelegd op verkiezing en bekering (de rechtvaardiging) en de bevindelijke prediking. Doordat de verkiezing het verbond ging overheersen, ging vrijwel alle aandacht naar de uitverkorenen en de innerlijke realiteit (en beleving) van de wedergeboorte, zo stelt Florijn.

De beruchte strijd over het aanbod van genade vinden we ook in dit boek vermeld. De Ledeboerianen dachten er genuanceerd over, de Kruisgezinden bestreden deze leer over het algemeen. "De Nadere Reformatoren waren voorstanders van een ruim aanbod. Maar met het verstrijken van de tijd kwam hiertegen steeds meer weerstand, dit als gevolg van het theologiseren vanuit de predestinatie", aldus Florijn. Kende de Nadere Reformatie in de eerste tijd geen bekeringsbeschrijvingen, sinds de helft van de 18e eeuw ging dat steeds meer domineren. Een mens werd pas echt bekeerd als hij verslag kon geven van zijn rechtvaardigmaking, aldus Florijn.

De studie geeft een zeer goed gedocumenteerd overzicht van de voorgeschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten. Veel kleins en menselijks kenmerkt die geschiedenis, maar, zo moeten we niet vergeten, het negatieve haalt over het algemeen veel meer de publiciteit en de wetenschap, terwijl de persoonlijke omgang met God, de dagelijkse praktijk der vroomheid, niet in de annalen staat bijgeschreven. Wel moeten we bij de Ledeboerianen een zwenking constateren van de oorspronkelijke breedte van de Nadere Reformatie, het ideaal van reformatie voor de gehele kerk en staat, naar een verinnerlijking van de rechtvaardiging, zoals ook onder meer prof. Graafland constateerde. Het gevaar voor het christendom is niet alleen een geesteloos activisme, maar ook een onvruchtbaar ingekeerd zijn met verloochening van het theocratisch ideaal. Eén en ander neemt niet weg dat de Ledeboerianen met al hun beperktheden tot grote zegen zijn geweest in Nederland. De studie van dr. Florijn geeft ons een uitstekende biografie over hen.

Klaas van der Zwaag

J. Haitsma, *Deze, déze is de Messias: De verkondiging van Jezus als de Messias door de voormalige rabbi Christiaan Salomon Duijtsch aan Israël: een bewerking van Duijtsch' boek Israëls Verlossinge een eeuwige behoudenis*; (Leiden: J.J. Groen en Zoon 1991) 200 blz., prijs f 39,95.

Deze, déze is de Messias, zo luidt de titel van het heruitgegeven boek van de bekeerde rabbijn Christiaan Salomon Duijtsch (1734-1795). Dr. J. Haitsma, hervormd emeritus-predikant te Boskoop, publiceerde reeds enkele werken over Messias-belijdende joden, waaronder Duijtsch, de Hongaarse jood die zich in de Oude Kerk in Amsterdam liet dopen. Haitsma bewerkte het boek "Israëls verlossinge en eeuwige Behoudenis", in twee delen verschenen in 1769 en 1770, waaraan een niet gecompliceerd derde deel toegevoegd werd. Aan de hand van talloze joodse schrijvers en rabbijnen en de Talmoad trachtte Salomon Duijtsch te bewijzen dat de Messias de Christus moest zijn.

De toon kan bij dit alles wel hard overkomen, zo moet ook Haitsma constateren, maar van antisemitisme is volgens hem geen sprake. Duijtsch wijst zijn volk er op dat zij niet te redden zijn door uiterlijk de geboden te onderhouden. Gruwelijke afgoderij wordt volgens Duijtsch soms met de Talmoad, die overigens merendeels ongerijmde fabelen zijn, bedreven. Joden lijken op een hoogmoedig volk, omdat mer alleen zichzelf als heilig ziet, en de anderen onheilig. Duijtsch spreekt zijn hoop uit dat zij zich met hem zullen verenigen "om de ware God van Israël te aanbidden en wij, die broeders naar het vlees zijn, ook eens mogen worden broeders naar de Geest".

Het beestenbloed kan de zonde niet wegnemen, stelt Duijtsch, want het eindige offer weegt niet op tegen de on-eindige schuld. De Vorst Messias daar moet het oog op gericht zijn. "Wat zullen alle offers u baten, als ge ze zonder het geloof aan de Messias verricht?" Duijtsch betoogt met uitzonderlijk grote kennis van joodse verklaarders dat ook zij geloofden in de beloofde Messias, maar dan in een geestelijk koning (in plaats van een uitwendig koning), een geestelijke vorst die vervuld is in Christus de Gekruiste en Opgestane. Over Jezus de Nazarener schrijft Duijtsch: "Deze, déze, zeg ik, is de ware Messias door God terstond na de val aan onze

eerste voorouders in het paradijs beloofd". "Jezus de Nazarener, Hij, Hij is de Messias."

Maar helaas is hij door de zijnen niet aangenomen, betreurt Duijtsch. Tot hoelang zult ge nog de beloofde Messias verwachten, vraagt hij. Duijtsch besteedt in dit heruitgegeven werk uitvoerige aandacht aan de leer van de Drieëenheid, die aanwezig is in het Oude Testament en joodse geschriften. Met name 'bewijst' hij de godheid van Jezus. Het boek geeft een bewerking van de vele honderden bladzijden die de oorspronkelijke uitgave geteld hebben. Dr. Haitsma geeft een samenvatting van de geplande drie delen (waarvan alleen het eerste stuk verscheen), alsmede een evaluatie en reacties op dit werk. Een uitvoerige naamlijst van personen en zaken complementeert deze uitgave, die van historisch belang is voor de geschiedenis van de onderlinge verhouding tussen joden en christenen.

Klaas van der Zwaag

OUDESTE GESCHIEDENIS VAN ISRAËL

Bij voldoende belangstelling zal een boek verschijnen over de oudste geschiedenis van Israël tegen de achtergrond van de geschiedenis van het Oude Nabije Oosten. In het boek wordt de onhoudbaarheid aangetoond van verschillende oplossingen voor het in verband brengen van gegevens in het O.T. over de geschiedenis van Israël met die van het Oude Nabije Oosten.

Na vaststelling van de bijbelse chronologie worden beschrijvingen van gebeurtenissen uit de geschiedenis van Israël vergeleken met buiten-bijbelse bronnen voor de geschiedenis van het Oude Nabije Oosten en met resultaten van opgravingen. Bij een juiste chronologie blijkt er een verrassende mate van overeenstemming te bestaan met buiten-bijbelse gegevens.

Het boek zal ongeveer 100 pagina's omvatten. De prijs zal voor intekenaren ongeveer f 16,- bedragen. In het boek komen afbeeldingen en vergelijkende chronologieën.

Men kan op het boek intekenen door f 1,- over te maken op girorek. **6.234.485 van C.V.C.O. te Amersfoort** onder vermelding van: **Intekening boek Israël.**

Bij niet doorgaan van de verschijning in de vorm van een boek ontvangt men een kortere uitgave in brochurevorm. De omvang daarvan wordt ongeveer 50 pagina's met een prijs van ca. f 7,-. Men kan ook **alleen op de brochure** intekenen door vermelding van: **intekening brochure Israël.**

Drs. J.G. van der Land

BEWEGING is een christelijk-filosofisch tijdschrift en verschijnt zes keer per jaar. Het bevat artikelen over ethiek, marktideologie, sociale filosofie en techniek. Onlangs verscheen een themanummer van dit tijdschrift:

'Leven in de Geschiedenis'

Over geschiedfilosofie en de zin van de geschiedenis.

Met bijdragen van:
dr. J. Davidse
prof. dr. A.Th. van Deursen
dr. A.J. van Dijk
drs. R. Kuiper

Een jaarabonnement op **BEWEGING** kost f 32,50.

Wanneer u zich nu abonneert ontvangt u als welkomstgeschenk het boekje *Geloof voor het leven* van prof. dr. H.G. Geertsema.

Bel of schrijf naar:

Centrum voor Reformatorische Wijsbegeerte
Postbus 368
3500 AJ Utrecht
tel. 030-342030

W. VAN DER ZWAAG
Willem Bilderdijk

Vader van het Réveil

In dit boek wordt Bilderdijk behandeld als de Vader van het Réveil, zoals hij ook door Da Costa is genoemd. Er is getracht een juist verband te leggen tussen de levensgeschiedenis van Bilderdijk en de historische context. De auteur heeft hierbij gedacht aan Bilderdijks jongere tijdgenoot Allard Pierson, die ten aanzien van een toekomstige biografie adviseerde: 'Bilderdijks inwendige leven zal de hoofdzaak moeten blijven.'

ca. 320 blz., gebonden

f 45,00

DR. H. FLORIJN
De ledeboerianen

een onderzoek naar de plaats, invloed en denkbeelden van hun voorgangers tot 1907

In deze kerkhistorische studie wordt een overzicht gegeven van de geschiedenis van de ledeboerianen, hun kerkelijke en maatschappelijke opvattingen en hun theologie. Verder is aandacht besteed aan hun relatie tot andere kerken; vooral is stilgestaan bij de Gereformeerde Gemeenten rond ds. E. Fransen. Tevens is onderzoek gedaan naar de verhouding van de ledeboerianen tot de Nadere Reformatie.

Het is voor de eerste maal dat in een beschrijving van de ledeboerianen andere facetten dan de geschiedenis uitvoerig aandacht krijgen.

247 blz, paperback, tweede druk, verschijnt juni 1992.

f 49,50

Den Hertog bv

uitgeverij en boekhandel

Elzenkade 6, 3992 AC Houten, Postbus 150, 3990 DD Houten, tel 03403-73434

De Guido de Brèsstichting is het studiecentrum van de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP).

✓ voor actuele informatie

✓ voor informatieve uitgaven

✓ voor ZICHT, een studieblad

STICHTING met een eigen politieke mening

Vraag informatie of neem een proefabonnement op ZICHT.

Bureau:
Laan van Meerdervoort 165, 2517 AZ 's-Gravenhage
Telefoon (070) 3 45 62 26 of (070) 3 46 86 88 Fax (070) 3 65 59 59

*Noteer mij voor een proefabonnement / stuur mij een proefnummer **

Naam: _____

Voornaam: _____

Adres: _____

Postcode: _____

Woonplaats: _____

Telefoon: _____

Plaats, datum, handtekening: _____

* doorhalen wat niet van toepassing is

"De Christenen worden niet geroepen tot eene enghartige conventikel-godsdienst, met verwaarlozing van de groote maatschappelijke vraagstukken, die zonder hunne krachtige medewerking niet kunnen opgelost worden."

Mr. G. Groen van Prinsterer

Wie als christen, in de geest van Groen van Prinsterer, zijn verantwoordelijkheden in de samenleving wil verstaan, heeft behoefte aan betrouwbare informatie. Niet in de laatste plaats over allerlei actuele politieke en maatschappelijke onderwerpen.

De **Marnix van St. Aldegonde Stichting** (het wetenschappelijk bureau van de RPF) tracht in die behoefte te voorzien. Bijv. door het organiseren van congressen. Maar vooral door studie en bezinning op de fundamentele uitgangspunten van de christelijke politiek. De vruchten daarvan worden gepubliceerd in onze 'Marnix-reeks'. Wie zich hierop abonneert, schaart zich in een groeiend bestand van donateurs en is verzekerd van regelmatige toezending van verantwoorde en leesbare publicaties.

En donateur worden is heel eenvoudig. Bel of schrijf voor informatie of opgave naar:

Marnix van St. Aldegonde Stichting

Postbus 302
8070 AH Nunspeet
tel. 03412 - 56744

Speciaal aanbod voor 'Transparent'-lezers

Wie zich nu opgeeft als donateur met vermelding van 'Transparent', ontvangt de volgende drie publicaties gratis:

- * *Christelijke politiek in een wereld zonder God*, door dr. ir. H. van Riessen
- * *Marnix van Sint Aldegonde*, door drs. R. Kuiper
- * *Met open vizier*, door dr. ir. E. Schuurman

Bestellen van losse publicaties is natuurlijk ook mogelijk.

Een overzicht van alle Marnix-uitgaven sturen wij u op aanvraag graag toe.

Hoezo christelijk?

Het maakt toch niet uit welke krant ik lees?

Probeer een christelijke krant.

3 weken
lezen
voor
slechts
6,20

Reformatorisch Dagblad

Postbus 670, 7300 AR Apeldoorn
Laan van Westenenk 12
7336 AZ Apeldoorn
Telefoon 055 - 49 52 22

BON

Naam: _____

Adres: _____

Postcode: _____

Woonplaats: _____

verst een groefabonnement van drie weken voor slechts 16,20

Bon in open envelop zonder portzegel zenden aan:
Reformatorisch Dagblad, Art.voordnummer 92,
7300 VB Apeldoorn.

U kunt ook onze afdeling Abonnee-service bellen:
tel. 055 - 49 52 22